

HIÁNYZÓ LÁNCSZEMEK

Provenienciakutatás a Mátyás-kori humanista könyvkultúra
és a reneszánsz szobrászat tárgykörében

Habilitációs disszertáció

Pócs Dániel, PhD
egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Művészettörténeti Intézet

2018

TARTALOM

Bevezetés	1
I. Handó György könyvtára	3
1. A Corvina könyvtár „másodlagos” kódexei	5
2. A „koronás-liliomos” kódexcsoport	6
3. Garázda Péter és Bartolomeo Fonzio	17
4. Handó György	23
5. A hiányzó láncszem: a címer azonosítása	29
6. Katalógus: Handó György kódexei	32
II. <i>Tusca manus, tuscum marmor...</i>	
Andrea del Verrocchio fehérmárvány díszkútja Budán	45
1. Fehérmárvány kúttál-töredékek Budán	47
2. Írásos források Verrocchio budai kútjáról	51
3. A kút ikonográfiája	71
4. Firenzei minták: a Medici- és a Pazzi-kút	74
5. A Pazzi-kút rekonstrukciója	76
6. A hiányzó láncszem: fehérmárvány felirattöredék	82
7. A budai kút rekonstrukciójának lehetőségei	87
8. A márványkút lokalizálása	91
III. Battista Spagnoli Mantovano:	
<i>Parthenice Mariana</i> (OSZK, Cod. Lat. 445.)	94
1. A címlap	94
2. A címlap stíluskapcsolatai és a kódex keletkezése	101
a. Giovan Pietro Birago Rómában	101
b. Birago és a baltimore-i Petrarca-kódex	105
c. Battista Manotovano Rómában	111
3. A kódex állapota és rekonstrukciója	115
4. Proveniencia	118
a. II. Abdul Hamid szultán „kincseinek” árverése	119
b. Tammaro de Marinis és a corvinák	124
c. A Didymus- és a Cicero-corvina (PML, Ms. M496 és M497)	126
d. Luisa Carlotta Bourbon-pármai hercegnő és a Biblioteca Rossiana	133
e. Wilfrid Voynich	141
f. A hiányzó láncszem: BAV, Vat. Lat. 11477	149
5. Függelék	159
Rövidítések	163
Bibliográfia	164
Illusztrációk	204

Bevezetés

A Mátyás-kori művészet és humanista könyvkultúra emlékanyaga jelentős részben itáliai import művekből áll. A kódexek gyakran évszázados vándorlás után jutottak mai őrzési helyükre, a szobrászati anyag jelentős része pedig darabokra törve és szétszóródva került elő régészeti feltárások során a földből. Olyan művekről van tehát szó, amelyek így vagy úgy, de kikerültek eredeti kontextusukból: az egykor könyvtárnyi anyaggá összeálló kéziratok szétszóródtak, egyes kódexek szétestek, a szobrok pedig nehezen értelmezhető fragmentumokká váltak. A művészettörténeti kutatás feladata, hogy ezekből a töredékekből értelmezhető és megalapozott összképet alkosson. Rekonstrukciós munkáról van tehát szó, amelynek alapja a műtárgyak eredeti összképének és a tárgyak közötti összefüggéseknek a feltárása és megértése. Ezen feltáró munka a disszertációban tárgyalt művek és műegyüttesek esetében a provenienciakutatás módszertani eszközeiből indul ki, tehát a tárgyak keletkezés- és vándorlástörténetét próbálom meg felvázolni rendelkezésre álló írott és vizuális források újraértékelésének segítségével.

A disszertáció három fő fejezetből áll, három különböző emlék, illetve emlékcsoport kutatásának eredményeit mutatja be. Az I. fejezet egy korábban ismeretlen, pontosabban csak említésből „ismert” könyvtár, Handó György pécsi nagyprépost és kalocsai érsek kódexeinek azonosításáról szól, a II. fejezet az egykor a budai várban felállított, Andrea del Verrocchio által Firenzében faragott díszkút darabjainak az azonosítását és a mű rekonstrukciójának lehetőségeit mutatja be, a III. fejezet pedig egyetlen kódexről, a kutatás által elhanyagolt, Battista Mantovano Mátyás királynak dedikált költeményét (*Parthenice Mariana*) tartalmazó, 1488-ban Rómában készült corvina keletkezéstörténetéről, a címlap miniatúrájának stiláris összefüggéseiről és későbbi provenienciájáról, valamint hiányzó lapjainak azonosításáról szól. E három téma tehát a Mátyás-kori művészet, az udvari reprezentáció és a mecénatúra, valamint a magyarországi humanista kultúra történetének tárgykörébe tartozik. A tárgyak

mindegyike Itáliában (Firenzében és Rómában) készült magyarországi megrendelők számára, az 1460-s évek vége és 1490 között. Nem teljesen ismeretlen emlékekről van szó, de a disszertációban felvázolt kutatási eredmények alapján ezeket alapvetően új kontextusba kell helyoznünk. Mindhárom esetben igaz, hogy a tárgyak és tárgyegyüttesek keletkezés-történetének rekonstrukcióját egy-egy „hiányzó láncszem” megtalálása tette lehetővé.

Az itt olvasható szövegek jelentős részben az utóbbi években megjelent tanulmányaim átdolgozott, javított és bővített változatai: PÓCS 2011, PÓCS 2013b, PÓCS 2016, PÓCS 2017b. A II/5-8. fejezetek még nem jelentek meg nyomtatásban, eddig publikálatlan kutatási eredményeket tartalmaznak.

I.

Handó György könyvtára¹

Handó György (1430 k.-1480) pécsi nagyprépost és kalocsai érsek könyvtáráról mindeddig egyetlen forrásból voltak ismereteink. Az 1480-as évek második felében az idős Vespasiano da Bisticci cartolaio, a „könyvkereskedők királya” – mintegy tíz évvel azután, hogy visszavonult a munkából –, életrajzgyűjteményben örökítette meg híres ügyfelei, köztük uralkodók, főpapok és humanisták emlékét. Három magyarországi főpapot vett bele művébe: Vitéz János esztergomi érseket, Janus Pannonius pécsi püspököt és az említett Handó Györgyöt. A kutatás számára az előbbi két személyiség humanista műveltsége, bizonyos fokig könyvtárak jellege is ismert, kézírataik egy része ma is megvan. A harmadikkal azonban sehogyan se boldogulunk, hiszen Handó kódexeit nem ismerjük, bibliofil tevékenységére pedig a firenzei cartolaio alább idézett néhány mondatán túl semmilyen egyéb írásos forrás nem utal. Bisticcitől is csak annyit tudunk meg, hogy Firenzében háromezer firenzei forintért vásárolt meg háromszáz kódexet, majd azokat a pécsi székesegyházban helyezte el, könyvtára élére pedig custosként egy papot állított: „Mikor ezekben az ügyekben Rómában tartózkodott György mester, Magyarországból levelet kapott, hogy menjen Nápolyba, és Ferdinánd királlyal folytasson tárgyalásokat

¹ Ez a fejezet előzetes összefoglalója egy részletesebb kifejtést igénylő témának: Handó György könyvtárának történetéről, a korai magyarországi humanista könyvtárakkal kimutatható összefüggéseiről és az egyes kódexekről monografikus műben fogok beszámolni. Tekintettel azonban a téma jelentőségére, és arra, hogy ez a munka hosszabb időt vesz igénybe, fontosnak tartottam a legjelentősebb eredményeket összefoglalni és publikálni. Az egyes kódexekre vonatkozó adatokat és modern szakirodalmat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a Függelékben tüntettem föl, ezért a szövegben az adott kézíratra való hivatkozásnál csak annak sorszámát adom meg. (Kat. 1-20.) A Handó-könyvtár kódexének kutatását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával végeztem, a témában folytatott külföldi kutatásaimat az Isabel és Alfred Bader Alapítványtól 2014-ben elnyert ösztöndíj tette lehetővé. Jelen tanulmány *A reneszánsz művészet Magyarországon* című NKFIH (K-120495) kutatási projekt részeként készült. Köszönettel tartozom Zsupán Edinának (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár), aki néhány, a téma szempontjából fontos kodikológiai kérdés eldöntésében a segítségemre volt. Köszönöm továbbá Nagy Eszter (MTA BTK, Művészettörténeti Intézet) segítségét, aki az oxfordi Bodleian Library gyűjteményében őrzött két kódexről (Kat. 12, 13.) a helyszínen részletfotókat készített számomra.

leányának Magyarország királyával kötendő házasságáról. Itt nagy tisztességben részesítették. És miután nem sok ideig tárgyalt erről, okosságával és szellemének alkalmatosságával e házasságot létre is hozta. Ezt befejezván, Firenzébe jött, s több mint háromezer forintért könyveket vásárolt, hogy könyvtárat létesítsen Pécssett, melynek prépostsága az ő birtokában volt. Azután, hogy a király reá bízta a Kancelláriát, minden dolog az ő kezén ment át, véghezvitte azt, amit a hozzá hasonló emberek közül csak kevesen cselekedtek. Először is abban az egyházban, ahol prépost volt, egy igen illendő kápolnát alapított, és ennek annyi jövedelmet biztosított, hogy, szándéka szerint, minden reggel négy misét kellett mondani, és évenként bizonyos ünnepeket ülni. A jövedelem oly nagy volt, hogy a kápolna semmiben hiányt nem szenvedhetett, és ugyanezen egyházban egy igen szép könyvtárat is rendezett be, melyben mindenféle tudományok könyveit helyezte el. Több mint háromszáz kötetet gyűjtött össze, hogy berendezze a helyiséget számukra. E könyvtár fölé egy papot rendelt jó jövedelemmel, hogy gondozza a könyveket, és a könyvtárat mindennap kinyissa és becsukja.”²

Ha a firenzei könyvvásárlás tényét illetően hiszünk Bisticcinek, akkor Handó könyvtára volt Janus és Vitézé mellett a harmadik legjelentősebb, korai humanista kódexgyűjtemény Magyarországon. (Részleteiben persze nem kell hitelt adnunk a beszámolóknak, hiszen Bisticci a többi életrajzában is gyakran eltúlozta a számokat. Az általa említett összeg irreálisan magas, a kötetszám is nyilván jóval alacsonyabb volt.)³ Csakhogy Handó kézírataiból mindeddig egyetlen darabot sem sikerült azonosítani. Tanulmányomban azt fogom bemutatni, hogy ez a könyvtár valójában soha nem veszett el, annak legalább húsz kódexe ma is megvan. Egy részük régóta itt van a szemünk előtt, hiszen Handó köteteiből a halála után több is bekerült a budai uralkodói könyvtár gyűjteményébe.

² A magyar fordítás: BODA-KALÁNYOS-SURJÁN-TÜSKÉS 2000. 70-71. Bisticci magyar vonatkozású életrajzai korán felkeltették a magyar humanizmuskutatás figyelmét. A Handó-életrajzot közli *Analecta* 1880. 227-228. Az életrajz első, teljes magyar fordítása már korábban megjelent: PULSZKY 1873. 286-290. Az életrajz kritikai kiadása: BISTICCI 1970. 337-342.

³ Bisticci az 1460-as évek elején Cosimo de' Medici megbízásából rendkívül rövid idő alatt, több scriptort alkalmazva készítette el a fiesolei Badia könyvtárának kódexeit, de az sem haladta meg a száz kötetet.

1. A Bibliotheca Corvina „másodlagos” kódexei

A Bibliotheca corvina ma ismert kódexanyagát sokféleképpen lehet kategorizálni. Ha az egyes kéziratok provenienciáját tekintjük mérvadó szempontnak, akkor alapvetően két csoportot lehet elkülöníteni. A kódexek egy részének Mátyás (és Aragóniai Beatrix) volt az első tulajdonosa: ilyenek az 1480-as évek végén Firenzében készült luxuskéziratok, amelyek jellemzően megrendelésre készültek, ilyenek az ajándékként Budára került kötetek, és ebbe a csoportba tartoznak általában a Mátyásnak szóló ajánlást tartalmazó, ún. dedikációs kódexek. Az uralkodói könyvtár ma ismert állományában azonban feltűnően nagy számban találunk olyan kéziratokat is, amelyekben az uralkodói (possessor) címer egy korábbi tulajdonosét takarja el. Ezek az esetek arról árulkodnak, hogy a budai bibliotéka anyagába más könyvtárak állományából is kerültek be kisebb-nagyobb egységek, ráadásul sok olyan kézirat is van köztük, amelyek bizonyosan a budai könyvtár létrejötte előttre datálhatóak.

Ezen „másodlagos” kódexek megszerzésének körülményei nem mindig határozhatóak meg pontosan, és gyakran az eredeti tulajdonos személye sem tisztázott. Az bizonyosan állítható, hogy az 1480-as évek végén Taddeo Ugoletto Firenzében vásárolt fel kódexeket Mátyás megbízásából: feltehetően így jutottak Budára a nápolyi király firenzei követétől, Marino Tomacellitől származó kéziratok,⁴ és szinte bizonyosan ekkor, 1488 körül vásárolta meg a Medici-bankház vezetője, Francesco Sassetti könyvtárának néhány – mai ismereteink szerint legalább hat – feltűnően gazdag kiállítású darabját.⁵ Az ügylet lebonyolításában a közvetítő minden bizonnyal az a Bartolomeo Fonzio volt, aki az 1470-es évek elejétől kezdve Sassetti könyvtárosaként irányította a bibliotéka kialakítását, ő határozta meg annak tematikáját, és másolóként vagy emendátorként gyakran maga is részt vett a

⁴ Budapest, EK, Cod. Lat. 11; Città del Vaticano, BAV, Vat. Lat. 1951.

⁵ DE LA MARE 1976. 186–188. kat. 66–70, 73, 78. CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 46–60. kat. 70, 85, 87, 94, 102, 116, 159. Az EK Cod. Lat. 9. jelzetű kódexét a hazai szakirodalomban tévesen sorolják ebbe a csoportba, legutóbb *Mátyás király* 2008. 14–15. kat. 3. (WEHLI Tünde).

kódexek elkészítésében.⁶ Már az 1460-as évek második felében kapcsolatba került a magyarországi humanizmus vezető alakjaival, Vitéz Jánossal és Janus Pannoniusszal, és baráti viszonyban állt az 1468–1469-ben Firenzében tartózkodó Garázda Péterrel. Húsz évvel később közreműködött az uralkodói könyvtár fejlesztésében is: néhány ekkor készült corvinát Fonzio maga másolt.⁷ 1489-ben személyesen is járt Budán, ahol Mátyást egy saját műveit tartalmazó kézirattal ajándékozta meg, és a firenzei *Studio* elismert tanáraként orációt is tartott az udvarban.⁸

2. A „koronás-liliomos” kódexcsoport

A Corvina könyvtár anyagának firenzei eredetű kódexei között két olyan jelentős csoport különíthető el, amelyekben a magyar királyét megelőző tulajdonos címerét találjuk. Az egyik a Sasseti-féle anyag, a másik egy olyan kódexcsoport, amelynek köteteiben egy máig azonosítatlan possessorcímer szerepel: a feketével és vörössel hasított pajzsban lebegő háromágú arany korona felett ezüst liliom emelkedik.⁹ (A liliom formája eltér a heraldikában

⁶ DE LA MARE 1976. 170. A vásárlás azért jöhetett létre, mert Sasseti a Medici-bankház csődközeli helyzete miatt megrendült anyagi helyzetében éppen akkor kényszerült az évtizedes munkával és hatalmas pénzen létrehozott könyvtár különösen díszes, tehát magas áron eladható kódexeinek értékesítésére, amikor a budai udvar reprezentációs programjának egyik legfontosabb feladatává éppen a luxuskódexekből összeállított uralkodói bibliotéka létrehozása vált.

⁷ Modena, BEU, Cod. Lat. 441 (=α.S.4.2); Firenze, BML, Acquisti e Doni 233. Budára küldött leveleiből az is kiderül, hogy nagyobb mennyiségben tervezett kódexeket másoltatni a Corvina számára, ld. *Fontii Epistolarum Libri* 2008. 78–85. Ep. II, 11, 12, 13.

⁸ Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 85.1. Aug. 2°. Fonzio magyarországi kapcsolatait, különös tekintettel az 1488–1489-es időszakra legutóbb összefoglalta: DANELONI 2014. Ugoletto firenzei útjához ld. BRANCA 1983.

⁹ Noha a címert korábban senki nem azonosította, tulajdonosára vonatkozóan a szakirodalomban elszórta változatos, ám minden alapot nélkülöző megfigyelési kísérletekkel találkozunk, Janus Pannoniustól kezdve Mátyás „ismeretlen” uralkodói címeréig. Csapodiné Gárdonyi Klára szerint – aki szakvéleményével tévútra vezette a külföldi kutatást –, a címer heraldikai jellemzői nem utalnak magyarországi possessorra, pedig ez nem így van. A címerkép mesteralakjainak elrendezése, a háromágú, nyitott korona fölé helyezett liliom egyáltalán nem ismeretlen a késő középkori Magyarországon. A II. Ulászló által 1502-ben T(h)akaró Gergely szörényi címzetes püspöknek és családjának adományozott címeren például az itt tárgyalthoz sokban hasonló motívumokat látunk. Az armális sajnos ma már nincs meg, de a róla közölt 19. századi metszet alapján nagy valószínűséggel a legjobb minőségű Jagelló-kori budai reneszánsz címereslevelek sorába illeszthető, ld. HORVÁT 1835. Takaró Gergelyhez ld. C. TÓTH 2017. 102.

általában megszokottól, oldalsó szirmai mintegy körbeölelik a korona középső ágának háromkaréjos levéldíszét.) Ez az úgynevezett „koronás-liliomos” címer hat corvina incipitlapján fordul elő. Közülük négy kódexen – az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében őrzött, Bessarion bíboros (1403–1472) három teológiai művét (Kat. 4; **1. kép**), illetve az úgynevezett *Altividust*, egy ismeretlen 12. századi szerző „De immortalitate animae” című neoplatonista dialógusát tartalmazó kódexen (Kat. 3; **5. kép**), az Österreichische Nationalbibliothekban található Platón-kötetben (Kat. 19; **6. kép**) és a londoni British Library római aranykori költészeti korpuszában (Horatius, Iuvenalis, Persius, Kat. 9; **4a-b. kép**) – az első címerfestő segédnéven ismert, firenzei tanultságú, az 1480-as évek végén a budai scriptoriumban dolgozó miniátor Mátyás címerével takarta el a címereket.¹⁰ Az eredeti possessorjegy azonban ennek ellenére felismerhető, azt ugyanis nem vakarták ki az új címer befestése előtt: a másodlagosan elhelyezett uralkodói címer alatt szabad szemmel is láthatóan átüt az eredeti, és szinte minden esetben tisztán kirajzolódnak az eredeti címer laparannyal festett részletei a miniatúrát hordozó levél verzó oldalán. (**9–10, 11a-b. kép**) Néhány esetben ráadásul a Budán ráfestett uralkodói címer kisebb darabjai lepattogzottak – a laparany könnyen ledobja magáról a fedőfestéket – így az eredeti heraldikus motívumok részletei előbukkannak Mátyásé alól.

A két legdíszesebb liliomos-címeres kódexben, a veronai Biblioteca Capitolare két Livius-kötetében (III. és IV. decas, Kat. 15–16; **17–18. és 19–20. kép**) viszont felülfestés nélkül maradt meg az eredeti tulajdonos címere. Bár uralkodói címer nincs rajtuk, de ezek a kötetek is biztosan bekerültek a királyi könyvtár állományába: budai eredetükről jellegzetes, aranyozott, poncolt bőrkötésük tanúskodik. (**23–24. kép**) A kötetek az *Ab urbe condita* néven ismert történeti mű III. és IV. decasát tartalmazzák, incipitlapjaikat két különböző, de bizonyosan firenzei miniátor díszítette, másolójuk pedig az 1460-as évek második felének és a következő évtizednek az egyik legtöbbet foglalkoztatott scriptora, Hubertus W. volt. Ez a

¹⁰ Az ún. első címerfestő firenzei tanultságára már Hoffmann Edith is joggal hivatkozott. HOFFMANN–WEHLI 1992. 82–84. A miniátor kezéhez köthető címerekkel díszített corvínák listája: MADAS 2009. 45.

két corvina ma egy sorozatot alkot egy harmadikkal, egy olyan, Livius római történetének I. *Decas*át tartalmazó kódexszel, amelynek miniatúrái az előzőekétől eltérően nem Firenzében, hanem Rómában készültek, és incipitjén nem a „koronás-liliomos” címer jelenik meg.¹¹ Mérete és másolója sem azonos az előzőekével, nem is budai corvinakötésben van, és csak 1580 körül, Itáliában került össze a másik kettővel. Eredetileg tehát biztosan nem tartoztak össze. A veronai „koronás-liliomos” Livius-kódexek egykori első kötetét azonban nagy bizonyossággal be lehet azonosítani, és így a kódexcsoport is bővíthető. (Mivel Livius terjedelmes művéből csak három *Decas* maradt fenn, ezért azt általában három különálló kötet tartalmazta. Az egyes kötetek tartalma mindig azonos, így már a 15. században is gyakran jöttek létre egymástól eltérő provenienciájú kódexekből összeállított sorozatok.)

A III. és IV. *Decas* származása azt valószínűsíti, hogy az első kötet is a corvinák közt keresendő. A ma ismert állományban azonban legalább két sorozat mutatható ki, az I. könyvből is – ha eltekintünk a veronai I. *decas* kötetétől – még további kettőt ismerünk. Közülük elsősorban a Vatikáni Könyvtár Barberini fondjának példánya érdemel figyelmet. (Kat. 7.) Eredeti, aranyozott corvinakötése azonos típusú a veronai példányokéval (**22. kép**), és nemcsak a pergamenfóliók mérete egyezik meg azokéval, hanem a szövegtüköré is, amelyeken ráadásul ugyanúgy 32 sornyi szöveg van oldalanként. A mai incipitlapot megelőző levél verzó oldalának közepén négy másik kódexével teljesen azonos stílusú és részleteiben is egyező, külső és belső peremén laparany vonalkerettel határolt, szalagokkal díszített babérkoszorú foglalja magába az arannyal írt, kapitális antikva betűs címléírást. (**21. kép**) A kódex belsejében a szövegkezdő iniciálékat díszítő fehér indafonatos miniatúrák is egyértelműen firenzei eredetre és hasonló készülési időszakra utalnak, a kódex másolója pedig a jellegzetes íráskép alapján teljes bizonyossággal azonosítható a másik két kötetével, tehát ennek a scriptora is Hubertus volt.¹² Provenienciája is mutat némi hasonlóságot a

¹¹ Verona, BC, Cod. CXXXV (123). CSAPODI-GÁRDONYI 1984. 114. kat. 59; CSAPODI-CSAPODINÉ 1990. 61. kat. 162; SPAGNOLO 1996. 220; *Nel segno del corvo* 2002. 199–201. kat. 23. (Claudia Adami).

¹² 8 sor magas, laparannyal festett betűk, fehér indafonatos díszítéssel: fol. 22v, 47r, 74v, 97r, 118v, 136r, 153v, 170v, 192r. Köszönöm Zsupán Edinának, hogy kérésemre összevetette a veronai és római Livius-kódexek

veronai kódexekével: ez is 1560 körül hagyta el az isztambuli szerájt, de aztán más útvonalon jutott el Itáliába. Mindezek alapján egyértelműnek tekinthető, hogy a Barberini–Livius volt egykor a veronai kódexek első kötete.

Eredeti – és későbbi – tulajdonosának azonosítását persze segítené, ha látnánk a címert a szövegkezdő levélen, de ez sajnos hiányzik a kódexből: már a 17. század második fele előtt, tehát mielőtt bekerült volna Francesco Barberini bíboros könyvtárába, csonka volt, az első két szöveges fóliót eltávolították belőle. Ennek hiányában csak következtethetünk arra, hogy ott a „koronás-liliomos” címer fölött Mátyásé lehetett. Ami egyúttal azt is megmagyarázná, miért nem festették felül az uralkodó jelvényével a második és harmadik köteteket. Tudjuk ugyanis, hogy a budai uralkodói könyvtárban az 1480-as évek második felében, az évtized utolsó éveiben láttak hozzá a rendelkezésre álló, korábban megszerzett, gyakran kevésbé vagy egyáltalán nem díszített kódexek egységesítésének: ekkor készültek a corvinakötések, és ekkor helyezték el ezekben a kódexekben a király címerét.¹³ Ez utóbbira gyakran éppen azért volt szükség, hogy a korábbi tulajdonosoktól származó kéziratokban is jelezzék az új possessor személyét, Mátyásét. Az uralkodói címer elhelyezésekor azonban nem az volt az elsődleges cél, hogy nyomtalanul eltüntessék a korábbi tulajdonosra utaló jeleket, hanem az, hogy az újét feltűnő módon helyezték el: ha az incipiten vagy a címlapon volt a címer, átfestették, ha máshol is, azt már nem feltétlenül. A Francesco Sassetti könyvtárából származó kéziratok közül például a Mariano del Buono műhelyében gazdagon díszített, Cicero filozófiai tárgyú szövegeit tartalmazó kódexben csak két helyen festették felül az eredeti megrendelő ezüst alapon kék harántpólyás címerét, további hat, lapszéli miniatúrával ellátott levélen meghagyták azt, és nem nyúltak a Sassetti-emblémákhoz sem.¹⁴

kézírását és szakvéleményével megerősítette attribúcióját.

¹³ MIKÓ 1994. 404–406.

¹⁴ New York, PML, Ms M497. Mátyás-embléma a fol. Iv-n, Mátyás-címer és -emblémák a fol. 1r-n, Mátyás-címer és Sassetti-embléma a fol. 98r-n, Sassetti-címer és -embléma: fol. 154r, 175r, 188r, 195r, 234r, 262r. Az 1470-es évek közepére, második felére datálható kódex másolója ebben az esetben is Hubertus volt. DE LA MARE 1976. 186–187. kat. 70; DE LA MARE 1985. 505. kat. 32/27. A kódex végén utólag beírt levél Niccolò Niccolitól, másolója feltehetően Sebastiano Salvini volt. DE LA MARE 1985. 489. kat. 9/14. Hasonló esettel van

A veronai példányokon tehát minden valószínűség szerint azért maradhatott szabadon az eredeti címer, mert a budai scriptoriumban megelégedtek azzal, hogy a sorozat első kötetének élén helyezték el Mátyásét.

Az immár hét kódexet tartalmazó csoportot azonban még tovább lehet bővíteni. Az 1470 körül Firenzében készült, utóbb Mátyás-címerrel ellátott corvinák között találunk még azonos eredetű kódexet: az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, a korábban említett londoni corvinához hasonlóan római költők, ezúttal Catullus, Tibullus és Propertius műveit tartalmazó corvinán (**7. kép**) az incipitlap verzóján, a Mátyás-címer hátoldalán halványan ugyan, de átütnek a jellegzetes formájú lilomnak és – még halványabban – a koronának a kontúrjai. (Kat. 18; **8a-b. kép**) Ez a jelenség arra figyelmeztet bennünket, hogy a ma ismert corvinaállomány hasonló típusú kódexeinek további, alapos vizsgálata szükséges azok lehetséges provenienciá-meghatározása érdekében.

A Corvinába került „koronás-lilimos” címerű kódexek eredeti tulajdonosához azonban nem az eddig bemutatottak visznek közelebb, hanem az, amely egyetlen kivételként a csoportból egészen bizonyosan nem firenzei, hanem római eredetű. A kisméretű, mindössze ötvenhat levélből álló, corvinakötéssel ellátott kódex Bessarion bíboros három, eredetileg görögül írt teológiai tárgyú művének latin fordítását tartalmazza. (Kat. 4; **1. kép**) Tematikai szempontból ezek mindegyike az 1437–1439-es firenzei uniós zsinaton kifejtett tevékenységére vezethetőek vissza, tehát a keleti és nyugati egyház egységének megteremtését és a török elleni keresztes háborút szorgalmazzák, de e szövegek közül az egyik csak 1464-ben íródott. Mivel a bíboros 1467 után gyűjtötte össze ezeket a műveit kódexeibe (három ilyen kéziratot is ismerünk könyvtárából), ezért a corvinába került példánynak a keletkezését is az 1460-as évek legvégére kell tennünk.¹⁵

dolgnak a Marino Tomacellitől származó egyik corvina esetében is (BAV, Vat. Lat. 1951): az eredeti tulajdonos címere szerepel a Plinius *Naturalis Historia* II. könyvének incipitjén, a gazdag lapszéli díszbe illesztve az alsó margón (fol. 24r), Mátyásé viszont a fol. 1r levél alján kapott helyet.

¹⁵ A három Bessarion-kódex a bíboros könyvtárának anyagával együtt a velencei Biblioteca Marcianába került, jelzeteik itt: Cod. Lat. 133 (=1693), 134 (=1519), 135 (=1694). Ezek keletkezéséhez: BIANCA 1999. 35; a BNM, Cod. Lat. 133 (=1693) kódexhez: *Bessarione e l'Umanesimo* 1994. 511–512. kat. 121. (Concetta Bianca). A

A kézirat incipitjének fehér indafonatos díszítése egyértelműen római mester munkájaként határozható meg, másolója pedig a szintén a Városban tevékenykedő Leonardus Job volt.¹⁶ **(3. kép)** A *bas-de-page* közepén, babérkoszorúba foglalt medaillonban, Mátyásé alatt **(15a. kép)** a szövegek szerzőjének, Bessarion bíborosnak a címere volt (ez a verzó oldalon tisztán kivehető, **13. kép**), a külső lapszeldísz közepén lévő kisebb medaillonban pedig a lilimos címer részletei látszódnak a részben lepattogzott Corvin-holló alatt. **(12. kép)** A címerek elhelyezéséből, a kódex tartalmából és keletkezési idejéből arra lehet következtetni, hogy azt a bíboros adta ajándékba a „koronás-lilimos” címer tulajdonosának. Olyan személyt keresünk tehát, aki ebben az időszakban Rómában járt, és rangjánál, kapcsolatainál fogva megfordulhatott a kúria legfelsőbb köreibben. Mindezek alapján kezd kirajzolódni egy olyan magyarországi megrendelő személyének árnyképe, aki – feltehetően egyházi rangban – az uralkodó diplomatájaként az 1460-as évek második felében jutott el Rómába, de ugyanekkor elsősorban Firenzében készítettett magának kódexeket. Mivel pedig legalább hét kötete utóbb az uralkodói könyvtárba került, sejthető az is, hogy az illető 1490 előtt halt meg.

A magyarországi kutatás soha nem fordított különösebb figyelmet erre a kódexcsoportra, pedig több szempontból is érdemes lett volna. Az ugyanis nem csak ebből a

szövegek keletkezéséhez ld. MONFASANI 1981. 170–172.

¹⁶ A fehér indafonatos díszítés struktúrája, az a jellegzetes megoldás, hogy az indadísz külső oldalait – a firenzei példaktól eltérően – laparannyal festett, egyenes vonalakat szegélyezi, a Rómában ekkor legtöbbször foglalkoztatott miniátor, Gioacchino de' Gigantibus munkáihoz áll közel (például BAV, Vat. Lat. 1051, fol. 1r, Francesco della Rovere – a későbbi IV. Sixtus pápa – *De sanguine Christi* című teológiai értekezését tartalmazó dedikációs kódex II. Pál pápa számára), de néhány jellegzetes vonásában el is tér tőle. A puttók figurakompozíciója, a dekoratív részletek színhasználata arra vall, hogy a miniátor feltehetően firenzei tanultságú volt. Római működését azonban egyértelműen igazolja egy másik kézirat, melynek incipitlapját teljes bizonyossággal utalhatjuk ugyanennek a mesternek a művei közé **(2. és 14–15a–b. kép)** (BAV, Vat. Lat. 3295, a kódex teljes terjedelmében tanulmányozható a könyvtár digitalizált kódexei között, ld. http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.3295 (letöltés dátuma: 2016. november 21.)). A Martialis epigrammáit tartalmazó kézirat Pomponio Leto környezetében, feltehetően az ő felügyeletével, közvetlenül 1470 után készült Rómában, ld. PADE 2011. A *bas-de-page* közepén kivakart címer maradványai láthatóak (kék alapon három - 2-1 - vörös félhold), amelyet Nolhac a római Vespi családdal azonosított. **(16. kép)** A szerző szerint ugyanez a címer egy másik kódexben is megtalálható: Párizs, BnF, Cod. Ital. 1394, fol. 104r, ld. NOLHAC 1887. 199–200. A vatikáni Martialis-kódex a 16. században Fulvio Orsini (1529–1600) könyvtárába tartozott.

nyolc tételből áll. Albinia C. de la Mare alapvető jelentőségű, a 15. századi firenzei scriptorokra vonatkozó kutatásainak egyik hozadékaként összesen tizenhét olyan kéziratot – tehát a korábbról ismert hat corvina mellett még tizenegyet – határozott meg, amelyben a szóban forgó címer található meg, egykori tulajdonosukat pedig magyarországi humanistának tartotta.¹⁷ Ez a jelentősnek mondható mennyiség igen egységes képet mutat: három római eredetű kézirattól eltekintve (kat. 1, 4, 13; **1, 35. kép**) – köztük természetesen a Bessarion-kódexszel – mindegyik Firenzében készült, az 1460-as évek második felére datálhatóak, incipitlapjaikat többnyire egyszerű, fehér indafonatos díszítéssel látták el, szövegüket zömében pergamenre írták, és kizárólag latin nyelvű szövegeket tartalmaznak. (**25a-b, 26a-b, 27a-b, 28a-b, 29a-b, 34. kép**) Néhány esetben, mint a Harvard University Libraryben őrzött, Aelianus hadászati traktátusát tartalmazó kézirat (Kat. 5.) és a besançoni Iustinus-kódex (Kat. 5.), valamint a budapesti Calcidius-corvina (kat. 3.) máig őrzik eredeti, firenzei vaknyomásos kötéstábláikat. (**40-42. kép**)

Tematikai szempontból igen vegyes a kép, de tisztán látszik, hogy humanista jellegű könyvgyűjteményről van szó: a klasszikus görög és római történetírók (Hérodotosz, Livius, Iustinus) mellett a két Plinius szövegeit találjuk meg benne, de Vergilius és Ovidius kivételével jelen vannak a római költészet legfontosabb szerzői (Catullus, Horatius, Tibullus, Propertius, Iuvenalis), feltűnően nagy számban találkozunk alapvető görög filozófiai szövegek korabeli latin fordításaival (Arisztotelész, Platón), jelen van a hermetikus tradíció egy igen ritka középkori szövege, a Marsilio Ficino által ismert, másolt és felhasznált *De*

¹⁷ DE LA MARE 1985. 456. (Az egyes kódexek másolóira vonatkozó hivatkozásokat ld. a Katalógusban.) A kódexcsoportból nyolc tételt már korábban sikerült azonosítani, PÄCHT-ALEXANDER 1970. 30. kat. 313. Az azonosítást, bár nincs külön feltüntetve, már itt is de la Mare végezte el. Ezek a kódexek a Katalógusban: Kat. 2, 3, 6, 8, 12, 13, 14, 15. Az OSZK, Cod. Lat. 418 jelzetű kódex (Kat. 3.) itt még a régi, a Velencei Egyezmény (1932) előtti őrzési hely és jelzet szerint szerepel: Wien, ÖNB, Cod. 2391. Azokban az esetekben, ahol ez jól tanulmányozható, tisztán látszik, hogy a címereket az illuminálással egyszerre festették a kódexekbe. De la Mare előtt egyébként már Hoffmann Edith is felfigyelt arra, hogy a Corvina anyagán kívül is vannak olyan kódexek, amelyekben ez a címer szerepel. Észrevételei később azonban nem épültek be a téma szakirodalmába. Ennek az az egyszerű oka, hogy megfigyeléseit könyvrecenziókban „rejtette el”, ld. HOFFMANN 1924a. 139; HOFFMANN 1925. 177. Az utóbbi recenzióban a jelen Katalógus Kat. 11. kódexében szereplő címerre hívja fel a figyelmet.

immortalitate animae, de van közöttük hadtudományi traktátus (Aelianus és Onosander), valamint korai görög egyházatyáknak a 15. században gyakran olvasott művei, mint Aranyszájú Szent János zsoltárkommentárjai és a teljes Pseudo-Dionysius-korpusz Ambrogio Traversari fordításában, valamint Lactantius, és különösen érdekes a Vitruvius építészeti traktátusának (Kat. 6.) jelenléte. A de la Mare által összeállított listán mindezek mellett még egy, Rómából eredeztethető kéziratot találunk: a bázeli Universitätsbibliothek papírkódexe Georgius Trapezuntius Ptolemaiosz-kommentárját tartalmazza.¹⁸ (Kat. 1.) A szöveg jelenléte a csoportban azonban a teljes könyvtár kontextusának megértésében is segít. Ezt a szöveget a szerző ugyanis az 1460-as évek végén Mátyás királynak ajánlotta, ugyanabban az időszakban, amikor más műveit és fordításait Vitéz Jánosnak és Janus Pannoniusnak küldte meg.¹⁹ A bázeli kézirat ugyan nem tartalmazza az uralkodónak szóló dedikációt, de a Bessarion-corvinával együtt tekintve arra enged következtetni, hogy a kódexek eredeti tulajdonosa abba a Vitéz János körül csoportosuló szellemi közegbe tartozhatott, amely ebben az időszakban – a pozsonyi egyetem szervezésének korában – egyszerre tartott fenn szoros kapcsolatokat a két, Rómában élő görög tudóssal, Bessarionnal és Trapezuntiuszal.²⁰

A kódexcsoport – úgy tűnik – igen rövid idő alatt készült el: kodikológiai és stíluskritikai szempontok alapján az összes ismert kéziratot nagy biztonsággal lehet az 1460-as évek második felére datálni. Árulkodó jel például, hogy a miniatúrák között kizárólag a fehér indafonatos díszítéssel találkozunk, a következő évtized első felétől ennek helyébe lépő virágdíszes ornamentikával egyszer sem. A pontosabb meghatározást nehezíti, hogy mindössze egyetlen kódexben szerepel datált kolofon, a besançoni Iustinus-kódexben. (Kat. 2.) Ez viszont pontosan illeszkedik az összképbe: írása 1468 novemberében készült el.

¹⁸ A Mátyásnak szóló dedikációt tartalmazó kódex nem a Corvinából származó példány, de a szerző autográf javításait tartalmazza: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Math. Fol. 24. Ajánlásának szövegét közli MONFASANI 1984. 286–287, vö. EKLER 2007. 273–274.

¹⁹ A magyarországi vonatkozású Trapezuntius-kódexekről összefoglalóan EKLER 2007.

²⁰ Trapezuntius 1467 és 1470 közé datálható magyarországi kapcsolatait összefoglalta MONFASANI 1976. 194–198; KLANICZAY 2001. 114.

Gabriella Mori Beltrami, aki a kódexcsoportot de la Mare kutatásaira alapozva elemezte, de figyelmét elsősorban a miniatúrák stíluskritikai összefüggéseire fordította, arra a következtetésre jutott, hogy a (firenzei eredetű) kódexek nagy valószínűséggel Vespasiano da Bisticci műhelyéből kerültek ki.²¹ A kódexcsoport firenzei miniátorai közül két jelentősebb egyéniséget emelt ki. Véleménye szerint az egyikhez a veronai Livius III. Decasa (Kat. 15, **17-18. kép**) és feltehetően az Aelianus-kódex köthető (Kat. 5; **27a-b. kép**), valamint legalább öt másik kódex (Kat. 6, 8, 10, 11, 12.), a másikhoz pedig a IV. Decast tartalmazó veronai corvina (Kat. 16; **19-20. kép**) és a besançoni Iustinus.²² (Kat. 2; **29a-b. kép**) Az utóbbi, meglehetősen egyéni stílusú mestert véleményem szerint Cosimo Rosselli környezetében kell keresnünk: a keretdíszek ornamentális részleteihez képest kissé túlméretezett és túlsúlyos, de határozott kontúrral megrajzolt, erőltetett kontrapoztban álló puttók (**30-31. kép**), amelyek csípőre tett kezük kifordított kéztartásával Donatello bronz Dávid-szobrát (Firenze, Museo Nazionale del Bargello, 1440 k.) idézik, Rossellinek az 1460-as évek második felére datálható táblaképeiről lehetnek ismerősek, de ekkorra tehető miniatori munkásságával is sok rokonságot mutatnak.²³

²¹ BELTRAMI 1988. Bisticci életművének értékeléséhez és a műhelyéből kikerült kódexek jellegzetességeihez ld. DE LA MARE 2010. Beltrami elsősorban a firenzei eredetű kódexekkel foglalkozott, a Rómában keletkezett kéziratok problematikáját csak felületesen tekinti át, a budapesti Bessarion-kódexet pedig egyáltalán nem említi. Az egész csoportra vonatkozó értékelése ezért bizonyos mértékig egyoldalú.

²² BELTRAMI 1988. 266-271.

²³ Cosimo Rosselli éppen az 1460-as évek második felében mutatható ki miniátorként. A puttók legjobb analógiáit azonban az ugyanerre az időszakra datálható – részben műhelymunkaként meghatározott – táblaképein találjuk meg, elsősorban a firenzei Museo di San Marco gyűjteményében őrzött egyik *Madonna a gyermekével és két angyallal* képen (Inv. 1890. n. 489), ld. GABRIELLI 2007. 126-127. kat. 17, de további példák is felhozhatók, ld. Uo. 141. kat. 25; 157-160. kat. 38-40. Rosselli és műhelye miniatori tevékenységéhez ld. Uo. 34-35. és II, IVa-b színes táblák, 112-114. kat. 4-7. és 120-123. kat. 11-13. Ezek közül a BML Plut. 30. 3. jelzetű, 1466 és 1468 közé datálható Ptolemaiosz-kódexének incipitjén (fol. 1r, *bas-de-page*) a címertartó puttó véleményem szerint a veronai Livius miniátoréval azonos kéz műve. Angela Dillon Bussi a veronai Livius-kódex (*Decas IV*) miniatúráit Cosimo testvéréhez, a Corvina történetének egy későbbi időszakából jól ismert Francesco Rossellihez próbálta kötni, és a díszlap élénk színvilágában – a kódex keletkezési idejét figyelmen kívül hagyva – a budai miniátorműhely hatását vélte felfedezni, ld. DILLON BUSSI 2002. 109. (Dillon Bussi valójában a „terza decade” kötetre utal, de ez nyilván lapszus. Az általa említett „vivacità cromatica del miniatore rosselliano” valójában csak a harmadik kötetre, nem pedig a III. decasa lehet érvényes.

Ennél összetettebb stíluskritikai problémát jelent a Beltrami által meghatározott első csoport miniatúráinak egyetlen kézhez való társítása. Annarosa Garzelli korábban a veronai III. Decas kötetének miniatörát egy segédnéven ismert mesterrel, az ún. Maestro delle Deche di Alfonso d'Aragonával azonosította.²⁴ Beltrami azonban joggal mutatott rá, hogy az 1450-es években dolgozó firenzei miniatör és a nyilvánvalóan későbbre datálendő „koronás-liliomos” kódexcsoportból általa elkülönített kéziratok mestere nem lehet azonos. Meghatározása szerint az Aelianus- és a Livius-kódexek incipitjein egy másik mester munkáját kell felismernünk, mégpedig annak a Bartomolemo di Domenico di Guidónak a kezét, aki az 1470-es években a vezető firenzei miniatör, Francesco d'Antonio del Chierico mellett dolgozott.²⁵ Ez az attribúciós javaslat azonban, véleményem szerint, revízióra szorul. Egyrészt nem vagyok meggyőződve arról, hogy a veronai Livius és az Aelianus-kézirat miniatúrái azonos kéz művei, másrészt nem tartom meggyőzőnek a Beltrami által felvetett attribúciós javaslatot.

Kétségtelen, hogy a veronai Livius mestere azonos a csoportba sorolt öt másik kódexével, de legalábbis azokkal, amelyek esetében jó minőségű reprodukciók lehetővé teszik az összevetést. Ezek pedig modenai Biblioteca Estensében található két kódex és az oxfordi Bodleian Library Arisztotelész-kézirata. E négy kódex incipitjein a miniatúrák attribúcióra alkalmas részletei valóban azonos mesterre utalnak, és különösen igaz ez a figurális részletekre, tehát a puttókra. *(32a-b. és 33a-b. kép)* Véleményem szerint azonban ezek a figurák sokkal kevésbé hasonlítanak Bartolomeo di Domenico di Guido viszonylagos biztonsággal azonosított műveire, mint a korszak egy másik, igen termékeny mesterének a

²⁴ GARZELLI 1985. II. 340. (593. kép). A „Maestro delle Deche di Alfonso d'Aragona” segédnéven ismert mester egy igen díszes Livius-sorozatról nyerte el nevét, amely Aragóniai I. (V.) Alfonz nápolyi király megrendelésére készült el Bisticci műhelyében az 1450-es évek közepén (1454–5), de végül Firenzében maradt (Firenze, BNCF, B.R. 34, 35, 36.), ld. GARZELLI 1985. I. 162–164; II. 340. (592. kép); *Vedere i Classici* 1996. 386–391. kat. 100–102. (Giovanna LAZZI). A megrendelésre vonatkozó forrásokat közli és értelmezi: HARTT-CORTI 1962. 160. és 162–163. doc. 11/1–6., 12., 13/11. (A szerzők – tévesen – egy másik, az Aragóniai könyvtár anyagában fennmaradt Livius kódexsorozatra vonatkoztatták az adatokat). A megrendelésre és a kifizetésekre vonatkozó további adatokhoz ld. CAGLIOTI 2008. 94. 18. j. (1455. január–április).

²⁵ BELTRAMI 1988. 269–271.

korai miniatúráira, ez pedig Mariano del Buono.²⁶ Ezzel szemben a harvardi Aelianus-kódex sokkal sematikusabb rajzú és a fény-árnyék kezelésre való törekvés teljes hiányáról tanúskodó puttói egy másik firenzei mester, Ser Benedetto di Silvestro műveivel mutatnak rokonságot. Ezek az új attribúciós javaslatok azonban nem változtatják meg Beltrami konklúziójának érvényességét: mindkét itt említett miniatör igen aktívan dolgozott Vespasiano da Bisticci számára az 1470-es években.

A Bisticci-hipotézist Beltrami megfigyelésin túl az is alátámasztja, hogy noha több miniatör és másoló keze is kimutatható a „koronás-liliomos” csoportban, de a kódexek kiállítása alapján készítésükkor nagyfokú egységességre törekedtek. Erre utalnak a megmaradt, eredeti kötéstáblák, és erre enged következtetni, hogy a kódexek egy jelentős részébe az incipitlapot megelőző levél verzójára teljesen egyforma típusú díszítéssel kialakított, kapitális antikva aranybetűkkel írt címfelirat került (Kat. 5, 7, 8, 10, 11; **21, 25a, 26a, 27a, 28a. kép**). Ugyanilyen jellegű, egységes címlapot kaptak többek között a Bisticci műhelyében ugyanebben az időszakban Federico da Montefeltro számára készült kódexek²⁷ (**38. kép**), illetve hasonló címlapdíszítést látunk a Corvina anyagában fennmaradt, de szinte bizonyosan korábbi possesszortól – feltehetően Vitéztől vagy Janus Pannoniustól származó – egyik budapesti kódexben is.²⁸ (**39. kép**) Ez utóbbinak éppen az a jellegzetessége, hogy a

²⁶ A két miniatör 1470-es évekbeli tevékenységének összevetéséhez és néhány, később a Corvina könyvtárba került kódex miniatúráinak az attribúciójához, különös tekintettel a Sassetti-könyvtárból származó és a szerző által Mariano del Buonónak tulajdonított kéziratához, ld. DILLON BUSSI 2002. 106–110.

²⁷ Ennek egyik legjobb példája az éppen Aelianus és Onosander traktátusait tartalmazó kódex (BAV, Urb. Lat. 881) fol. 1v címlapja. Ennek másolója a „koronás-liliomos” csoportból is ismert Sinibaldus, és részben Hubertus volt, ld. DE LA MARE 1985. 538. kat. 34A. A Montefeltro-könyvtár korai, az 1460-as évek végére és a következő évtized elejére datálható firenzei, Bisticci műhelyében készült kódexeinek jellegzetes miniatúrástílusához, tehát a könyvtár legkorábbi, fehér indafonatos díszű „rétegéhez” ld. LABRIOLA 2008. 53–55. A Bisticci műhelyében Federico da Montefeltro számára készült kódexekhez ld. DE LA MARE 1985. 572–573.

²⁸ Budapest, EK, Cod. lat. 1., ld. *Mátyás király* 2008. 28–30. kat. 17. (WEHLI Tünde), vö. DE LA MARE 1985. 544. kat. 78/2. A scriptor, aki segédnevét éppen erről a kódexről kapta (scribe of Budapest University Lat. 1.), Albinia de la Mare kutatásai alapján Bisticci egyik gyakran alkalmazott másolója volt, így részt vett a cartolaio két nagy vállalkozása, a fiesolei Badia és Federico da Montefeltro kódexeinek megírásában is, ld. DE LA MARE 1985, 544. kat. 78/3–4. (Fiesole), 10–11. (Urbino). A budapestiével azonos szövegű bejegyzést találunk egy másik, szintén általa másolt kéziratban, ld. DE LA MARE 1985. 544. kat. 78/7.

magyarországi megrendelők számára készült, firenzei eredetű, fehér indafonatos díszű kódexek közül egyedülként viseli magán a *cartolaio* kézjegyet: első előzéklapján (fol. Iv) olvasható az a bejegyzés, amely szerint a kézirat Vespasiano műhelyében készült.²⁹ (47. kép)

Hasonló következtetésre jutunk, ha a de la Mare által azonosított másolókat nézzük. A kéziratok zömét azok készítették, akik ekkor kifejezetten Bisticci scriptoraiként ismertek, mint például Sinibaldus (Kat. 9, 10.), Hubertus (Kat. 5, 7, 15, 16.), illetve az ún. „Venezia, Bibl. Marciana lat. Z.58” másolója (Kat. 19, 20.), aki szükségnevét éppen a firenzei *cartolaio* műhelyében Bessarion bíborosnak 1470 és 1472 között készített, Szent Ágoston műveit tartalmazó kéziratairól kapta.³⁰

3. Garázda Péter és Bartolomeo Fonzio

De la Mare kutatásainak van azonban egy másik tanulsága is: a szerző kimutatta, hogy a kódexek jelentős részében emendátorként vagy a tartalommutató másolójaként (Kat. 6, 14, 17, 20.) kimutatható Bartolomeo Fonzio keze. Az egyik oxfordi Arisztotelész-kódexnek pedig teljes egészében ő volt a másolója (Kat. 12, 34. kép). Ez a megfigyelés a kéziratok egy részének pontosabb datálását is lehetővé teszi, vagy legalábbis egy feltételezhető *terminus ante quem*et nyújt: Fonzio 1469 nyarán elhagyta Firenzét, és másfél évig, egészen Borso d'Este 1471-ben bekövetkezett haláláig Ferrarában tartózkodott.³¹

²⁹ A bejegyzés szövege: „Vespasianus librarius florentinus / fieri fecit florentie”. A Bisticci műhelyéből kikerült kódexekben egyébként gyakran találkozunk hasonló bejegyzéssel, ld. DE LA MARE 1985. 565–567. App. III/i, kat. 1–16. Fontos azonban megjegyezni, hogy a bizonyosan Bisticci műhelyéből származó kódexek között az ilyen típusú bejegyzések meglétéből, illetve hiányából nem következik, hogy az adott kézirat megrendelésre készült, vagy raktárról megvásárolható, „bolti” példányként állították elő.

³⁰ A másolókhöz DE LA MARE 1985. 432. és 537–538. kat. 68. (Sinibaldus), 459–460. és 504–505. kat. 32. (Hubertus), 463, 572 és 552–553. kat. 103. („Venezia, Bibl. Marciana lat. Z.58” scriptor). A csoportban kimutatható többi másoló is Bisticci szolgálatában állt, például az utrechti származású Petrus de Traiecto (Kat. 11.), aki jellemzően az 1470-es évek első felében legalább tíz kódexet másolt Federico da Montefeltro könyvtára számára. DE LA MARE 1985. 462–463. és 532–533. kat. 63; DE LA MARE 1986. 85.

³¹ CAROTI–ZAMPONI 1974. 12–13; ZACCARIA 1988; *Fontii epistolarum libri* 2008. 248. (Alessandro Daneloni kommentárja az I. 12, Garázdához írt levélhez.)

Minden jel szerint közreműködése a kódexek elkészítésében még az elutazása előtti időszakra esett. Megjegyzendő viszont, hogy a csoporton belül Fonzio kezét csak olyan kéziratokban ismerte fel a kutató, amelyeken semmilyen jel nem utal arra, hogy később a Corvina könyvtárba kerültek volna. Ebből azonban egyelőre semmilyen következtetést nem tudunk levonni a teljes anyagon belül esetlegesen felállítható relatív kronológiára vonatkozóan. Mindez akár a véletlen műve is lehet.

Fonzio jelenlétéből két következtetést vonhatunk le. Egyrészt ez is alátámasztja azt, hogy Bisticci volt a munka szervezője: az ifjú humanista, Argüropulosz tanítványa ugyanis ebben az időben szűkös anyagi helyzete miatt, professzionális írnokként az ő műhelyének is dolgozott.³² Másrészt, ha azt feltételezzük, hogy a „koronás-liliomos” kódexcsoport magyarországi megrendelő számára készült, és azt látjuk, hogy a kéziratok egy jelentős részében a szövegek gondozását Fonzio végezte, akkor önkéntelenül adódik a lehetőség, hogy ezt összefüggésbe hozzuk a korai magyarországi humanista könyvkultúra történetének egyik legfontosabb, Firenzében íródott epizódjával, az 1468–1469-es évek eseményeivel.

Bartolomeo Fonzio legkorábbi magyarországi kapcsolatai ugyanis ekkorra datálódhatnak: ferrarai tanulmányai végeztével 1468-ban érkezett Firenzébe Garázda Péter.³³ Itteni jelenléte a Firenze és Mátyás közötti diplomáciai érintkezésben is nyomot hagyott, hiszen amikor 1469 decemberében a Signoria két oroszlánt küldött a magyar uralkodónak ajándékba, akkor a Mátyásnak szóló hivatalos kísérőlevélben róla is megemlékeztek, mint akit „pro cive carum haberemus”.³⁴ Fonzióval is ebben az időszakban került szoros

³² DE LA MARE 1985. 446. és 488. kat. 7/28.: BAV, Urb. Lat. 203. Az egyszerű, fehér indafonatos díszű kódex az 1460-as évek végén Bisticci műhelyében készült Federico da Montefeltro számára, tartalma (Calcidius Platón-kommentárja) azonos a „koronás-liliomos” csoportból ismert egyik kéziratéval. (Kat. 3.)

³³ Garázda és Fonzio kapcsolatához a korábbi irodalom áttekintésével: DANELONI 2001a; a Garázda Péterre vonatkozó korábbi irodalmat összefoglalja és életrajzát új adatokkal kiegészítve ismerteti C. TÓTH 2016., vö. C. TÓTH 2015. 97. C. Tóth Norbert kutatási eredményeinek köszönhetően alapvetően át kell értékelnünk mindazt, amit Garázdának az 1472 utáni sorsáról, karrierjéről gondoltunk. Ezek szerint a korábban Janus pécsi köréhez tartozó Garázda a Vitéz-összeesküvés után egyáltalán nem lett „kegyvesztett”, sőt a következő bő másfél évtizedben sorra nyert el jövedelmező egyházi javadalmakat – bár igaz, hogy püspöki méltóságig nem emelkedett.

³⁴ MKL 1893. 241–242. kat. 177/1. (1469. XII. 23.) Az oroszlánküldéshez vö. RITOÓK-SZALAY 2002; PÓCS 2012.

barátságba, amelyről nemcsak az előbbinek 1471-ben, már Garázda Firenzéből való távozása után írott levelei tanúskodnak, hanem a magyar humanista kódexei is.³⁵ Ma ismert négy könyvének mindegyike Firenzében készült, közülük hármat címere díszíti. **(43–46. kép)** A kéziratok kodikológiai jellemzőit egy humanista baráti társaság együttműködésének lenyomataiként is értékelhetjük: két kéziratát Fonzio emendálta, egynek pedig, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött Macrobius-kódexnek, nemcsak másolója volt – ez az egyetlen eset, amikor a kolofonban szignálta munkáját –, de a benne található rajzos illusztrációkat is nagy valószínűséggel ő készítette.³⁶ **(49–50. kép)** Ennek a baráti körnek más tagjai is voltak, például a rendkívül tehetséges és befolyásos firenzei családból származó, élete során hatalmas könyvtárat létrehozó domonkos rendi szerzetes, Giorgio Antonio Vespucci is. A görögül kiválóan tudó Vespucci írta Garázda kódexeinek görög szövegrészeit, így a korábban említett Macrobiusét is. Jelenléte a magyar humanisták kódexeiben a heraldikus reprezentáció eszközeivel is kifejezésre jutott: Garázdáéval egyesített barátságcíme látható a magyar humanista egyik, Cicero beszédeit tartalmazó kódexének kezdőlapján és a családi címerábrák **(43. kép)**, a darazsak (*vespe*) sorjáznak a Vitéz János számára ekkor, az 1460-as évek végén készült, Fonzio margináliáit tartalmazó, háromkötetes, rendkívül gazdagon díszített Livius-korpusz harmadik kötetén.³⁷ **(51. kép)** E kódexeket egyébként Garázda Péter

250–251., ld. még alább 183. jegyzet.

³⁵ Fonzio Garázdához szóló levelei: *Fontii Epistolarum Libri* 2008. 21–25. Ep. I. 12, 13, 14, 15.

³⁶ München, BStB, Clm 15738. Macrobius Ambrosius Theodosius: *Saturnaliorum libri VII, Commentarium in Somnium Scipionis*. Kolofon a fol. 293v-n: „Barptolemaeus fontius excripsit florentiae”. A kódexet Fraknói Vilmos fedezte föl és ismertette először, meghatározva egyúttal eredeti possessorát és scriptorát is, ld. FRAKNÓI 1879. 3–4., vö. CAROTI-ZAMPONI 1974. 83–84. kat. 38; DE LA MARE 1985. 488. kat. 7/21; HOFFMANN-WEHLI 1992. 105–106; CSAPODI-GÁRDONYI 1984. 118. kat. 67; *Csillag a holló árnyékában* 2008. 212. kat. 43. (FÖLDESI Ferenc). A kéziratban található, rajzos illusztrációkkal tudomásom szerint eddig nem foglalkozott a szakirodalom. A fol. 156v levélen látható, „Microcosmus” felirattal azonosított emberalak azonban jól összevethető Fonzio ismert rajzaival, amelyek a következő kódexben találhatóak meg: Oxford, Bodleian Library, Ms. Lat. Misc. d. 85 (Codex Ashmolensis), ld. SAXL 1940. Ez utóbbinak az attribúciójához és további, Fonzio által illusztrált kéziratokhoz (London, BL, Ms. Add. 15819. és BAV, Urb. Lat. 1358) ld. GARZELLI 1985. I. 90–92. és II. 343, 348–351. (fig. 597, 603–607.)

³⁷ Az egyesített Vespucci- és Garázda-címerrel díszített Cicero-kódex (München, BStB, Clm 15734) írásában Giorgio Antonio és Fonzio is közreműködött. A barátságcímerben először de la Mare ismerte föl a Vespucciakra utaló heraldikus motívumokat, de ez a megfigyelése később csak Alessandro Daneloni

feltehetően ajándékképpen készítette az esztergomi érsek számára, ez magyarázza meg címere jelenlétét a harmadik kötet imént hivatkozott díszlapján.

A „koronás-liliomos” címerrel díszített kódexek egy része pontosan illeszkedik ebbe a közegbe: Garázda négy ismert firenzei kódexéből ugyanis kettőnek a tartalma szinte teljesen megegyezik az ebből a kódexcsoportból ismert két kéziratéval: a modenai Biblioteca Estensében őrzött Lactantius (Kat. 10; **25a-b. kép**) párdarabja az Österreichische Nationalbibliothek Garázda-címeres kódexe (**45. kép**), a besançoni Iustinusnak (Kat. 2; **29a-b. kép**) pedig a Prágában található, Garázda autográf possessorbejegyzését tartalmazó példánya felel meg.³⁸ (**44. kép**) Az utóbbi két kéziratban ráadásul egyaránt jelen vannak Fonzio margináliái. De további összefüggésekre is bukkanhatunk: a „koronás-liliomos” Iustinus-kódex másik emendátora az a Piero Cennini volt, akinek barátsága Garázdával és Fonzióval is jól dokumentált, ráadásul a Corvina könyvtár ma ismert anyagának firenzei, fehér indafonatos díszű köteteiben és Vitéz János kódexeiben is kimutatható másolóként.

figyelmét keltette föl, egyébként észrevétlen maradt, ld. DE LA MARE 1985. 553. kat. 106/11. („former Yates Thompson Petrarch” másoló, Giorgio Antonio és Nastagio Vespucci, Bartolomeo Fonzio); DANELONI 2001A. 307. A kódexhez ld. még CAROTI-ZAMPONI 1974. 129; *Csillag a holló árnyékában* 2008. 210. kat. 42. (FÖLDESI Ferenc). Vitéz Livius-kódexéhez (*Decas IV*, München, BStB, Clm 15733) ld. *Csillag a holló árnyékában* 2008. 174–177. kat. 33. (ZSUPÁN Edina); DE LA MARE 1985. 531. kat. 62/37. (másoló: Piero Strozzi) és 488. kat. 7. (Bartolomeo Fonzio annotációi).

³⁸ Garázda Lactantius-kódexe: Wien, ÖNB, Cod. 717. HERMANN 1932. 66–67. kat. 19. A kódex azonos sorrendben tartalmazza Lactantius műveit (fol. 1r–254v), majd ezután következik néhány sor Ovidius *Metamorphoses*éből és végül Venantius Fortunatus: *Carmen de Pascha* (fol. 254v–256r). A kódexet először Hoffmann Edith ismertette a hazai szakirodalomban és ismerte fel címlapján Garázda címerét, majd évtizedekkel később Soltész Zoltánné „újra felfedezte” azt, akinek nyilván elkerülte a figyelmét Hoffmann korábbi publikációja. Ez utóbbi problémára aztán V. Kovács Sándor hívta fel a figyelmet, aki viszont tévesen állította, hogy a kézirat teljes egészében tartalmazza a *Metamorphoses* és a *Fasti* szövegeit, ld. HOFFMANN 1933. 79; SOLTÉSZ 1958. 120; V. KOVÁCS 1959. vö. V. KOVÁCS 1957. 52; HOFFMANN–WEHLI 1992. 257. Másolójáról: DE LA MARE 1985. 545. kat. 82/6. Garázda Iustinus-kódexe: Praha, Národní knihovna České republiky, Cod. VIII. H. 72. A kódexről és a hásó kötéstábla belső oldalán olvasható, autográf possessorjegyről („Iste liber est meus videlicet (?) Petri Garazda de Ungaria”) (**48. kép**) először a Magyar Könyvszemle *vegyes közlemények* rovatában számolt be egy rövid tudósítás, majd egy évvel később Ábel Jenő használta fel az adatot Garázda Péterről írt tanulmányában, ld. *Prágai codexek* 1879. 268. és ÁBEL 1880a. 99; vö. HOFFMANN–WEHLI 1992. 106. A kódex másolóihoz ld. DE LA MARE 1985. 531–532. kat. 62/48. (Piero Strozzi, Bartolomeo Fonzio annotációival). Garázda kódexei közül ez az egyetlen, amely már nem fehér indafonatos, hanem virágdíszes dekorációt kapott az incipitlapján, ezért feltehetően az 1470-es évek elején készült, de a címer helye üresen maradt.

Datált kolofonjai alapján úgy tűnik, mintha 1467 tavasza és 1468 novembere között kizárólag magyarországi megrendelők számára dolgozott volna, és ennek a sornak a végére illeszkedik a besançoni Iustinus-kódex.³⁹

Ki lehetett tehát ennek a jelentős kódexgyűjteménynek, talán nem túlzás azt feltételezni, hogy könyvtárnak a létrehozója és első tulajdonosa? A kérdés megválaszolásához egy olyan kézirat vezet el bennünket, amelyet a „koronás-liliomos” címeres kódexcsoport kapcsán eddig soha nem emlegettek. Az Österreichische Nationalbibliothek magyarországi eredetű, korai humanista kódexei között kettőn is szerepel Nagylucsei Orbán püspöki címere. A két kézirat minden kétséget kizáróan Firenzében készült az 1460-as évek végén, incipitlapjuk három margóját rendkívül kvalitásos, fehér indafonatos miniatúra díszíti, a *bas-de-page* közepén látható címer két oldalán szárnyas puttók is megjelennek. E két kézirat egyikét, a Marsilio Ficino Platón-kommentárját tartalmazó kódexet (ÖNB, Cod. 2472; **52. kép**) joggal hozzák kapcsolatba Janus Pannonius személyével. A *Commentarium in Platonis Convivium de amore* szövegével a filozófus legkésőbb 1469 júliusára készült el: a mű letisztázott, autográf változata ugyanis ezt a dátumot tartalmazza kolofonjában.⁴⁰ A szöveg elkészülte után néhány héttel Ficino a pécsi püspöknek szóló ajánlással látta el művét és így küldte el azt Magyarországra. A bécsi kézirat az egyetlen, amely ezt a személyes, feltehetően autográf dedíciót tartalmazza (**53a-b. kép**), minden jel szerint tehát ez a kódex tekinthető

³⁹ DE LA MARE 1985. 445. és 526–529. kat. 60/13, 15, 18, 22, 26, 29, 31, 32, 33. Csapodiné Gárdonyi Klára, felismerve, hogy Cennini szignált kolofonjai igen sok, később részben a Corvina állományába került kódexben felbukkannak, megpróbálta a firenzei másolót Mátyás király scriptoraként bemutatni, és egy sor további kódex írását próbálta neki tulajdonítani. Ezen attribúciókat utóbb de la Mare elvetette. CSAPODI-GÁRDONYI 1979; DE LA MARE 1985. 529. („Rejected attributions”).

⁴⁰ A szöveg modern kritikai kiadásának alapjául is szolgáló, autográf papírkézirat: BAV, Vat. Lat. 7705. (Kolofon, fol. 124v: „Anno 1469 mense Iulii Florentie”), ld. KRISTELLER 1937. I. CXXIII–CXXIV; MARCEL 1956. 12–48; DEVEREUX 1975, 173–174. A *Commentarium in Convivium* keletkezéstörténetét Sebastiano Gentile filológiai kutatásai jelentős mértékben módosították: felismerte, hogy a mű egyik korai kéziratos verziója bevezetőjében (Firenze, BML, Strozzii 98 [olim 629, olim 363.]) az 1467. november 7-én, Platón születésnapján megtartott symposium résztvevőinek névsorát és helyszínét – feltehetően a szerző intencióinak megfelelően – módosították: néhány szót kikapartak és más nevekkal helyettesítettek be. Ezek szerint az összejövetelel eredetileg Lorenzo de’ Medici nem vett részt és a *convivium* nem Careggiben, a Medici-villában, hanem Francesco Bandini firenzei palotájában zajlott le, ld. GENTILE 1981, különösen 14–16; *Marsilio Ficino* 1984. 60–61. kat. 46.

Janus eredeti példányának.⁴¹ Nagylucsei címere biztosan utólag került rá, hiszen ő csak 1481-ben nyerte el a püspökséget (a győrit), márpedig a címlapon – mint minden kódexén – infula látható a címerpajzs fölött.⁴²

A másik kézirat, az ÖNB Cod. 48 jelzetű Plinius-kódexe (**55. kép**) azonban más tulajdonostól származik: a kutatás eddig nem regisztrálta, hogy Nagylucsei címere alatt egy másiknak a nyomai szabad szemmel is kivehetőek: a késsel és vörössel harántosztott pajzs heraldikai jobb szélén, a kék máz alól fekete alap tűnik elő, a Nagylucsei címeréhez tartozó,

⁴¹ Wien, ÖNB, Cod. 2472. Ficino 1469. augusztus 5-re keltezett, Janus Pannoniushoz szóló ajánlólevelét (fol. 1r-v), amelyben Garázda Péterről is megemlékezik („...vir doctus et utriusque nostrum familiaris...”), Ábel Jenő közölte a bécsi kódexből, ld. *Analecta* 1880. 203–204. (Az ajánlólevélnek a Cod. 2472 az egyetlen kézirat forrása.) A szöveget szintén közli: KRISTELLER 1937. I. 87–88; MARCEL 1956. 265–266. (App. II.); REES 2011. 131. 9. jegyzetben. A *Commentarium* szövegének másolója feltehetően Franciscus de Ugolinis presbyter de Colle Vallis Else (Francesco Ugolini di Colle Val d’Elsa) volt, ld. DE LA MARE 1985. 495–496. kat. 22/7, míg az incipitet tartalmazó ívfüzet elé beillesztett levélen olvasható dedikációt és a *Commentarium* szövegéhez fűzött lapszéli javítások egy részét Ficino kézírásának tartja a kutatás. A *Commentarium* ezen példányának szövegtörténeti helyéhez ld. HUSZTI 1927; HUSZTI 1931. XVII. fejezet; KRISTELLER 1937. I. L–LI. (Vi 1.) és CXXIII–CXXV; MARCEL 1956. 36–37; DEVEREUX 1975. különösen 178–179; GENTILE 1981. 9. A címlapon látható Nagylucsei-címer azonosítását Gulyás Pál publikálta, aki a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött fotómásolaton olvasható, Schönherr Gyulától származó adatot közölte, ld. GULYÁS 1914. Néhány évvel később Hoffmann Edith, akinek Gulyás rövid közlése nyilván elkerülte a figyelmét, saját felismeréseként közölte a Nagylucsei-provenienciát, ld. HOFFMANN 1924b. 168, de ezt később helyesbítette, ld. HOFFMANN-WEHLI 1992. 104. és 247. j. A címer alatt, ahogy ezt már Hoffmann megállapította, illetve a kódex közvetlen vizsgálata során erről magam is meggyőződhettem, nincs nyoma korábbi címernek: sem felülfestésről, sem kivakarásról nem lehet szó. Eredetileg tehát a *bas-de-page* közepe üresen maradt, ld. HOFFMANN 1924b. 168; HOFFMANN-WEHLI 1992. 104. A kódexhez ld. még CSONTOSI 1884. 182; HERMANN 1932. 56. kat. 51; HOFFMANN-WEHLI 1992. 256; CSAPODI 1975. 193–194; GAMILLSCHEG–MERSICH–MAZAL 1994. 75–76. kat. 36. (Ernst GAMILLSCHEG); MIKÓ 2000a. 134; REES 2016. 480. és 19. j.

⁴² Nagylucsei Orbán jól ismert címereslevele 1480. február 2-án kelt (MNL OL, DL 105029), ld. SCHÖNHERR 1898; FEJÉRPATAKY 1901. 63–65; *Hunyadi Mátyás* 2008. 279–280. kat. 6.7. (ÉRSZEGI Géza–WEHLI Tünde). Kevésbé köztudott azonban, hogy hasonló, de nem teljesen azonos címerképpel Nagylucsei Orbán és testvérei már korábban, 1472-ben is részesültek címeradományban, ld. DARÓCZY 1938; RADOCSAY 1958. 358; RADOCSAY 1964. 63; BALOGH 1966a. 320. Ez az armális 1945 előtt Majláth Géza tulajdonában volt, majd elveszett. Az 1472. május 3-án, Budán kiadott címereslevélen, annak Daróczy által közölt leírása szerint – és ezt az eltérést tudomásom szerint eddig nem regisztrálták – a későbbi címerhez képest a harántosztott pajzson fordítva voltak a színek, tehát a felső mezőben az oroszlán – itt a hasa alatt egy skorpióval – kék alapra, míg az alsóban a csillag vörös alapra volt helyezve. A skorpió – immár nem közvetlenül az oroszlán alatt, hanem a harántpólyával osztott pajzs alsó mezejében – érdekes módon a 16–17. század folyamán aztán a család több tagjának síremlékén újra föltűnik, mint például Nagylucsei Dóczy Zsuzsánna vörösmárvány tumbáján a késmárki plébániatemplomban, vagy Nagylucsei Dóczy Zsigmondnak a garammindszenti (Vieska, Szlovákia) plébániatemplomban (egykor az aranyomsaróti [Zlaté Moravce, Szlovákia] múzeumban) található epitáfiumán, utóbbihoz ld. IPOLYI 1859. 89. számozatlan jegyzetben.

hatágú arany csillagtól balra, de a fekete alapra festve pedig egy – a csillagétól érzékelhetően eltérő árnyalatú –, laparannyal felvitt címerkép részlete látszik.⁴³ (**56b. kép**) Ezt a kis részletet teljes bizonyossággal azonosíthatjuk a „koronás-liliomos” kódexcsoportról ismert heraldikai motívummal, a háromágú korona kihajló szélével. (Kat. 17.) A többi kódexről ismert címerábrákon jellegzetesen alulnézetből ábrázolt korona alsó peremének térben ábrázolt, ovális formája is tisztán kirajzolódik a pajzs alsó felén és a liliom hosszúkás rombusz alakú középső szirmának kontúrvonala is jól kivehető Nagylucsei címerének vörös mezője alatt. (Ráadásul az előző levél, tehát az előzéklap verzójára – fol. Iv – az eredetileg feltehetően lapezüsttel felvitt liliom átnyomódott, tehát a mostani címer alatti ábra ott tisztán kirajzolódik, **56a. kép**) A kézirat másolója Piero Cennini volt, az általa szignált kolofon 1469. január 11-i dátumot tartalmaz, a szöveget pedig Fonzio emendálta és ugyanő írta az első előzéklap verzóján (fol. 1v) olvasható tartalommutatót is.⁴⁴ (**54. kép**)

⁴³ Korábban Csapodiné Gárdonyi Klára ugyan utalt arra, hogy Nagylucseié előtt egy másik címer is lehetett a kódexen (ld. CSAPODI-GÁRDONYI 1984. 127. kat. 80.: „Wappen: Orbán Nagylucsei, vorher Vitéz-Wappen (?)”), de megjegyzése az általa citált és értelmezett szakirodalom tükrében arra vall, hogy nem a Nagylucseié alatt látható, korábbi címer jelenlétére akart utalni. Az általa hivatkozott szakirodalmak közül viszont egyrészt Wilhelm Weinberger 1929-es tanulmányában nyoma sincs a kódexnek (ld. WEINBERGER 1929), másrészt Csontos János 1884-ben megjelent, a bécsi „Udvari Könyvtár hazai vonatkozású” kéziratait ismertető repertóriumában – Csapodiné állításával ellentétben – a szerző nem állította azt, hogy a kódex Vitézé lett volna. (Csapodiné szerint ugyanis Csontos összekeverte Nagylucsei és Vitéz – szerinte – igen hasonló címereit.) Csontos valójában, a kézirat tartalmának részletes leírásán túl, semmilyen utalást nem tett a kódex címlapján látható címerre és még azt sem árulta el, hogy ott lenne bármilyen possessorjegy. A provenienciával kapcsolatban az utóbbi szerző csupán annyit állított – nyilván tévesen –, hogy Zsámboki János könyvtárából származik a darab, ld. CSONTOSI 1884. 166.: „[Sambucus-codexe]”. Érdekes, hogy Hoffmann Edith nem csak említés nélkül hagyta a szabad szemmel is jól látható, korábbi címet, de kifejezetten ezzel ellentétes információt közölt: „Ennek a munkának az esetében azonban a félreértett címeren túl semmi sem jogosít arra a föltevésre, hogy Nagylucsei előtt más tulajdonosa lett volna a kódexnek.”, ld. HOFFMANN-WEHLI 1992. 130. (Hoffmann szerint ugyanis Csontos azért hitte Zsámbokitól származónak a kéziratot, mert Nagylucsei címerét Janusénak vélte.)

⁴⁴ Erdemes megjegyezni, hogy a kolofon dátumformulájában (ld. kat. 17.) a másoló arról is megemlékezik, hogy munkájával II. Pál pápasága idején készült el. Ez a megjegyzés – bár nem példa nélküli firenzei kódexekben – arra utalhat, hogy a megrendelő egyházi méltóságot viselt.

4. Handó György

Hogyan juthatott Nagylucsei Orbán egy olyan könyvgyűjteményből származó kódexnek a birtokába, amelynek más darabjai egyébként az uralkodói bibliotékába jutottak? Ennek megválaszolásához érdemes a másik bécsi kézirat hipotetikus provenienciáját összevetni Nagylucsei személyes életútjával. Ha azt feltételezzük ugyanis, hogy a Nagylucsei birtokába került Ficino-kódex első tulajdonosa valóban Janus volt, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy ehhez legkönnyebben Pécssett juthatott hozzá. Az 1480-as években a királyi udvarban hatalmas karriert befutó Nagylucsei ugyanis a megelőző évtizedben fokozatosan emelkedve az egyházi javadalmak ranglétráján, előbb budai olvasókanonok (1472), majd esztergomi (1473–1474), illetve fehérvári kispripost (1474) volt, végül pedig, győri püspöki kinevezése előtt másfél évvel, 1480-ban elnyerte a pécsi székeskáptalan préposti tisztét.⁴⁵ Elsősorban itt juthatott hozzá egy Janustól származó kézirathoz, és úgy tűnik, nem csak ahhoz. Pécssett ugyanis – és itt kell visszatérnünk Vespasiano da Bisticci életrajzaira – az 1460-as évek végén Janusé mellett volt még egy kiemelkedő jelentőségű, humanista jellegű, nagyrészt Firenzében készült kódexekből összeállított könyvgyűjtemény: Handó Györgyé.⁴⁶ Bisticci Handó-életrajzának azonban van egy gyenge pontja, amiről természetesen nem a szerző tehet: állítását nem tudjuk ellenőrizni. Amíg ugyanis a Vitében Vitézről és Janusról írottakat a történeti források és a fennmaradt kódexek – legalábbis részben – igazolják, a két főpap bibliofil tevékenysége jól dokumentált, addig Handó György könyvtáráról semmit sem tudunk. Bisticci életrajzán kívül máig nem került elő semmilyen egyéb forrás, amely

⁴⁵ Egyházi javadalmaihoz ld. KÖBLÖS 1994. 305–305. kat. 72, de a szerző nem említi pécsi prépostságát; *Archontológia* 2016. 40. (győri püspök: 1481. VII. 22. – 1486. XI. 25.), 35. (egri püspök: 1486. X. 27. – 1491. X. 9.) Pécsi prépostságához ld. FEDELES 2012. 394–395. kat. 269.

⁴⁶ A korabeli pécsi humanista könyvkultúra egy további érdekes emléke egy Besenyői Miklós pécsi kanonok által humanista könyvírással, 1469-ben írt kódex: Firenze, Biblioteca Riccardiana, Cod. 438. A kolofon szövege (fol. 58v): „Scriptus per me Nicolaum Stephani Angeli de Naghbesene cantorem et canonicum in ecclesia Quinqueecclesiensis, anno Domini Millesimo CCCCLXmo nono”, ld. *I manoscritti datati* 1997. kat. 25; DE ROBERTIS 2008. 521–522. Besenyői Miklós pécsi éneklőkanonokhoz további adatokat ld. FEDELES 2012. 322. kat. 45.

alátámasztaná a cartolaio szavait: még maga Fonzio vagy Garázda sem utal arra, hogy a pécsi püspökön és az esztergomi érseken kívül kapcsolatban álltak volna ekkor olyan magyarországi személlyel, aki Firenzében nagy számban készítettett magának kódexeket. Egyetlen kézirat sem vált ismertté, amelyben Handó possessorbejegyzését olvashatnánk, és nem ismerünk egyetlen magyarországi forrást – sem ebből a korszakból, sem későbből –, amely akár csak futólag említené ezt a Bisticci által igen nagyra becsült és jelentős darabszámúnak mondott könyvtárat.

A magyarországi humanizmus kutatásában természetesen gyakran merült fel az igény, hogy a Bisticci által emlegetett pécsi káptalani könyvtár kódexeit felkutassák, és próbálkoztak a bibliotéka egykori helyének lokalizálásával is,⁴⁷ de mintha tudat alatt senki sem bízott volna igazán eme forrásszöveg hitelességében. Ennek a soha meg nem fogalmazott, de szinte tapintható kételynek talán az lehet az oka, hogy Vitézzel és Janusszal összevetve Handó zavarba ejtően „diszkrét”. Egyetlen sort sem ismerünk tőle, amely arra utalna, hogy őt érdekelte a könyvgyűjtés, a humanista kultúra és az antik auktorok tanulmányozása. Vitéz és Janus mellett, az ő árnyékukban Handó valójában csak egy homályos kontúrú, sötét foltnak tűnik. Ez a kétségbeejtő ellentmondás vezethetett aztán legutóbb annak a – tegyük hozzá, bizonyos értelemben logikus – hipotézisnek a megfogalmazásához, hogy Bisticci talán nem is Handó Györgyről írta életrajzának ezt a részét, tehát nem is a kalocsai érsek volt a cartolaio ügyfele, hanem egy másik magyar, Kosztolányi (Polycarpus) György.⁴⁸ Az ő életrajzi adatait – úgy tűnik – Bisticci valóban beledolgozta a Handóról szóló leírásába, és egészen addig, amíg Fraknói Vilmosnak a Mátyás király diplomatáiról írt tanulmánya meg nem jelent, a modern történeti kutatás azonosnak is vélte őt a másik Györggyel.⁴⁹ Életútjukban ugyanis sok a párhuzamosság: Mátyás

⁴⁷ BODA 2012.

⁴⁸ MÁTYUS 2015. 123.

⁴⁹ A két Györgyöt Alfred Reumont és Ábel Jenő még azonosnak hitte, és életrajzát – mármint Handóét – a Kosztolányira vonatkozó adatokkal vegyítve írták meg. Mindkét tanulmány célja az volt, hogy valamilyen módon, elsősorban az életrajzi adatok segítségével kontextualizálja Bisticci Handó-életrajzát, ld. REUMONT 1874. 310–314. és ÁBEL 1880b. A források alapján ezt a félreértést végül Fraknói Vilmos tisztázta, ld. FRAKNÓI

diplomataiként mindketten jelentős karriert futottak be az 1460-as években, és ebbéli minőségükben az évtized második felében valóban mindketten többször jártak Rómában. Kosztolányi azonban ott is maradt, feleségül vette Trapezuntius lányát, és a kúria szolgálatába állt. Handó viszont egészen más pályát járt be.

Handó György Kálmáncsehiben született 1430 körül, feltehetően mezővárosi polgárcsaládból, esetleg jobbágyi sorból származott.⁵⁰ Tanulmányait a bécsi egyetem bölcsészeti fakultásán 1445-ben kezdte meg, stúdiumait aztán Ferrarában folytatta, és ott szerzett kánonjogi doktori fokozatot 1451-ben.⁵¹ Ő is azok közé az egyházi javadalmat szerző, alacsony sorból felemelkedő személyek közé tartozott, akik felsőbb tanulmányaikat külföldön végezheték, majd tudásukat és műveltségüket udvari szolgálatban, a kancellárián kamatoztatták. Mindebben feltehetően az ő esetében is Vitéz Jánosnak, illetve talán Janusnak lehetett meghatározó szerepe. Ráadásul a pécsi püspök mellett sokáig ő állt a kanonoki testület élén: 1465-ben lett ugyanis a pécsi székeskáptalan nagyprépostja, és ezt a javadalmát másfél évtizedig meg is tartotta.⁵²

Az 1460-as évek második felében Mátyás követeként egymás után több alkalommal is megfordult Rómában, hogy a II. Pál pápával folytatott tárgyalásokon képviselje a magyar királyt. De tudjuk azt is, hogy ezen alkalmakkor nem csak a pápával tárgyalt: 1467-es római

1898/1-2.

⁵⁰ Születési évére csak egyetemi tanulmányainak dátumai alapján tudunk következtetni. Forrásokkal egyelőre nem igazolható, hogy rokona lett volna az ugyaninnen származó és éppen 1480 körül több luxuskódex megrendelőjeként ismert Kálmáncsehi Domonkosnak, de azért feltételezhető. Erre utalhat az is, hogy Handó budai házát halála után, valamikor 1482 és 1484 között, éppen Kálmáncsehi szerezte meg, ld. VÉGH 2006. 238. kat. 3.5.8. (Erre a tényre korábban már Mikó Árpád is felhívta a figyelmet, ld. *Pannonia Regia* 1994. 416. kat. IX-5.) Handó György háza Budán az egykori Olasz (ma Országház) utcában volt, a 20. század elején felépült Pénzügyminisztérium északnyugati sarkánál, a mai Fortuna köztől délre. A telek helye a Hauy-féle felmérési alaprajzon a 163. számon szerepel, ld. alább 135. jegyzet. Handó egykori budai házát korábban tévesen azonosították a mai Országház u. 9. sz. (helyreállított) gótikus lakóházzal, ld. CZAGÁNY 1966. 37-38. és 5. j. vö. CZAGÁNY 1992. 130. 2. j.

⁵¹ Bécsi tanulmányaihoz ld. SCHRAUF 1892. 98 („Georgius Gerhardi de Chehy”), ld. legújabban TÜSKÉS 2008. 166. (kat. 3026). Ferrarai tanulmányaihoz ld. VERESS 1941. 358-359. Tanulmányaihoz ld. még FEDELES 2005. 57. és 48. j., további irodalommal. Bisticci padovai tanulmányait is említi, de ez ugyanúgy nem adatolható, mint az, hogy Firenzében szerzett volna doktori címet.

⁵² FEDELES 2012. 360-362. kat. 136.

missziójára például legalább öt, Mátyástól kapott ajánlólevéllel felvértezve indult el. Ezek az ajánlólevelek – bár név szerinti címzettjeiket nem ismerjük – a római kúria bíborosaihoz szóltak.⁵³ Handó küldetésének célja az volt, hogy megnyerje a pápa és más itáliai államok támogatását a törökök ellen indítandó hadjáratához. Nehéz ezek után elképzelni, hogy az ajánlólevelek egyikének címzettje ne éppen a törökellenes harc talán legnagyobb támogatója, a kúria egyik legbefolyásosabb bíborosa, Bessarion lett volna. Élete utolsó éveiben aztán Handó szédítő gyorsasággal vált a királyi tanács egyik legfontosabb személyévé: 1476-tól két évig kincstartó, majd 1478-ban, Matucsina Gábor halála után elnyerte a kalocsai érsekséget és ezzel együtt a fő- és titkoskancellári tisztséget is.⁵⁴ Fényesen ívelő pályáját csak 1480-ban bekövetkezett halála törte meg. Bisticci viszont – úgy tűnik – két évtizednyi távolságból is jól emlékezett azokra a megrendelőire, akiket személyesen ismert, követte pályájukat: Handó esetében is pontosan tudta például, hogy ő élete utolsó éveiben főkancellár és kalocsai érsek lett, noha a róla írt életrajz legfontosabb eseményei, firenzei kódexvásárlásai egy jóval korábbi időszakról szólnak.⁵⁵ Ez a korábbi időszak is pontosan meghatározható, mivel az életrajz szerint Handó akkor vásárolta kódexeit, amikor nápolyi követjárásából hazatérőben

⁵³ MKL 1893. 189–192. Nr. 127–131. Az 1467. március 17-én, Budán kelt dokumentumok közül Fraknoi közlése szerint az egyiknek (Nr. 129.) Juan de Carvajal bíboros volt a címzettje – ami hihető is volna –, de ez a közölt szövegből nem derül ki; FRAKNOI 1898/2. 104.

⁵⁴ Handó már 1466–1467-ben alkancellár Vitéz mellett, ld. *Archontológia* 2016. 68; kincstartó: 1476. IV. 20. – 1478. VIII. 29., ld. Uo. 130. Matucsina Gábor 1478. IV. 2. után halt meg, Handó 1478. VIII. 10-én már kinevezett kalocsa-bácsi érsek, ld. Uo. 30; fő- és titkoskancellár: 1478. VIII. 10. – 1480. III. 21., Uo. 69. Érdemes megjegyezni, hogy ebben a korban kifejezetten gyakori – az esztergomival ellentétben –, hogy nem püspök foglalja el a kalocsai érseki széket. Így történt ez korábban Várdai István (érsek: 1456–1470) és Matucsina Gábor (1471–1478) esetében, valamint Handó halála után Váradai Péter (1480–1501) kinevezésénél is. Várdai és Váradai – Handóhoz hasonlóan –, csak nagypréposti rangig emelkedett (ti. korábban mindketten az erdélyi székeskáptalan élén álltak), Matucsina viszont még odáig sem: bácsi olvasókanonok és budai plébános volt, mielőtt érsek lett. Az esztergomi érsekek közül ezzel szemben Szécsi Dénes (1440–1465), Vitéz János (1465–1472), Johann Beckensloer (1472–1476/1480), Bakócz Tamás (1497–1521), Szatmári György (1522–1524) és Szalkai László (1524–1526), mind püspökök voltak, mielőtt elnyerték a magyarországi egyház primási rangját. Itt a kivételt csak azok a külföldiek jelentik, akik dinasztikus kapcsolataik révén nyerték el ezt a rangot: Aragóniai János (1480/1484–1485) és Ippolito d'Este (1486–1497).

⁵⁵ Bisticci itt annyiban téved, hogy Handót kalocsai püspöknek nevezi, nem érseknek. De ügyfeleit biztosan nem keverte össze vagy felejtette el. Mátyást sem azért hagyta ki életrajzgyűjteményéből, mert – ahogy ezt többször feltételezték a Corvina-kutatásban – neheztelt az uralkodóra két kedves ügyfele, Vitéz és Janus tragikus sorsa miatt, hanem egész egyszerűen azért, mert Mátyás nem volt a megrendelője. (Könyvkereskedő tevékenységével nem sokkal 1480 előtt hagyott fel.)

megállt Firenzében. A követjárásra, melynek célja az Aragóniai-házzal létesítendő dinasztikus házasság előkészítése volt, 1469-ben került sor.⁵⁶ Persze itt is óvatosnak kell lennünk. Igaz ugyan, hogy Handó az 1460-as évek második felében megfordult Firenzében, de a Bisticci által sugallt időpontot történeti forrásokkal nem tudjuk igazolni, Handó 1469-es firenzei jelenlétéről ugyanis nem áll rendelkezésünkre egyéb adat.⁵⁷ Semmi okunk sincs viszont kételkedni abban, hogy a cartolaio valamikor valóban személyesen találkozott a préposttal. Ha az időpont meghatározásában sem tévedett, akkor az egybeesett azzal az időszakkal, amikor Garázda a városban volt, és amikor a „koronás-liliomos” kódexek készültek.

Ebben a kontextusban nyer különös értelmet az az Alessandro Daneloni által publikált, 1469. január 17-én, Firenzében kelt okirat, amelyet Piero Cennini hivatásos jegyzőként foglalt írásba, és amely szerződő félként a jelen lévő Garázdát pozsegai prépostként és pécsi kanonokként tünteti fel.⁵⁸ A dokumentum mindössze hat nappal azután keletkezett, hogy az utóbb Nagylucseihez került, de eredetileg „koronás-liliomos” címerrel díszített Plinius-kézirat **(54–56. kép)** elkészült. Ennek a kódexnek, ahogy korábban utaltunk rá, éppen Cennini volt a másolója. A forrás egyúttal bizonyítja, hogy Garázda már ekkor annak a káptalani testületnek volt a tagja, amelynek élén éppen Handó állt.⁵⁹ Talán nem túlzás mindezek után azt feltételezni, hogy Garázdának nemcsak a Firenzében ugyanekkor Vitéz számára készített dískódexekhez volt köze, hanem valamiképpen a „koronás-liliomos” címerrel díszítettekhez is. A kódexcsoport keletkezésének kronológiai keretei, kodikológiai jellemzői, firenzei és római eredetük, összefüggéseik a magyarországi humanistákkal és az ő

⁵⁶ Handó 1469 első hónapjaiban utazott Nápolyba, ld. FRAKNÓI 1898/2. 109.

⁵⁷ MÁTYUS 2015. 120.

⁵⁸ A dokumentum (Firenze, ASFi, Notarile Antecosimiano, 5029, fol. 39r–v) ismertetését és rövid értelmezését ld. DANELONI 2001a. 306. A forrásszöveg közlése: DANELONI 2001b.

⁵⁹ Garázda pécsi (olvasó)kanonoki javadalmáról ezenkívül 1478-ból van még adat, ld. FEDELES 2012. 347; C. TÓTH 2016. 5–6. és 11–12. C. Tóth véleménye szerint Garázda 1469 előttre tehető pécsi javadalomszerzésében elsősorban nem Handónak, hanem a kanonokok kinevezési jogával rendelkező pécsi püspöknek, tehát Janusnak lehetett elsődleges szerepe. A mi szempontunkból természetesen nem a joghatóság kérdése a fontos, hanem annak rögzítése, hogy a humanista kódexek keletkezésének körülményei nem választhatóak el a hivatalviselésben is megmutatkozó személyi összefonódásoktól. Garázda családjához és rokoni kapcsolataihoz ld. legújabban PÁLOSFALVI 2013. 9–16.

kódexeikkel, valóban mind olyan szempontok, amelyek Handó lehetséges megrendelői szerepére utalhatnak. Így van ez a Nagylucsei-címeres Plinius-kódex provenienciájával is. Amikor ugyanis Handó 1479-ben pápai jóváhagyást nyert kalocsai érseki kinevezésére, megkapta egyúttal IV. Sixtustól azt a jogot is, hogy megtarthassa pécsi nagypréposti stallumát.⁶⁰ Rendes körülmények között ezt a két egyházi méltóságot nem tölthette volna be egyszerre, az ilyen jellegű javadalomhalmozás tilalma alól csak pápai jóváhagyással lehetett felmentést szerezni.⁶¹ Számunkra ez azért fontos, mert ennek köszönhető, hogy a kalocsai érsek haláláig nem neveztek ki új pécsi nagyprépostot. Handó halála után aztán ez a javadalom is megüresedett, és hasonlóan ahhoz, ahogy Handó főkancellári kinevezése után Nagylucsei Orbán követte őt a kincstartói poszton, ugyanígy lépett helyébe az egyházi javadalomban is: Nagylucsei tehát az ő közvetlen utódaként került a pécsi székeskáptalan élére.⁶²

5. A hiányzó láncszem: a címer azonosítása

Ha mindezek alapján azt feltételezzük, hogy Handó volt a „koronás-liliomos” kódexcsoport tulajdonosa, akkor könyveinek későbbi sorsa is érthetővé válik számunkra. A pécsi káptalani könyvtár kódexei kalocsai érseki kinevezése után is nyilván eredeti helyükön maradtak, majd halála után Nagylucsei Orbán tette rá a kezét az ő – és talán Janus – kódexeinek egy részére. Ha ez így történt, akkor a Handó-könyvtárat homályba burkoló forráshiány is logikussá válik: létrejötte után mintegy tíz évvel valószínűleg már meg is szűnt létezni. Mindebből természetesen logikusan következik az a feltételezés is, hogy a „koronás-

⁶⁰ KOLLER 1796. 411–413. (1479. I. 25., Róma). A felmentés indoka az volt, hogy a török betörések miatt a kalocsa–bácsi érsekség jövedelmei megcsappantak („et ab ipsis Turchis ipsarum Ecclesiarum possessiones pluries destructae et ville combuste fuerunt”), ezért a pápa jogosnak ítélte, hogy Handó, hivatala méltó ellátása érdekében, megtarthassa a pécsi prépostsággal járó jövedelmet, ha az nem haladja meg az évi 170 aranyforintot. Ld. még CZAICH 1899. 237–238.

⁶¹ C. TÓTH 2016. 6.

⁶² Ehhez az összefüggéshez ld. FEDELES 2010. 135.

lilios” kódexek – és talán nem csak azok, amelyekről ez egyértelműen megállapítható⁶³ – annak a Nagylucseinek a közvetítésével kerültek be az 1480-as években a királyi könyvtár állományába, akinek a kapcsolata a budai scriptoriummal egyébként is jól igazolható: Psalteriumának nemcsak gazdag miniatúradíszje készült ott, de egyúttal ez az egyetlen olyan kódex is a Corvinán kívül, amely a királyi kódexek megkülönböztető jegyeként ismert, jellegzetes aranyozott bőrkötést kapott.⁶⁴ A kincstartónak tehát a Corvina fejlődésében az eddig feltételezettnél talán jelentősebb szerepet tulajdoníthatunk.

A Handó-könyvtár azonosítására tett kísérlet sikere, minden ezzel kapcsolatban eddig megfogalmazott feltételezés érvényessége egyetlen tény igazolásán áll vagy bukik: Handóé volt-e a „koronás-lilios” címer? A kérdésre azért nem könnyű válaszolni, mert az alacsony sorból kiemelkedett Handónak nincs ismert címereslevele, esetleges pécsi építkezéseiről, ahol faragott címerkép kerülhetne elő, nem tudunk semmit, síremléke pedig – amelyet minden bizonnyal a kalocsai székesegyházban állítottak fel – nem maradt fenn. Ugyanakkor Handó évtizedeken keresztül fontos egyházi és kancelláriai pozíciókat töltött be, aminek következtében egy sor általa kiállított pecsétetes oklevél maradt ránk. Ezek azonban, mivel – legalábbis az általam ismertek – nem Magyarországon vannak, elkerülték a kutatás figyelmét. Az Országos Levéltár Diplomatikai Fotógyűjteményéből megismerhető, külföldi levéltárak állagaiba tartozó dokumentumok régi, fekete-fehér reprodukcióin a gyakran teljes épségükben fennmaradt záró- vagy függőpecsétek helyén csak homályos kontúrú, sötét foltokat látunk. Az eredeti oklevelek viszont egyértelmű képet mutatnak. Közülük a legjobb állapotban azok a függőpecsétekkel ellátott, ma a Varsói Központi Levéltárban őrzött oklevelek maradtak fenn, amelyek a IV. Kázmér lengyel és I. Mátyás magyar király között megkötött békeszerződés alkalmából keletkeztek.⁶⁵ A

⁶³ A katalógusban felsorolt kódexek közül néhány darab, amelynek a Corvina-eredete egyelőre nem igazolható, a 16–18. század óta olyan gyűjteményben található (Besançon, Holkham Hall, Modena: Kat. 2, 8, 10, 11.), amelyben e kódexek mellett corvinákat is találunk. A későbbi provenienciakutatás feladata lesz megállapítani, hogy ezek között van-e valamilyen összefüggés.

⁶⁴ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 369, ld. MIKÓ 2000a; *Hunyadi Mátyás* 2008. 488–490. kat. 11.22. (MIKÓ Árpád).

⁶⁵ Az oklevelekhez: NEHRING 1976. 248–249. kat. VIII. 1–8.

dokumentumegyüttes három oklevelét 1474. február 21-én, a lengyel határ menti (Szepes)ófalun (Spišská Stará Ves) állították ki.⁶⁶ (57–58. kép) A hat kiállító személy közül Handó György pécsi prépost és pápai protonotárius az intituláció címsorának megfelelően, ötödik helyen pecsételte meg az okleveleket.⁶⁷ Természetes színű pecsétfészekbe helyezett, vörös viaszba nyomott, körirat nélküli, nyolcszögű gyűrűspecstjének lenyomata kifogástalan állapotban maradt fenn: rajta háromágú koronára helyezett liliumot látunk. (60–61a–c. kép)

⁶⁶ Az összesen kilenc eredeti, pergamen oklevélből álló dokumentumcsoport közül kronológiai rendben ez a három oklevél a második helyen áll: Varsó, AGAD, ZDP, 5580, 5582, 5583 (=MNL OL, DF 292995, 292996, 292997), 1474. február 21., Ófalu. A három oklevél közül az 5582 jelzetű humanista könyvrívással íródott. A továbbiak: AGAD, ZDP, 5579 (=MNL OL, DF 292994), 1474. január 12., Eperjes, „ad mandatum domini regis in consilio”, Mátyás függőpecstjével; AGAD, ZDP, 5584 (=MNL OL, DF 292998), 1474. február 27., Bártfa, Mátyás ratifikálja a békeszerződést, függőpecstjével; AGAD, ZDP, 5585 (=MNL OL, DF 292999), 1474. február 28., Nowe Miasto Korczyn (ma: Nowy Korczyn), IV. Kázmér lengyel király ratifikálja a békeszerződést, függőpecstjével; AGAD, ZDP, 5586 (=DF 293000), 1474. április 24., Buda, az országnagyok megerősítik a békeszerződést, 25 függőpecséttel ellátott oklevél. Az ófalui békeszerződés (AGAD, ZDP, 5582 = MNL OL, DF 292996) szövegének magyar fordítását ld. KÖBLÖS-SÜTTŐ-SZENDE 2000. 198–205. kat. 47. (Szendé Katalin fordítása), de az eredeti oklevelet itt még annak ellenére lappangó példányként jelzi, hogy Karl Nehring 1976-ban megjelent tanulmányából azok aktuális őrzési helye és jelzete ismert lehetett volna. A ma Varsóban őrzött oklevelek szövegkiadását ld. DOGIEL 1758. 69–71. kat. 26. (=AGAD, ZDP, 5582), 71–73. kat. 27. (=AGAD, ZDP, 5584), 73–75. kat. 28; LEWICKI 1894. 184–186. kat. 160. (=AGAD, ZDP, 5583), 186–188. kat. 161. (=AGAD, ZDP, 5580), 188–189. kat. 162. Az okleveleket Maciej Dogiel szövegkiadásának idején még a krakkói várban, a királyi kancellária levéltárában – *Archivum Cancellarii Regni* – őrizték, erről műve előszavában (*Prospectus operis*) is megemlékezik, ld. DOGIEL 1758. b2v-cr és az egyes dokumentumok akkori jelzeteit is közli. A 19. század végén ez a levéltári anyag Moszkvában volt, Lewicki ezért onnan közli a szövegeket.

⁶⁷ Az oklevél címsorának szövege: „Nos Gabriel Alben(sis) Transsilvane, Osualdus Zagrabien(sis) eccl(aes)iarum ep(iscop)u(m), Emericus de Zapolya Comes perpetuus Scepusien(sis), Johannes Pangracij de Dengeleg al(ia)s wayuoda Transsy(lva)nus, generalis capitaneus exercituum regaliu(m), Georgius Quinqu(e)eccl(aes)ien(sis) prothonotarius ap(osto)licus et Gaspar sancti Martini de Scepusio eccl(aes)iarum prepositi.” Az oklevelek kiállítói tehát: Gabriele Rangoni erdélyi püspök (1472–1476, ld. *Archontológia* 2016. 37., 1477-től bíboros); Szentlászlói (Túz) Osvát zágrábi püspök (1466–1499, ld. *Archontológia* 2016. 56.); Szapolyai Imre szepesi gróf (ti. örökös ispán); Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda (1462–1465; 1467–1472; 1475–1476, ld. *Archontológia* 2016. 85–86.), a királyi seregek főkapitánya; Handó György pécsi (nagy)prépost és apostoli (ti. pápai) protonotárius; Berendi Bak Gáspár, a szepesi Szent Márton egyház (társaskáptalan) (nagy)prépostja (1464–1493, ld. *Archontológia* 2016. 63.) Dengelegi Pongrác János erdélyi vajdai méltóságát 1474-ben az *Archontológia* 2016 nem adatozza. 1473. I. 18 – XII. 10. között, valamint 1474. IV. 16 – VI. 26. között az oklevelek méltóságsorában kizárólag Magyar Balázs szerepel erdélyi vajdaként, ld. *Archontológia* 2016. 244–250. Ugyanő állít ki okleveleket 1474 februárjában is, ld. MNL OL, DL 27216 (1474. II. 11.); DL 28420 (1474. II. 15.). Pongrác János erdélyi vajda ugyanakkor már 1474. XII. 3-án ismert oklevél kiadójaként, ld. MNL OL, DL 27054 (átirat). Feltételezhető tehát, hogy az év elején Magyar Balázs és Dengelegi Pongrác János egyszerre viselte a méltóságot.

6. Katalógus: Handó György kódexei

Az alábbi lista, amely természetesen nem tekinthető részletes leíró katalógusnak, csak a nagy biztonsággal azonosítható kódexeket tartalmazza. Az egyes tételekben a legfontosabb kodikológiai adatokat tüntettem fel, de azokat is csak ott, ahol elérhetőek voltak számomra. Szükségesnek tartottam a kódexek későbbi provenienciájára vonatkozó adatokat ismertetni, valamint néhány esetben, ahol ez lehetségesnek tűnt, a miniatúrák attribúciójával kapcsolatban is tettem megjegyzéseket. A kódexek hozzávetőleges datálását nem tüntettem fel, mert a tanulmányban leírt következtetések alapján a teljes anyagot nagyjából 1465/1468 és 1470 közé lehet helyezni. A két, kolofonban datált kódex: Kat. 2. (1468. november) és 17. (1469. január 11.) Tizenhét kódex Firenzében készült, három Rómában. Az utóbbiak: Kat. 1, 4, 13. A Corvina könyvtárba került kódexek (Kat. 3, 4, 7, 9, 15, 16, 18, 19.) esetében az 1990 előtti hazai irodalmat csak indokolt esetben hivatkoztam, azok megtalálhatóak a vonatkozó katalógus-tételeknél itt: CSAPODI- CSAPODINÉ 1990.

1. **Basel, Universitätsbibliothek, F. V. 22** ⁶⁸

Georgius Trapezuntius: *Commentarii in Ptolemaei Almagestum.*

Papír, 356 levél, 325×225 mm, írása humanista kurzív minuszkula, scriptora de la Mare szerint „Michael Laurentii Claromontensis diocesis”.⁶⁹ Tartalma és másolójának személye egyaránt arra utal, hogy a kódex Rómában készült.⁷⁰ A kézirat nem tartalmazza Trapezuntiusnak a Ptolemaiosz-kommentár elé írt, Mátyás királynak szóló ajánlását. Az uralkodónak küldött dedikációs kódex nincs meg, de magát a dedikációt egy egykorú, Trapezuntius autográf javításait tartalmazó kézirat megőrizte.⁷¹ Az 1460-as évek végére datálható bázeli kézirat későbbi tulajdonosa a fol. 4r possessorbejegyzései szerint Heinrich Petri (1508–1579), majd Remigius Faesch (1595–1667) volt.

⁶⁸ STEINMANN 1998. *passim*.

⁶⁹ Albinia de la Mare levélben adott szakvéleményét és a kódex részletes leírását a bázeli Universitätsbibliothek gépiratos katalógusa tartalmazza.

⁷⁰ A Rómában dolgozó másolóhoz CALDELLI 2006. 187. (BAV, Vat. Lat. 1868, kolofonja datált: 1468. X. 21.) A bázeli kódex kolofonjának szövegét közli MONFASANI 1976. 346. (Appendix 4.)

⁷¹ Ld. 18. jegyzet.

2. Besançon, Bibliothèque Municipale, Cod. Lat. 832 ⁷²

(29a-b, 31, 40. kép)

M. Iunianus Iustinus: *Historiarum Philippicarum Trogi Pompei epitome*.

Eredeti, firenzei, vaknyomásos barna bőrkötésben, pergamen, 152 levél, 265×175 mm, humanista könyvírás, scriptor: Nicolaus Riccius spinosus, de a nevét tartalmazó kolofon valójában Piero Cennini kezétől származik. Annotációk Cenninitől és Bartolomeo Fonziótól.⁷³ A scriptura a kolofonban datált: 1468. november: „Transcriptum Florentiae mense Novembri. Anno salutis nostrae MCCCCLXVIII. Nicholaus Echinnus Riccius descripsit”. A miniátorhoz ld. Kat. 16. A kódex 2r levelének jobb szélén Jean Baptist Boisot (1638–1694) könyvtárának 17. századi jelzetei: „Cinquante / quatre”, alatta „h. 19 / 122” (Azonos kezektől, azonos formátumban ugyanitt a Cod. Lat. 166 jelzetű corvina kódexen hasonló jelzetek szintén Boisot könyvtárából: „Cinquante / huit”, alatta „h. 19 / 141”).

3. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 418 ⁷⁴

(5, 11a-b, 41. kép)

Altividi de immortalitate animae.

Eredeti, firenzei vaknyomásos barna bőrkötésben, pergamen, 52 levél, 260×186 mm, írása humanista gotiko-antikva, scriptor: ismeretlen. Incipitlapján firenzei, fehér indafonatos miniatúra az alsó, felső és belső lapszélén. A szöveg szerzője ismeretlen, de a mű szereplői alapján a címben hagyományozódott, máshonnan egyébként ismeretlen Alcidust, illetve Altividust szokás feltüntetni. (Gyakran hivatkoznak a szövegre egyszerűen *Alcidusként* vagy *Altividusként*.) Sokáig tévesen azonosították a mű szerzőjét a 4. századi keresztény neoplatonista szerzővel, Calcidiuszal, aki Platón *Timaioszának* első részét fordította latinra és írt a dialógushoz kommentárt.⁷⁵ Valójában a mű a 12. században keletkezett, de csak igen szűk körben vált ismertté: összesen öt kéziratos változata maradt fenn, és ezek mindegyike Firenzéhez kötődik. Az archetípust egy 13. századi kódex tartalmazza, amely Coluccio Salutati tulajdonában volt, majd az ő könyvtárának részeként jutott a 15. században Niccolò Niccolin keresztül a San Marco könyvtárába.⁷⁶ Ezen kívül még négy kéziratos változat

⁷² CASTAN 1897. 524.

⁷³ A másolókhöz DE LA MARE 1985. 519. kat. 53/1; 528–529. kat. 60; 488. kat. 7.

⁷⁴ CSAPODI-CSAPODINÉ 1990. 40. kat. 38.

⁷⁵ A kódex magyarországi szakirodalmában mindvégig a „Chalcidius Altividus”, vagy „Chalcidius” szerzőnév szerepelt, ld. FÖGEL 1927. 63. kat. 39.; BERKOVITS 1962. 120. kat. 30; CSAPODI 1973. 178–179. kat. 164. Míután a *De immortalitate animae* szerzőjeként Calcidius neve hagyományozódott a magyar szakirodalomban, már csak egy lépést kellett megtenni ahhoz, hogy a kódex tartalmaként már ne is ezt a szöveget, hanem a valóban Calcidiustól származó Timaiosz-kommentárt tüntessék fel. Természetesen ez is megtörtént, ld. CSAPODI-CSAPODINÉ 1990. 40. kat. 38. Calcidiushoz ld. HANKINS 1991. II. 474. A BML Plut. 84. 24. jelzetű, Attavante miniatúráival díszített, Piero di Lorenzo de' Medici számára 1490 körül készült díszkódex egyaránt tartalmazza Calcidius Platón-kommentárját és a corvinában olvasható, „De immortalitate animae” című szöveget, ld. Marsilio Ficino 1984. 7–8. kat. 6.

⁷⁶ Firenze, BML, Strozzii 72, ld. Marsilio Ficino 1984. 5–7. kat. 5. A mű keletkezésének datálásához és

ismert, köztük a budapesti kódex: mindegyik Firenzében készült a 15. század folyamán. Marsilio Ficino jól ismerte és fel is használta a *De immortalitate animae* szövegét, melynek egy részletét, az erényekről szóló diskurzust be is másolta egy kódexébe.⁷⁷ A corvina-kódexet feltehetően Johannes Cuspinianus szerezte meg Budán, az ő könyvtárával együtt került Johann Fabri bécsi püspök gyűjteményébe, majd tőle az 1540-ben általa alapított bécsi Szent Miklós Kollégiumba (nyomtatott ex libris: fol. Iir, kéziratos bejegyzés: fol. 52v). A Kollégium könyvtára 1756-ban lett a Hofbibliothek része. A Velencei Egyezményrel került Magyarországra. Eredeti jelzete: ÖNB, Cod. 2391.

4. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 438⁷⁸

(1, 3, 12, 13, 15a-b. kép)

Basilius Bessarion: *De ea parte Evangelii ubi scribitur: „Si eum volo manere, quid ad te?”*;

Basilius Bessarion: *Epistola ad graecos*;

Basilius Bessarion: *De sacramento Eucharistiae*.

Eredeti, poncolt, aranyozott corvina bőrkötésben, pergamen, 56 levél, 285×200 mm, humanista könyvírás, scriptor Leonardus Job. Szignált a kolofonokban: fol. 16r: „Finis / Deo gr(ati)as. / Amen Leonard(us) Iob; fol. 25r: „Finis / Deo gr(ati)as. / Amen / LEONARD(us) IOB / S(crip)S(it)”.⁷⁹ Az incipitlap (fol. 3r) négy margóját borító fehér indafonatos miniatúra 1470 körül Rómában dolgozó mester műve.⁸⁰

A kódex Mátyás halála után még legalább két évtizedig Budán maradt. A benne található második és harmadik szöveg első, strasbourg kiadásához (Argentorati, Matthias Schürer, 1513) ugyanis ezt a példányt használták fel. Az inkunábulumban olvasható szöveg szerint (p. III. S.) a kiadó számára a másolatot Olmützi Ágoston prépost és királyi alkancellár (1467–1513) készítette Budán. A kódex később (1530 előtt), több más budai corvinához hasonlóan Johann Fabri bécsi püspök tulajdonába került (a kötéstábla belső oldalába ragasztott, nyomtatott ex libris, vö. Kat. 3.), majd halála után, 1540-ben (kéziratos bejegyzés az első előzéklapon, vö. Kat. 3.) a bécsi egyetem Szent Miklós Kollégiumának könyvtárába, majd innen valamikor a 18. század folyamán a göttweigi bencés apátságba került. A magyar állam 1936-ban vásárolta meg Faragó József antikváriustól az Országos Széchényi Könyvtár számára.

lokalizációjához (Szicília, 13. sz. második fele), valamint a fennmaradt kéziratokhoz, ld. Paolo Lucentini bevezető tanulmányát a szöveg kritikai kiadásához: *Liber Alcidi* 1984, különösen xix–xxxviii.

⁷⁷ Firenze, Biblioteca Riccardiana, 709, fol. 128r–131v, ld. *Marsilio Ficino* 1984. 15–17. kat. 13.

⁷⁸ BARTONIEK 1937; CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 42. kat. 50; *Csillag a holló árnyékában* 2008. 163. kat. 30. (FÖLDESI Ferenc); *Mattia Corvino* 2013. 108–109. kat. 23. (Dániel PÓCS); ZSUPÁN 2015a. 115–117. A kódexben található szövegek filológiai problémáihoz legújabban ld. EKLER 2016. és EKLER 2018.

⁷⁹ CALDELLI 2006. 127. kat. 3.

⁸⁰ Ld. 16. jegyzet.

5. Cambridge (Mass.), Harvard University, Houghton Library, Ms. Richardson 16⁸¹

(27a-b, 42. kép)

Aelianus Tacticus: *De instruendis aciebus* (Theodórosz Gazész latin fordítása);

Onosander: *De optimo imperatore* (Nikolaosz Szekundinosz latin fordítása)

Eredeti vaknyomásos firenzei bőrkötésben⁸² (hasonló kötéstáblák: Kat. 2, 3.), pergamen, 85 levél, 297×217 mm, humanista könyvírás, scriptor: Hubertus W.⁸³ Miniátora valószínűleg azonos a Kat. 15. kódexével. Címlapja (fol. 1v) azonos típusú, mint a Kat. 7, 8, 10, 11. kódexeké. A kódex feltehetően Apponyi Antal György (1751–1817) 1774-ben alapított bécsi könyvtárából származik, amelyet fia, Apponyi Antal (1782–1852) előbb a család hűgyézi kastélyába szállíttatott, majd az 1827-ben felépített pozsonyi palotában helyezte el. A könyvtárat 1846-ban vitte át a család felvidéki kastélyába, Nagy-Apponyba (Oponice). A 19. század második felében a kézirat ismert volt a hazai szakemberek számára.⁸⁴ A kódexet kiállították az árvízkárosultak javára rendezett 1876-os budapesti Műipari- és Történelmi Emlékiállításán és az Iparművészeti Múzeum által az MTA palotájában rendezett, 1882-ben megnyílt könyvkiállításán.⁸⁵ Apponyi Lajos (1849–1909) 1892-ben bocsátotta árverésre a gyűjtemény egy jelentős részét a londoni Sotheby's aukcióháznál.⁸⁶ Hoffmann Edith felismerte, hogy a kódexben található címer azonos azzal, mint amely több corvinában is szerepel, de észrevétele később visszhangtalan maradt.⁸⁷

A hazai napilapok a londoni aukcióról beszámolva gyakran kiemelték az Aelianus-kódexet, mert korábban feltételezett corvina eredete miatt eladását különösen nagy veszteségnek tartották.⁸⁸ A londoni aukción a kódexet Robert Hoe (New York) vásárolta meg, tőle került William King Richardson tulajdonába, aki jelentős kéziratgyűjteményét végrendeletileg a Harvard College Libraryre hagyományozta (1951). Az Apponyi-proveniencia természetesen nem bizonyítja, hogy a kódex a 15. század vége és a 19. század eleje között folyamatosan Magyarországon lett volna: Antal

⁸¹ CSAPODI 1973. 112–113. kat. 3. Korábban tévesen corvina kódexnek vélt példányként.

⁸² *The History of Bookbinding* 1957. 87. kat. 195.

⁸³ A másolóhoz ld. DE LA MARE 1985. 505. kat. 32/20.

⁸⁴ A kódex legkorábbi, általam ismert említését egy szerzőnév nélkül megjelent rövid cikkben találjuk meg, amely az – akkor még – Bécsben található Apponyi-könyvtár legfontosabbnak ítélt kéziratairól és nyomtatványairól számol be: „Nebst mehreren Prachtausgaben und einigen Manuscripten z. B. den Taktiker Aelianus und Onosander, den Ptolomäus, alle 3 in lateinischer Übersetzung auf Pergament, mit Figuren, ...”, ld. *Apponyi* 1820. 1. A kódex későbbi említéseit ld. ZSIHOVICS 1861. 580–581. kol; DEÁK 1875. 708.

⁸⁵ Az 1876-os kiállításról *Műipari és Történelmi Emlék-kiállítás* 1876. 48: „Magyarországra vonatkozó kitűnő könyvek, Gr. Apponyi Sándor t.” (Valójában mindkét Apponyi-könyvtárból származó tárgyak ki voltak állítva.) A kódex a kiállítás leíró katalógusában tételesen nem szerepel, de a kiállításról írt részletes könyvészeti beszámolóban megtaláljuk, ld. EMICH 1876. 271. Az MTA palotájában megrendezett 1882-es kiállításról: *Könyvkiállítási emlék* 1882. 169–170. kat. 5. Erről a kiállításról Ábel Jenő számolt be, megemlítve a kódexet is, amely ekkor Apponyi Rudolf birtokában volt, ld. ÁBEL 1882. 667. számozatlan jegyzetben.

⁸⁶ *Catalogue* 1892. 2. kat. 9. „From the Library of King Matthias Corvini.” (sic!)

⁸⁷ HOFFMANN 1924a. 139. „Egy ilyen címerrel ellátott *Aelianus* kézirat volt valamikor az Apponyi-könyvtárban is.”

⁸⁸ *Magyar könyvtár külföldön* 1892. 5–6.

György könyvtárának egyik legjelentősebb, 1892-ben aukcionált darabja például, egy szintén 1470 körül Firenzében készült, és huszonzét, kétoldalas térképpel illusztrált Ptolemaiosz-kódex a híres Bibliotheca Ebneriana 1813-as nürnbergi árverésén került a könyvtáralapító birtokába.⁸⁹

6. Chatsworth, The Duke of Devonshire Collection⁹⁰

Marcus Vitruvius Pollio: *De architectura libri X.*

18–19. századi aranyozott bőrkötés, pergamen, 133 levél, 267×175 mm, humanista könyvírás, scriptora azonosítatlan, Bartolomeo Foncio emendációival.⁹¹ Incipitlapján fehér indafonatos firenzei miniatúra a lapszéleken, a címer zöld babérkoszorúban, melyet két szárnyas puttó tart. A 18. század óta a Devonshire-gyűjteményben.

Ez a kézirat, amelyet egyelőre nem állt módomban közvetlenül tanulmányozni, esetleg segítséget nyújthat egy eddig megválaszolatlan, igen fontos kérdés tisztázásához is. Hajnóczy Gábor ugyanis kimutatta, hogy Antonio Bonfini Filarete-fordításának (ezt tartalmazza az ún. Averulinus-corvina: Velence, BNM, Cod. Marc. Lat. VIII. 2 [=2796]) elkészítéséhez 1487-ben bizonyosan használt egy latin Vitruvius-kéziratot⁹², de ez nem lehet azonos azzal a példánnyal, amelyet Ludovico Sforza (il Moro) egy évvel később küldött csak Magyarországra, Corvin Jánosnak.⁹³ (Budapest, EK, Cod. Lat. 32.) Mivel ezen a milánói eredetű példányon kívül eddig nem ismertünk más, 15. század végi magyarországi provenienciával rendelkező Vitruvius-kéziratot, ezért a Handó-könyvtárból származó példány filológiai vizsgálata – különös tekintettel az esetlegesen Bonfinitől származó, autográf margináliák keresésére –, indokolt lenne. Amennyiben ugyanis ez volt a Bonfini által használt példány, akkor egyúttal azt is sikerülne igazolni – legalábbis ebben a konkrét esetben –, hogy Handó gyűjteményének több darabja került be az uralkodói könyvtár állományába 1480 után, mint amennyiről a nyilvánvaló kodikológiai jegyek alapján (utólagos Mátyás-címer, Corvina-kötés, stb) ezt igazolni lehet.

⁸⁹ New York, NYPL, Ms MA 97. A pazar kiállítású in folio méretű kódex legkésőbb 1737-ben már Hieronymus Wilhelm Ebner von Eschenbach (1673–1752) nürnbergi könyvtárában volt, mert ekkor részletesen leírta és az incipit *bas-de-page* miniatúráját metszetes illusztráción közölte RAIDELIUS 1737. 26–33. Az aukcióhoz: *Catalogus* 1812. 44. kat. 381.

⁹⁰ LACAITA 1879. 329. Az előzéklapon: „Given me by my friend William Bristow, Esq., anno 1740. Burlington.” A kézirat pontos kodikológiai jellemzőinek megadásáért köszönettel tartozom James Towe-nak, a gyűjtemény könyvtárosának. A könyvtár kézirateinak jelzetei nem nyilvános adatok.

⁹¹ DE LA MARE 1985. 456. 276. j. Foncio emendációit de la Mare ebben az esetben nem említi, de Kristeller igen, ld. *Iter Italicum* 1989. 13.

⁹² HAJNÓCZI 2002a.

⁹³ HAJNÓCZI 2002b.

7. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 168⁹⁴

(21-22. kép)

Titus Livius: *Ab urbe condita, Decas I.*

Eredeti, poncolt, aranyozott corvina bőrkötésben, pergamen, 212 levél, 357×242 mm, írása humanista könyvírás. Scriptorát korábban nem határozták meg, de valójában azonos a veronai Biblioteca Capitolare Livius-kéziratainak (Kat. 15-16.) másolójával: Hubertus W.

A fol. Iv tartalmazza a címleírást: arannyal írt kapitális antikva betűk, hét sorban a levél közepén, körülötte külső és belső oldalán laparany vonalakkal szegélyezett zöld babérkoszorú, két oldalán közepén, fodrozódó kék szalagokkal átkötve. Ugyanilyen típusú címlapdíszítést tartalmaznak a következő kódexek az incipitjük előtti levelek verzó oldalain: Kat. 5, 8, 10, 11. A mai számozás szerinti fol. 1r-n kezdődő szöveg („incerte stirpis patrem nuncupat...”) a Decas I, I, 4. második mondatának vége. A hiányzó szövegrész terjedelme alapján a kódex éléről két levelet távolítottak el, legkésőbb a 17. század második fele előtt. A kódexet Ogier Ghiselin de Busbecq (Bousbeque) (1522-1592) császári követ feltehetően 1556 és 1562 között szerezte meg, több más corvina kódexszel együtt, Isztambulban, majd (a fol. Ir tetején olvasható bejegyzés szerint) a bruggei Lucas Wijngaert gyűjteményébe került, akitől a szintén bruggei Olivier de Wree (1596-1652) birtokába jutott (bejegyzése a fol. Iv bal felső sarkában). Francesco Barberini (1597-1679) bíboros könyvtárával került a Vatikáni Könyvtárba.⁹⁵ A bíboros könyvtárosa, Carlo Moroni által a 17. század második felében összeállított kéziratos katalógus már regisztrálja az incipitlap hiányát. A kódex eredeti jelzete a Barberini-gyűjteményben: 2504.

8. Holkham Hall, Ms. 440⁹⁶

(28a-b. kép)

Herodotus: *Historiarum libri IX.* (Lorenzo Valla latin fordítása.)

Pergamen, scriptora az ún. „Bodmer Perotti” másoló.⁹⁷ Címlapja (fol. 1v) azonos típusú, mint a Kat. 5, 7, 10, 11. kódexeké. Az incipitlap (fol. 2r) alsó, felső és belső oldalán firenzei fehér indafonatos miniatúra.

⁹⁴ CSAPODI-CSAPODINÉ 1990. 58. kat. 146. és 400-401. CLVIII. tábla (kötéstábla). A teljes kódex digitalizálva tanulmányozható a Biblioteca Apostolica Vaticana honlapján: http://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb_lat.168

⁹⁵ RUYSSCHAERT 1984.

⁹⁶ HASSALL 1954. IV. és V. kép.

⁹⁷ DE LA MARE 1985. 542. kat. 75/7.

9. London, British Library, Lansdowne Ms. 836⁹⁸

(4a-b, 10. kép)

Q. Horatius Flaccus: *Epistolarum libri II*;
De arte poetica;
Sermonum libri II;
Carminum libri IV;
Epodon;
Carmen saeculare;

Decius Iunius Iuvenalis: *Satirae*;

Aulus Persius Flaccus: *Satirae*

Modern kötésben, pergamen, II, 234, III levél, 165×250 mm, humanista könyvírás (antikva rotunda), scriptor: Sinibaldus C.⁹⁹ A kódex incipitjét megelőző levél verzó oldalára (fol. 2v) egy, legkorábban a 16. század utolsó negyedére datálható Mátyás-profilportrét festettek, amely az ún. Mantegna-típust követi, de közvetlenül a Paolo Giovio *Elogia virorum bellica virtute illustrium* című könyvének 1575-ös bázeli kiadásában publikált, Tobias Stimmer által készített metszetére vezethető vissza.¹⁰⁰ A levélen a portré fölött, illetve részben az alatt ötsornyi, kivakart szöveg nyoma látszódik. Az incipitlap (fol. 3r) alsó, felső és belső margóján firenzei fehér indafonatos miniatúra. A kódexhez Verancsics Antal pécsi püspök jutott hozzá Isztambulban 1555–1557-ben.

10. Modena, Biblioteca Estense Universitaria, Cod. Lat. 384 (=α.M.8.18)¹⁰¹

(25a-b, 33b. kép)

L. Caecilius Firmianus Lactantius:

Divinarum institutionum contra gentiles ad Constantinum imperatorem;
Epitome sexti et septimi libri;
De ira divina;
De opificio hominis ad Demetrianum;
De phenice carmen

Modern zöld bőrkötésben, pergamen, II, 254, I levél, 322×222 mm, írása humanista könyvírás (rotunda), scriptor: Sinibaldus C.¹⁰² Címlapja (fol. 2v) azonos típusú, mint a Kat. 5, 7, 8, 11. kódexeké. Incipitlapján (fol. 3r) firenzei fehér indafonatos miniatúra az alsó, felső és belső margón. Provenienciája az ún. *antico fondo estense*. Nem kizárt, hogy a modenai könyvtárba került Corvina kódexekhez hasonlóan ezt is Alfonso II. d'Este vásárolta meg Nicolò Zenótól Velencéből.

⁹⁸ CSAPODI-CSAPODINÉ 1990. 48. kat. 83.

⁹⁹ DE LA MARE 1985. 537. kat. 68/11.

¹⁰⁰ MIKÓ 2000B. 37–39.

¹⁰¹ FAVA-SALMI 1973. 71. kat. 137bis; a kódex részletes leíró katalógusát ld. *Censimento dei manoscritti delle biblioteche italiane*: http://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=166331 (Paola Di Pietro LOMBARDI) (Letöltés dátuma: 2011. IV. 11.)

¹⁰² DE LA MARE 1985. 537. kat. 68/16.

11. Modena, Biblioteca Estense Universitaria, Cod. Lat. 386 (=α.H.3.12)¹⁰³

(26a-b, 32a. kép)

Pseudo-Dionysius Areopagita:

De coelesti hierarchia;

De ecclesiastica hierarchia;

De divinis nominibus;

De mystica theologia;

Epistolae X. (Ambrogio Traversari latin fordításai);

Franciscus de Mayronis:

In expositione librorum Dionisii de mistica theologia;

De angelica hierarchia;

Tomas abbas Vercellensis (Thomas Gallus):

In expositione librorum Dionisii de angelica hierarchia;

Extractio seu commentum in librum beati Dionisii de ecclesiastica hierarchia;

Continentia primi capituli de divinis nominibus;

Commentum in librum beati Dionisii de mistica theologica;

Extractiones epistolae Dionisii ad Titum

Modern, vörös bőrkötésben, pergamen, III, 238, II levél, 323×215 mm, írása humanista minuszkula, scriptor: Petrus de Traiecto (fol. 1r-112r) és egy második, azonosítatlan másoló (fol. 113r-238r).¹⁰⁴ Címlapja (fol. 2v) azonos típusú, mint a Kat. 5, 7, 8, 10. kódexeké. Incipitlapján (fol. 3r) firenzei fehér indafonatos miniatúra az alsó, felső és belső lapszélen. Provenienciája az ún. *antico fondo estense*. Lehetséges korábbi származásához ld. Kat. 10. Hoffmann Edith már egy 1925-ben megjelent recenziójában felfigyelt arra, hogy ebben a kódexben ugyanaz a címer található meg, mint amely több corvinából már ismert volt.¹⁰⁵

¹⁰³ FAVA-SALMI 1973. 70-71. kat. 137. és XXVI. tábla, 2. kép; a kódex részletes leíró katalógusát ld. *Censimento dei manoscritti delle biblioteche italiane*: http://manus.iccu.sbn.it//opac_SchedaScheda.php?ID=166333 (Paola Di Pietro Lombardi) (Létrehozva: 2010. V. 19., letöltés dátuma: 2011. IV. 11.)

¹⁰⁴ DE LA MARE 1985. 533. kat. 63/4.

¹⁰⁵ HOFFMANN 1925. 177. Hoffmann Edith ezen megfigyelése később nem épült be a téma szakirodalmába, pedig tett egy igen fontos megjegyzést is a kódex lehetséges provenienciájával kapcsolatban. Felvetette azt a lehetőséget, hogy ez a kódex esetleg a corvinákkal együtt került Alfonso II. d'Este vásárlásaként a modenai könyvtárba.

12. Oxford, Bodleian Library, Canon. Class. Lat. 289¹⁰⁶

(34, 36a–b, 59. kép)

Aristoteles:

Ethicorum ad Nicomachum libri X. (Jóannész Argüropulosz latin fordítása,

Cosimo de' Medicihez szóló ajánlással);

Politicorum libri VIII;

Oeconomicorum libri II (Leonardo Bruni latin fordításai)

Pergamen, 204 levél, írása humanista kurzív minuszkula, scriptor: Bartolomeo Fonzio.¹⁰⁷ Incipitlapján firenzei fehér indafonatos miniatúra az alsó, felső és belső lapszélén. Az incipit alján (bas-de-page) látható Handó-címer laparannal festett lilioma az előzéklapra is átnyomódott. **(36a–b. kép)**

13. Oxford, Bodleian Library, Canon. Class. Lat. 292¹⁰⁸

(35, 37a–b. kép)

Aristoteles: *Metaphysica* (Bessarion latin fordítása)

Papír, írása humanista könyvírás, rendkívül sok marginális annotációval, scriptora azonosítatlan, de la Mare véleménye szerint a másolás helye Róma.¹⁰⁹ A szinte teljesen díszítetlen kódex fol. 1r levelének alján zöld babérkoszorúba foglalt medaillonban a címer közepét kivakarták, de az arany korona nyomai láthatóak, és a lilium kontúrvonala az előzéklap verzójára átnyomódott. **(37a–b. kép)** Az incipitlapon 5 sor magas, kék alapba festett, egyszerű fehér indafonatos díszítéssel kitöltött, laparannal festett „O” iniciálé. A kódex első előzéklapjának verzó oldalára beragasztott cédulán 15. század végi, vagy 16. század eleji kézírással írt szöveg olvasható, amely szerint – feltehetően a jelen kódex tudlajdonosa – négy könyvét kölcsönadta: „Dialogi deorum / Valerius Probus / Philelphus de educatione liberorum / Libellus, q(uas)i panegyricus Imp(eratoris) Maxi(miliani) / apud D(omi)num Joa(n)ne(m) Jamboscium sunt, / quos h(abe)t a me accomodatos.” Ez bejegyzés feltehetően Jan Zambockira (1475 k. – 1529), I. Zsigmond lengyel király titkárára utal.

14. Paris, Bibliothèque nationale de France, Cod. Latin 2650¹¹⁰

Johannes Chrysostomus: *Homiliae in Psalmum L, I et II;*

Sanctus Gaudentius: *Sermones*

16. századi (?) bőrkötés, pergamen, 141 levél, 225×150 mm, másolója azonosítatlan, de Bartolomeo Fonzio emendációit tartalmazza.¹¹¹

¹⁰⁶ PÄCHT–ALEXANDER 1970. 30. kat. 313. és XXVIII. tábla, 313. kép.

¹⁰⁷ DE LA MARE 1985. 488. kat. 7/22.

¹⁰⁸ PÄCHT–ALEXANDER 1970. 86. kat. 852.

¹⁰⁹ DE LA MARE 1985. 456. 276. j.

¹¹⁰ LAUER 1940. 562–563.

¹¹¹ DE LA MARE 1985. 456. 276. j.; 488. kat. 7.

15. Verona, Biblioteca Capitolare, Cod. Lat. CXXXVI (124)¹¹²

(17–18, 32b. kép)

Titus Livius: *De secundo bello punico (Ab urbe condita, Decas III)*

Eredeti, poncolt, aranyozott Corvina bőrkötésben, pergamen, I, 214 levél, 364×245 mm, szövegtükör 236×137 mm, írása humanista rotunda, scriptor: Hubertus W. Csapodiné Gárdonyi Klára véleményével szemben Zsupán Edina megállapította, hogy a kódexben (és a Kat. 16. kódexben) nem lehet Vitéz emendációit felismerni.¹¹³

Címlapja (fol. 2v) hasonló típusú, mint a Kat. 2. kódexé. Incipitlapján (fol. 3r) puttókkal és madarakkal gazdagított, firenzei fehér indafonatos miniatúra az alsó, felső és belső lapszélén. Laparannal kitöltött, tizenhárom sor magas „I” iniciáléjában páncélos római hadvezér álló alakja. Miniátora feltehetően azonos a Kat. 5. kódex mesterével. Valószínűleg Nicolò Zeno, apja közvetítésével, 1560-ban szerezte meg Isztambulból, 1580-ban Mario Bevilacqua vásárolta meg könyvtára számára, a 17. század végén Scipione Maffei tulajdonában volt, aki Francesco Muselli veronai kanonoknak ajándékozta. Az ő adományaként került végül a veronai Biblioteca Capitolare gyűjteményébe. A szintén a Biblioteca Capitolareban őrzött Cod. Lat. CXXXV jelzetű kódex, amely Livius művének első könyvét tartalmazza, nem Firenzében, hanem Rómában készült és csak Bevilacqua gyűjteményében „találkozott össze” Handó kódexeivel.

16. Verona, Biblioteca Capitolare, Cod. Lat. CXXXVII (125)¹¹⁴

(18–19, 30. kép)

Titus Livius: *De bello macedonico (Ab urbe condita, Decas IV)*;

Lucius Florus: *Epitome historiarum libri IV.*

Eredeti, poncolt, aranyozott corvina bőrkötésben, pergamen, 208 levél, 360×247 mm, szövegtükör 236×138 mm, írása humanista rotunda, scriptor: Hubertus W.¹¹⁵ Provenienciájához ld. Kat. 15. A kódex fol. 2v lapján reneszánsz tabernákulumot formázó, monokróm festésű architektonikus címlap van, rajta szintén látható Handó címere. Az incipit (fol. 3r) szokatlan színösszetételű és felépítésű, indadíszes miniatúrájának mesterét, elsősorban a címertartó puttók alapján Beltrami azonosnak tartja a besançoni Iustinus-kódexével (Kat. 15). Megállapításával magam is egyetértek. Claudia Adami a Bisticci körében kimutatható, Scipione néven ismert firenzei miniátor munkájának tartja, véleményem szerint stílusa Cosimo Rosselli körébe utalja a mestert.¹¹⁶ Az alsó lapszél dísz alatt

¹¹² CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 61. kat. 163. és 454–455. CLXXXV. tábla; SPAGNOLO 1996. 220; *Nel segno del corvo* 2002. 201–202. kat. 24. (Claudia ADAMI), vö. 24. jegyzet.

¹¹³ DE LA MARE 1985. 505. kat. 32/40. Vitéz állítólagos emendációhoz ld. CSAPODI–GÁRDONYI 1984. 114–115. kat. 60. és 45. kép. Zsupán Edina kérésre részletesen átvizsgálta a veronai és római Livius-kódexek mikrofilmfelvételeit.

¹¹⁴ CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 61. kat. 164. és 456–457, CLXXXVI. tábla; SPAGNOLO 1996. 220; *Nel segno del corvo* 2002. 202–204. kat. 25. (Claudia ADAMI).

¹¹⁵ DE LA MARE 1985. 505. kat. 32/41; CSAPODI–GÁRDONYI 1984. 115. kat. 61. és 46. kép.

¹¹⁶ Az attribúcióhoz BELTRAMI 1988. 266; *Nel segno del corvo* 2002. 203. kat. 25. (Claudia ADAMI), vö. 23. j.

középen, a pergamen peremén a piros és kék ötszirmú virágokkal, piros és zöld szalagokkal, valamint színes gyöngysorral gazdagított apró levélfűzér utólagos kiegészítés, azt a budai miniátorműhely firenzei tanultságú mesterének, az ún. első címerfestőnek lehet tulajdonítani.

17. **Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 48**¹¹⁷

(54-56a-b. kép)

Pseudo-Plinius: *De viris illustribus*;

C. Plinius Secundus: *Epistolarum libri I-VII, IX*;

Johannes Mansionarius: *Vita duorum Pliniorum*;

Pseudo-Plinius: *Panegyricus Traiani*;

Panegyrici XII.

Eredeti firenzei poncolt bőrkötésben, (a keretdíszben egymásba fonódó gyémántköves gyűrűk sorjáznak, melyek közül minden másodiktól két-két strucc toll emelkedik ki), pergamen, 191 levél, 330×224 mm, írása humanista minuszkula, scriptor: Piero Cennini. A kódexben található második szöveg végén olvasható kolofonban datált (fol. 92v): „TRANSCRIPTUS FLORENTIAE . III° . IDVS . IAN(uarias) ANNO SALVTIS NOSTRAE MCCCCLXVIII . PAULO . II° . ROMAЕ . PONT. MAX. τέλος”, azaz – a firenzei évszámítást figyelembe véve – 1469. január 11. (A kolofont általában hibásan 1468-ra datálják.) A tartalommutató (fol. Iv) másolója Bartolomeo Fonzio.¹¹⁸ A mutató a kódexben található összes művet tartalmazza, de Johannes Mansionarius rövid életrajza eredetileg kimaradt belőle, ezt utólag egy másik, egykorú kéz, halványabb tintával – és a foliószám feltüntetésével – a lista aljához toldotta. Firenzei fehér indafonatos miniatúra az incipit (fol. 1r) alsó, felső és belső margóján, studiólóban elhelyezett egészalakos auktorportré ugyanitt a „P” iniciáléban, valamint fehér indafonatos miniatúra a *Panegyricus Traiani* incipit-lapjának belső és felső margóján, illetve „B” iniciáléja körül (fol. 95r). A kódexben számos, három sor magas, négyzetes alakra helyezett iniciálé található (pl. fol. 7r), de ezek mind befejezetlenek maradtak: csak a színes (halványpiros, kék, zöld) alapjuk és a betűk aranyozása készült el. Fontos megjegyezni, hogy a miniátor az „M” iniciálé esetében következetesen nem latin, hanem görög kapitális betűt alkalmazott. Nagylucsei Orbán püspöki címere alatt Handó György a *bas-de-page* közepén, zöld babérlevéllel keretezett medaillonban. A kódex a salzburgi Hofbibliothek gyűjteményéből került 1806-ban Bécsbe, korábbi jelzete: Salisb. 1c.

¹¹⁷ A Nagylucsei-címert először Gulyás Pál azonosította, ld. GULYÁS 1914. és fentebb a 41. jegyzetben, vö.

HOFFMANN 1924b. 167-168; HOFFMANN-WEHLI 1992. 130; HERMANN 1932. 31-33, kat. 25; UNTERKIRCHER 1974. 18; MIKÓ 2000a. 134.

¹¹⁸ A másolókhöz DE LA MARE 1985. 528. kat. 48/29.

18. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 224¹¹⁹

(7, 8a-b. kép)

Q. Valerius Catullus: *Carmina*;

Albius Tibullus: *Carminum libri IV*;

Sextus Propertius: *Carminum libri IV*.

Pergamen, 171 levél, 237×165 mm, írása humanista minuszkula, scriptor: Gabriel de Pistorio.¹²⁰

Az incipit (fol. 1r) alsó, felső és belső margóján firenzei, fehér indafonatos miniatúra, ugyanitt a szövegkezdő „C” iniciáléban félalakos auktorportré. A *bas-de-page* közepén Mátyás utólag ráfestett címere. A kódexet 1725-ben Nádudvari Sámuel vásárolta meg II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem hagyatékából.

19. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2384¹²¹

(6, 9. kép)

Plato: *Phaedo*;

Gorgias;

Axiochus;

Apologia Socratis;

Crito (Leonardo Bruni latin fordításai, kivéve az *Axiochus*, annak fordítója Rinuccio Aretino, más néven Rinuccio Castiglionfiorentino.)

Pergamen, 137 levél, 257×170 mm, scriptor: az ún. „Venezia, Bibl. Marciana lat. Z.58” másoló, azaz a Vespasiano da Bisticci műhelyében Bessarion bíboros számára készített, Augustinus-kéziratok másolója (vö. Kat. 20).¹²² Ernesto Berti megállapította, hogy a kézirat Vespasiano da Bisticci műhelyében készült, szövegét pedig egy olyan kódexből másolták, amely Giannozzo Manettié volt (BAV, Pal. Lat. 974). A szerző egyúttal rámutatott, hogy a scriptor által elkövetett másolási hibákat egy második kéz módszeresen kijavította, valamint a *Phaedo* és a *Gorgias* szövegét egy másik kéz irattal (BML, Plut. 89 sup. 58.) kollacionálva az archetípusban előforduló hibákat is javította.¹²³

¹¹⁹ HERMANN 1932. 57–58. kat. 52; HANKINS 1991. II. 735. kat. 379; GAMILLSCHEG–MERSICH–MAZAL 1994. 63–64. kat. 24. (Brigitte MERSICH) és 10. kép; *Nel segno del corvo* 2002. 291. kat. 58. (Milena RICCI).

¹²⁰ DE LA MARE 1985. 496. kat. 23/5.

¹²¹ HERMANN 1932. 27–28. kat. 20; CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 60. kat. 192; GAMILLSCHEG–MERSICH–MAZAL 1994. 75. kat. 35. (Ernst GAMILLSCHEG) és 8. kép.

¹²² DE LA MARE 1985. 552. kat. 103/13.

¹²³ BERTI 2010, 109–112. Berti tévesen tulajdonítja Gabriele Mori Beltrami eredményének a „koronás-liliomos” kódexcsoport nyolc további példánnyal való bővítését (BERTI 2010, 109., 39. j.). Ezeknek a kéziratoknak a „koronás-liliomos” csoporthoz való tartozását valójában már Albinia de la Mare megállapította, de sajnálatos módon Beltrami ezt a maga tanulmányában nem jelezte, ld. DE LA MARE 1985. passim. A bécsi kéziratot illetően további kutatást igényel a kollacionálást végző személy (Bartolomeo Fonzio?) azonosítása.

20. egykor New York, Marston Collection, Ms. 54, jelenlegi őrzési helye ismeretlen ¹²⁴

Johannes Mansionarius: *De duobus Pliniis*;

Aurelius Victor: *De viris illustribus*;

C. Plinius Secundus: *Epistolarum libri*

Pergamen, 148 levél, scriptor: az ún. „Venezia, Bibl. Marciana lat. Z.58” másoló, vö. Kat. 19, cíMLEÍRÁS és annotációk Bartolomeo Fonzio kezétől.¹²⁵

¹²⁴ DE LA MARE 1985. 553. kat. 103/14. és 488. kat. 7; *Catalogue 144*. kat. 96; *Iter Italicum* 1990. 285. A kódex, Marston kéziratának zömével ellentétben, nem került be a Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library gyűjteményébe, hanem – más kódexekkel együtt – 1962-ben eladta Laurence Wittennek. Az utóbbi e kéziratok egy részét 1962. december 10-én árverezte el a Sotheby's aukcióján, de ez a tétel nem volt közöttük, ld. SHAILOR 1992. XIX. és XXI.

¹²⁵ DE LA MARE 1985. 553. kat. 103/14; 488. kat. 7.

II.

Tusca manus, tuscum marmor...

Andrea del Verrocchio fehérmárvány díszkútja Budán

A magyarországi reneszánsz kőfaragványok között ritkaságszámba mennek a fehérmárvány töredékek. Mátyás budai építkezéseinek anyaga jellemzően a helyben előforduló, Buda-környéki szürkés-fehéres márga és a 12. század óta használt, vörösmárványra emlékeztető, Esztergom környéki tömött vörös mészkő volt.¹²⁶ A kutatók figyelmét tehát különösen fel szokták kelteni a Közép-Európától távoli helyekről származó fehérmárvány töredékek. Ezek szinte bizonyosan importból származó, általában kisépítészeti vagy kifejezetten szobrászati emlékek részei voltak. Joggal feltételezzük, hogy ezen márványok megmunkálása nem a királyi udvarban, hanem a megrendelés helyszínén történt. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a visegrádi nyaralópalota kápolnájának tabernákulumából származó dombormű-faragványokat, amelyek minden bizonnyal Firenzéből származnak¹²⁷,

¹²⁶ A magyarországi középkori tömött vörös mészkő („vörösmárvány”) faragványokhoz, különös tekintettel a királyi udvarhoz kötődő művekhez ld. LŐVEI 1992; VÉGH 2008. A márgához ld. MIKÓ 1998. Mindkettőhöz legújabbán ld. LŐVEI-PINTÉR-BAJNÓCZI-TÓTH 2007.

¹²⁷ Anélkül, hogy teljes listát próbálnék összeállítani, felsorolom a legfontosabb, fehérmárványból készült reneszánsz faragványokat, amelyek a királyi udvar építkezéseihez kapcsolhatóak. (1) Visegrád, nyaralópalota, tabernákulum töredékei, carrarai fehér márvány, ld. *Matthias Corvinus* 1982. 390–391. kat. 358. (Miklós HÉJJ); *Pannonia Regia* 1994. 336–338. kat. VII-7. (RÉTI Mária); *Hunyadi Mátyás* 2008. 412–414. kat. 10.2. (BUZÁS Gergely); (2) Visegrád, nyaralópalota, puttófej a kápolna egyik tabernákulumáról (?), carrarai (?) fehér márvány, ld. *Matthias Corvinus* 1982. 391. kat. 359. (Miklós HÉJJ); *Hunyadi Mátyás* 2008. 466. kat. 11.12. (BUZÁS Gergely); *Mattia Corvino* 2013. 140. kat. 33. (Linda PISANI); (3) Visegrád, kisépítészeti töredékek, ld. *Pannonia Regia* 1994. 338. kat. VII-8. (MIKÓ Árpád); (4) Buda, királyi palota: párkány töredéke (15×16×11,5 cm), carrarai (?) fehér márvány, ld. BALOGH 1966a. I, 117–118. kat. 55; *Matthias Corvinus* 1982. 287. kat. 186. (Gyöngyi TÖRÖK); (5) Madonna-szobor töredéke, ld. BALOGH 1966a. 149; *Matthias Corvinus* 1982. 294. kat. 206. (Gyöngyi TÖRÖK); (6) Diósgyőr, királyi vár: oltárdombormű két töredéke (az ún. *Diósgyőri Madonna*, Giovanni Dalmata műve, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria), ld. BALOGH 1966a. 282–283. és 727; *Hunyadi Mátyás* 2008. 456–457. kat. 11.1a-b. (Johannes RÖLL); (7) Eger, vár: szürkés-kék árnyalatú fehérmárvány

és ide tartoznak azok a Budán, a várhegy területén és annak közelében előkerült töredékek is, amelyek egykor egy monumentális díszkút részei voltak. A közelmúltig két töredék, egy díszkút tálcájának darabjai váltak ismertté, 2014-ben pedig egy újabb, mindeddig publikálatlan fragmentum került elő a földből. Disszertációm II. fejezetében arra teszek kísérletet, hogy a töredékek segítségével kidolgozható elméleti rekonstrukciók alapján lehetséges összefüggéseiket kibontsam, az anyagukra vonatkozó új információk segítségével és az ismert forrásszövegek újraolvasása és újraértelmezése révén provenienciájukra javaslatot tegyek. Mindezek segítségével újabb mozaikdarabkák illeszthetők be abba darabokra tört képbe, amelyből a budai királyi palota all'antica szobrászati dekorációja bontakozik ki.

dombormű töredékei (1500 k.), ld. HAVASI 2006. Szintén márványból készült az 1471-es évszámot viselő, Mátyás feltételezett fiataalkori reliefportréja (Milano, Castello Sforzesco), ld. BALOGH 1966a. 288; *Matthias Corvinus* 1982. 202–203. kat. 83. (Jolán BALOGH); *Roma* 2008. II, 171–172. kat. 19. (Beatrice BERTINI); *Mattia Corvino* 2013. 155. kat. 38. (Manga PATTANTYÚS), és biztosan azonosítható reliefportréja (Gregorio di Lorenzo, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kunstammer, Inv. KK 5440), carrarai (?) fehér márvány, ld. BALOGH 1966a. 706; *Matthias Corvinus* 1982. 209–210. kat. 91. (Manfred LEITHE-JASPER); *Hunyadi Mátyás* 2008. 225–226. kat. 4.1. (Claudia KRYZA-GERSCH); CAGLIOTI 2009. 360; valamint Mátyás és Aragóniai Beatrix portrédomborművei (Benedetto da Maiano, Budapest, Szépművészeti Múzeum), ld. BALOGH 1966a. 288–291; *Matthias Corvinus* 1982. 203–204. kat. 84–85. (Éva SZMODIS-ESZLÁRY); *Történelem – Kép* 2000. 232–233. kat. III-1. (MIKÓ Árpád); VARGA 1999; *Mattia Corvino* 2013. 166–169. kat. 42–43. (Árpád MIKÓ); PARMIGGIANI 2014; FARBAKY 2017. 56. és 58.

1. Fehérmárvány kúttál-töredékek Budán

Az 1830-as években a budai várhegy polgárvárosi részén, a mai Országház utca 14. számú épület telkén (64. kép), házának alapozása közben találta az úgynevezett hollós kúttöredéket Ferenczy István, a magyar klasszicista szobrászat legkiemelkedőbb egyénisége.¹²⁸ (62, 63, 65a-b. kép) Ferenczy, aki korábban évtizedeket töltött Rómában, Canova műhelyében, azonnal felismerte a darab jelentőségét, és megőrizte azt, annak motívumait Mátyás-emlékműve tervein, a talapzat frízének díszítéséhez is felhasználta.¹²⁹ (66. kép) A becses szórványeletet Rimaszombatba is magával vitte, amelyről a Vasárnapi Ujság 1862-ben megjelent, romantikus hangulatú metszete tudósít: „kerti lakának” előterében, antik(izáló) domborművek társaságában hever a földön a fragmentum.¹³⁰ (67. kép) Ferenczy hagyatékának részeként került végül a darab a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe, majd innen a Magyar Nemzeti Galériába.¹³¹

A töredék carrarai fehérmárványból készült, enyhén íves darab, melynek külső felületén két, csőrében drágakővel, talán gyémánttal díszített gyűrűt tartó holló fordul egymás felé. Közöttük egy felfelé elkeskenyedő, de teljes kört kiadó motívum jelenik meg, amely valószínűleg gyűrűként vagy félholdként értelmezhető. A töredék jobb szélén egy hímoroszlán feje jelenik meg, amely annak ellenére, hogy pofája teljesen lepusztult, sörénye alapján mégis egyértelműen azonosítható. A töredék első méltatója, Henszlmann Imre, aki még Ferenczy műhelyében látta a darabot, jó érzéssel felismerte, hogy „domborműve kitűnő

¹²⁸ Ferenczy 1834-ben vásárolta meg a telket, és a helyén álló földszintes lakóházat ekkor kedte átalakítani, ld. *Budapest* 1955. 402.

¹²⁹ MELLER 1905. 338. és 69., X. kép. Meller Simon beszámolója szerint Ferenczy a talapzat frízének egy darabját el is készítette, amely korábban a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében volt, de később elkallódott.

¹³⁰ *Vasárnapi Ujság* 1862. 3. Budáról való elköltözése után, 1846-ban Ferenczy a faragványt Rimaszombatba (ma Rimavská Sobota, Szlovákia) is magával vitte, ahol 1883-ban ki volt állítva a gömör megyei művészeti és régészeti kiállításon, ld. CZAKÓ 1902. 78; DIVALD. 1903. 112–113.

¹³¹ Budapest, MNG, ltsz. 2272, 42×58×15 cm. A darab 1903-ban került be a Szépművészeti Múzeumba, majd alapítása után, 1973-ban a Magyar Nemzeti Galériába, ld. *Szépművészeti Múzeum* 1915. 87; *Szépművészeti Múzeum* 1921. Nr. 19, vö. ld. BALOGH 1966a. 121. kat. 83; *Habsburg Mária* 2005. 166. kat. II-10. (MIKÓ Árpád).

szobrász vésőjére mutat.”¹³² E domborműves sáv alatt egyenesen lefutó, lefelé keskenyedő, hólyagokkal kitöltött kannelurák vannak, melyeknek félkörívben végződő közeit egy-egy kihajló szirmú virág tölti ki. E kannelurák közül az egyik pontosan a nagy gyűrű tengelyébe esik. A töredék elég nagy ahhoz, hogy viszonylagos pontossággal megállapíthassuk, egy kb. 194 cm átmérőjű, enyhén mélyülő, kerek, úgynevezett cylix-típusú kút tálcajének része volt. Ha azt feltételezzük, hogy a kúttálca peremén végigfutó motívumsor egyenletesen ismétlődött, és a sorozatot nem szakították meg konzolok, akkor eredetileg feltehetően tizenkét holló-pár és ugyanennyi oroszlánfej vette körbe, alatta pedig 48 kannelúra futott le a kút lábazatáig.

Garády Sándor a várhegy nyugati és déli oldalához csatlakozó városrészben **(64. kép)**, a Tabánban 1938-ban végzett ásatásai alkalmával, egy középkori lakóház pincéjének feltárásakor találta azt a később évtizedekig szinte teljesen mellőzött, majd később elveszettnek hitt, 2008 előtt soha nem reprodukált márványtöredéket, amelyet szinte teljes bizonyossággal ugyanezen kúttál részének tekinthetünk.¹³³ **(68–69. kép)** Az előzőnél kisebb méretű darab belső oldala – a másikhoz hasonlóan – teljesen simára csiszolt, külső felületén pedig az előzőével milliméterre azonos szélességű kannelurák láthatóak. A fragmentumon 2006-ban elvégzett stabilizotópos anyagvizsgálat megállapította, hogy szinte bizonyosan carrarai márványból faragták.¹³⁴ Lelőkörülményei bizonyítják, hogy a kút eredetileg a

¹³² Budapest, KÖH, TI, Henszlmann-hagyaték, ltsz. 1047. (*Budavárnak régi királyi palotái*). A kéziratra Bardoly István hívta fel figyelmemet.

¹³³ Budapest, BTM, Ltsz. TB 1014, 31,5×24×11 cm, ld. *Hunyadi Mátyás* 2008. 340–342. kat. 9.14.a–b. (PÓCS Dániel) A lelet rajzzal együtt szerepel Garády kéziratot feltárás jegyzőkönyvében (BTM, Középkori Osztály), majd 1945-ben megjelentette a tabáni ásatásokról beszámoló publikációjában is. Garády mindazonáltal nem ismerte fel a töredéknek a ma a Magyar Nemzeti Galériában található nagyobb fragmentummal való összefüggését, ld. GARÁDY 1945. 401. és 8/2. kép. Garády közlése később ismeretlen maradt a szakirodalomban. Ennek talán az az oka, hogy a Budapesti Történeti Múzeum kéziratot leltárkönyvében a töredék tévesen buda-nyéki leletként szerepel, ezért senki nem kereste a tabáni anyagban. A lelet helyes lokalizálásának kiderítésében Végh András volt segítségemre, akinek ezért külön köszönettel tartozom. A fragmentumot később kizárólag Török Gyöngyi említette, immár a nagyobbik töredékekkel összefüggésben, ld. TÖRÖK–OSGYÁNI 1981. 110. Függelék II. kat. 1. (Török Gyöngyi viszont nem ismerte Garády publikációját, ezért a töredék lelőhelyét is pontatlanul adta meg: „a palota területéről”).

¹³⁴ A töredék stabilizotóp-geokémiai analizését az MTA Geofizikai Kutatóintézete és a Tübingeni Egyetem együttműködésében Tóth Mária vezetésével 2006-ban végezték el. Tóth Mária írásos beszámolója alapján

reneszánsz kori palota területén állt: az a törmelékréteg, ahonnan előkerült, a török-kori réteg alatt feküdt és a kúttöredék mellett későközépkori építészeti faragványok, illetve Mátyás kút-emblémájával díszített padlócsempe is a felszínre került. Nagyon valószínű, hogy az egész törmelékanyag a királyi palota területéről származik, mert a padlócsempe azonos típusba tartozó többi darabját a modern feltárások során ott találták meg.

Az a tény, hogy a két töredék két különböző helyen, de a királyi várhoz igen közel került elő, fontos információt nyújt a kút pusztulására vonatkozóan. Pontosán természetesen nem lehet lokalizálni az emléket, de a tabáni lelet talán arra utalhat, hogy a kút eredetileg a vár nyugati oldalán, esetleg a királyi kertek területén állhatott. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a kúttálnak egykor további töredékei is léteztek. A lerombolt középkori királyi palota kövei a vár visszafoglalása, tehát 1686 után nagy mennyiségben szóródtak szét a polgárváros területén és csak részben maradtak fenn. Talán e kúttál része lehetett az a mára elkallódott, valószínűleg márványból készült kőfaragvány is, amely a 18. század közepén a Ferenczy házával szemközti telken került elő a földből. Ezt a töredéket később egy itt álló ház (egykor Országház u. 13.), az előbb elemi iskolának, majd a politechnikumnak helyet adó épület első emeletének egyik falába helyezték el.¹³⁵ Feltehetően nagyméretű medence-töredék lehetett,

(2006. július 20.) „majdnem 100% biztonsággal kizárhatjuk a helyi, vagy környező országokból való eredeztetését a tárgy alapanyagának. A kúttöredék esetében carrarai eredet valószínűsíthető.”

¹³⁵ A Pénzügyminisztérium 1903-ban elkészült palotájának építéskor az Országház utca keleti oldalának 1–17. sz. házait a Szentháromság tér és a Fortuna köz között lebontották. A töredék legkorábbi említése 1760-ból származik, ld. MILLER 1760. 88. „145. Scholae Triviales, et rudera in altum adhunc prostantia; Dicitur hic fuisse Archivum Regni, ubi ante paucos adhinc annos marmoreum lavacrum affossum est, cum circumscriptione, Lavacrum Mathiae Regis Corvini.” A 145. szám a könyvben közölt térképen a későbbi Országház u. 11–17. sz. házak telkeit foglalja magába, ez a mai épületegyüttes (egykori Pénzügyminisztérium) északnyugati sarka. Eszerint a faragvány a Buda városa által 1728-ban, egy középkori lakóház romjainak felhasználásával felépített iskolaépület (*scholae triviales*, később politechnikum, egykor Országház u. 13., korábban 117., illetve a Haüy-féle felmérési rajzon 164–165. számú telkek) területén került elő, ahol a Királyi Levéltárnak (*Archivum Regni*) hitt középkori épület romjai emelkedtek. A faragvány későbbi lokalizálását Arányi Lajosnak köszönhetjük, aki 1877-ben részletesen felmérte a polgárváros középkori házait, ld. KÖH, TI, Arányi Lajos hagyatéka, Ltsz. 1644/4, Nr. 54: „50 év előtt ezen épület első emeletén [ti. Országház u. 13.] egy díszes faragványú kő volt a falban ezen fölirattal látható – *lavacrum Matthiae regis*”. Hampel József később részletesen publikálta Arányi kéziratos jegyzékét, ld. HAMPEL 1891. 365. (117. sz.). A Hampel által megjelölt 117. számú ház, tehát az iskolaépület helyén a 15. században két telek egyesítéséből létrejött palota állt, amely 1482-től Bakócz Tamás birtokában volt és 1544-ig adatolhatóan az Erdődyek tulajdona maradt, ld.

melyet a források szerint a következő értelmező körirattal („circumscriptio”) láttak el: „Lavacrum Matthiae Regis Corvini”. Mivel magán a faragványon valószínűleg felirat nem volt, talán egyéb figurális motívumok, például heraldikai elemek indokolták, hogy Mátyással társítsák azt.¹³⁶

A töredékekből ismert kutat bizonyosan Mátyás megrendelésére faragták, anyagából ítélve pedig valószínűleg Itáliában, minden bizonnyal Firenzében készült, ahonnan elemeire bontva szállították Budára. Szokatlanul reprezentatív alkotás része lehetett a kúttal, mivel ez utóbbi feltételezett mérete Giovanni Dalmata viszonylag jól rekonstruálható, visegrádi vörösmárvány díszkútjával vetekszik. Éppen ez a nagy méret indokolja azt is, hogy kúttákként rekonstruáljuk az emléket, hiszen egy teljes kört kiadó, vagy félkörívű alaprajzú, falhoz illeszkedő *lavabo* kerülete ennél bizonyosan kisebb lenne. Ilyen méretű, carrarai márványból faragott díszkút azonban még az itáliai, késő quattrocento emlékéanyagában is ritka.

Mátyás budai és visegrádi építkezésin különös figyelmet fordított a kutakra. A budai vár leírásai között többel is találkozunk, például a Minerva alakjával díszített márványkúttal, amely az északi, úgynevezett Zsigmond-udvar közepén állt, illetve azzal a két, márványból, illetve talán bronzból készült kettős kúttal, melyekről Naldo Naldi több helyen is említést tesz a királyi könyvtár dicsőítésére 1488 körül írt hexameteres panegyricusában.¹³⁷ Ezeknél

VÉGH 2006. 237–238. kat. 3.5.7. Ennek északi szomszédja (Országház utca 116., majd 15., Haüy 163. sz.) volt az a palota, amely 1480 előtt Handó György pécsi nagyprépost és kalocsai érsek, majd Kálmáncsehi Domonkos fehérvári nagyprépost tulajdonában volt, ld. 50. jegyzet. Mivel a házakat 1901-ben lebontották, ezért Divald Kornél néhány évvel később a töredéket már nem találta, ld. DIVALD 1903. 114. A lebontott 18. századi épület leírását és archív fotóját ld. *Budapest* 1955. 584–585., vö. BALOGH 1966a. 122.

¹³⁶ Miller leírásából nem egyértelmű, hogy a felirat eleve a töredéken volt, vagy azt csak a megtalálása után faragták rá. A felirat szövege inkább a második lehetőséget valószínűsíti, Mátyás ugyanis hivatalos dokumentumokban és titulusokon nem használta a Corvinus címet, ráadásul logikátlan lett volna egy nagyobb mű (kút) egyetlen részletét (*lavacrum*, tehát kúttal) megnevezni egy titulus szövegében. A „lavacrum” szó használata arra utalhat, hogy a töredéket – valószínűleg öblös formája és íves alaprajza alapján – nagyméretű medence töredékének vélték. Annyira azonban nem lehetett nagy, hogy ne lehessen falba illeszteni. Mindezek alapján azt feltételezem, hogy ez is egy viszonylag nagyméretű, márvány kúttal-töredék volt, és nagy valószínűséggel ugyanahhoz a műhöz tartozott, mint a Ferenczy által a szemközti telken megtalált hollós dombormű.

¹³⁷ A budai királyi palota területén álló kutakra vonatkozó forrásokat közli BALOGH 1966a. I. 145–147., vö. PATAKI 2005. 223–226, 401–404. Naldi panegyricusához, annak forrásaihoz és keletkezéstörténetének

azonban sokkal megbízhatóbb forrásokkal rendelkezünk egy olyan kútról, amelyet a kor legjelentősebb firenzei szobrásza, Andrea del Verrocchio készített a magyar uralkodó megrendelésére. De vajon azonosítható-e ezek közül bármelyikkel is a két töredék? Először a rendelkezésünkre álló írásos forrásokat kell megvizsgálnunk ennek megválaszolásához.

2. Írásos források Verrocchio budai kútjáról

Először Gaetano Milanese ismertette röviden a *Vite Verrocchio*-életrajzának egyik lábjegyzetében, majd teljes terjedelmében is publikálta azt az 1488. augusztus 27-én kelt felhatalmazást, amelyben egy bizonyos *Bertochus Georgii Pellegrini* nevű carrarai márványfejtő megbízza a firenzei San Pier Maggiore plébániakörzetben lakó, *Dominicus olim Gregorii Dominici*, azaz Domenico di Gregorio di Domenico nevű firenzei szobrászt, hogy a magyar király firenzei megbízottjától, bizonyos Alexandertől – azaz Alexander Formosertől – a nevében eljárva hajtson be bizonyos pénzüsszeget. A dokumentum tanúsága szerint a kifizetés azért a leszállított márványanyagért járt volna, amelyből Andrea del Verrocchio Firenzében készít márványkutat a magyar királynak:

„(...) Bertochus Georgii Pellegrini de Carraria partium Lunisiana, omni modo etc., per se et suo heredes etc., fecit et constituit suum procuratorem etc. Dominicum olim Gregorii Dominici, sculptorem populi Sancti Petri Maioris de Florentia, licet tunc absentem etc. generaliter etc. ad agendum etc. et specialiter et nominatim ad petendum et exigendum nomine dicti constituentis **ab Alexandro, mandatario Serenissimi Regis Ungariae, omnem summam et pecuniarum quantitatem, quam dictus constituens ab eodem Alexandro recipere deberet vigore marmoris albi ab eodem Bertocco habiti et recepti pro construendo et fabricando quodam fonte in civitate Florentie per Andream del Verrochio sculptorem florentinum, pro usu et servitio prefati serenissimi regis Ungariae**, ut ipsemet Alexander dicitur asseruisse, et pro omni et quacumque causa et vigore, quibus dictus constituens recipere deberet aliquam pecunie

problematikájához ld. KARSAY 1991; PAJORIN 2004; BOLONYAI 2010; *Mattia Corvino* 2013. 202–203. kat. 59. (Gábor BOLONYAI)

quantitatem quoquo modo a dicto Alexandro mandatario predicto, et ad finiendum de recipiendis per eum etc. et generaliter ad faciendum in predictis et pro executione predictorum omnia requisita et oportuna etc. (...)”¹³⁸

Nem ez lett volna az első alkalom, amikor Verrocchio a magyar király számára dolgozik. Vasari *Vitéjének* 1568-as kiadásában említi azt a két bronz domborművet, amelyet a szobrász Lorenzo de’ Medici ajándékként készített Mátyásnak, és amelyek a *capitani affrontati* ikonográfiai típusának megfelelően, Nagy Sándort és Dareiosz perzsa uralkodót ábrázolták.¹³⁹

¹³⁸ Firenze, ASFi, Notarile Antecosimiano, 21288 [egykor: Z 72] (Ser Bartolomeo del fu Guglielmo Zeffi, 1487–1494), fol. 6r. VASARI 1878. 361. 3. j; MILANESI 1884. 407, vö. BALOGH 1966a. I. 513–514., további irodalommal. Milanese 1884-es forrásközlése szinte teljesen elkerülte a későbbi szakirodalom figyelmét, amelynek jó példája, hogy Carlo Carnesecchi, mintegy két évtizeddel később, ismeretlen forrásként újraközlte a szöveget. A későbbi szakirodalomban ezért ez utóbbira szoktak hivatkozni, ld. CARNESECCHI 1903. 143. A dokumentum modern közlése: COVI 2005. App. II. 351. dok. 52. A dokumentumban említett *Dominicus olim Gregorii Dominici* talán azonos azzal a *Dominicus Gregorii*, azaz Domenico di Gregorio nevű személlyel, akit a firenzei Santa Maria del Fiore székesegyház San Zanobi kápolnájának állványzatával kapcsolatban említ az Opera del Duomo egyik dokumentuma, ld. POGGI 1988. 195. dok. 975. (Firenze, Archivio dell’Opera del Duomo, II–2–8 [=Delib., 1491–1498], fol. 21., 1494. III. 12.) Az állványzatot a firenzei miniátor testvérpár, Gherardo és Monte di Giovanni által kivitelezendő mozaikdíszítés miatt volt szükséges felállítani, erről bővebben ld. MARTINI 1956. 17. és 34–35. Alexander Formoser firenzei tevékenységéhez ld. WALDMAN 2011.

¹³⁹ VASARI 1878. 361. Az elveszett reliefek kiterjedt szakirodalmának áttekintéséhez: BALOGH 1966a. I. 514–516; VAYER 1975. Az eredeti reliefek és a későbbi másolatok viszonyát, a műfaj 15. századi kialakulását és irodalmi előzményeit, valamint az ikonográfiai program kontextusát legutóbb Francesco Caglioti elemezte és értelmezte újra. A szerzőnek sikerült meggyőzően igazolnia, hogy a Mátyás számára készített, Nagy Sándort és Dareioszt ábrázoló domborműveket megelőzte egy másik, szintén a *capitani affrontati* típusba sorolható, minden bizonnyal a Mediciek megrendelésére készült márvány reliefpár, szintén Verrocchiótól. Ezek Scipio Africanust és Hannibált ábrázolták, melyek közül az előbbi ma is megvan (Párizs, Musée du Louvre, Inv. 668, 1465–1468 k.), az utóbbinak pedig egy, a 16. század elejére datálható, utólag ovális formára körbefaragott márvány másolatát sikerült azonosítania, ld. CAGLIOTI 2011, különösen 537–544. A Mátyásnak küldött domborművekkel legszorosabb kapcsolatot mutató, Verrocchio műhelyébe utalt márványdomborműhöz (Nagy Sándor, Washington, National Gallery of Art, Inv. 1956.2.1) újabban ld. BUTTERFIELD 1997. 156–157. és 230–232. kat. 25; COVI 2005. 138–143; *Mattia Corvino* 2013. 156–158. kat. 39. (Alison LUCHS). Caglioti a washingtoni Nagy Sándor-dombormű esetében lényegében elfogadja Verrocchio szerzőségét és 1476 körüli datálást javasol, Alison Luchs ezzel szemben a következő évtized közepére helyezi és – legalábbis részben – műhelymunkának tulajdonítja, ld. CAGLIOTI 2011. 548. Fontos megjegyezni, hogy a modern szakirodalomban többször előfordul az a téves információ, hogy Vasari a kútról is írt volna a *Vitében*, ld. pl. PATAKI 2005. 223–224. Ezt a félreértést nyilván az okozza, hogy Milanese az 1488-ból származó forrást a Verrocchio-életrajz egyik lábjegyzetében ismertette, ld. VASARI 1878. 361. 3. j. Érdemes itt *in extenso* felidézni Milanese szavait, aki még nagyon pontosan értelmezte a forrásszöveget: „Che Andrea avesse preso a scolpire in Firenze una fonte

Az 1488-ban kelt dokumentum típusát és tartalmát korábban – szinte – minden kutató félreértette. Ami az előbbi kérdést illeti: a szöveg, az általános vélekedéssel ellentétben, nem egy később elvégzendő munkáról szóló megbízási szerződés (*allogagione*), abban tehát megrendelő félként nem jelenik meg sem Mátyás, sem pedig Formoser, megbízottként pedig nincs jelen sem Verrocchio, sem valamelyik műhelytársa. A korabeli firenzei jegyzői gyakorlatnak megfelelően a dokumentum élére a *notaio* bejegyezte az ügyirat típusát, amely egy *procuratio*, azaz egy megbízási okirat. Ennek kizárólagos célja, hogy a megbízó megnevezze azt a személyt, aki a nevében hivatalosan eljár, és pontosan leírja, milyen ügyben és pontosan mit kell tennie ennek a megbízottnak az ő nevében. Az angolszász szakirodalomban ebből a tévedésből következően rögzült az a vélemény, hogy a márványkútra szóló megbízási és a dokumentum kelte egyidőbe esik. E szerzők érvelése szerint az 1488 nyarán, június 30. körül Velencében elhunyt szobrász¹⁴⁰ már nem kezdhetette el művét, vagy talán elkezdte, de semmiképpen sem fejezhette azt be.¹⁴¹ Néhány kutató – az utóbbi feltételezésből kiindulva – meg is próbált néhány olyan darabot azonosítani, amelyek szerintük a szobrász halála miatt félbemaradt mű kivitelezett darabjai lehettek. Ennek

per Mattia Corvino, si conosce da un instrumento fatto in Firenze, del 27 agosto 1488, col quale Bertoccio di Giorgio di Pellegrino scarpellino da Carrara fa suo procuratore Domenico di Gregorio scultore del popolo di San Pier Maggiore per esigere da Alessandro agente del re Mattia quella somma che esso Bertoccio doveva avere per conto di marmo bianco dato per costruire e fabbricare una fonte nella città di Firenze, da farsi da Andrea del Verrocchio.”

¹⁴⁰ Verrocchio halálának időpontját egy 1490. január 30-án kelt peres okiratról (Francesco di Giovanni ács keresete Lorenzo di Credi ellen) ismerjük. Ebben ugyanis ez olvasható: „...Andrea di Michele del Verrocchio morì e passò della presente vita e seculo nella città di Vinegia insino del mese di giugno dell'anno MCCCCLXXXVIII...”, ld. COVI 1966. 102. dok. III., vö. COVI 2005. 284. dok. 25. Mivel Verrocchio végrendelete 1488. június 25-én készült (ld. 150. jegyzet.), ezért halálának időpontja viszonylag pontosan meghatározható: 1488. június 25. és 30. között, vö. COVI 2005. 10.

¹⁴¹ Tudomásom szerint először Maud Crutwell tett kísérletet a dokumentum értelmezésére: véleménye szerint a szobrász biztosan nem kezdett hozzá a munkához, mert „Verrocchio ordered the marble with the intention of beginning it on his return from Venice.”, ld. CRUTWELL 1904. 36. Figyelemre méltó azonban, hogy Crutwell – legtöbb utódjával ellentétben – felfigyelt arra a tényre, hogy a szöveg szerint a kutat Firenzében készítette (volna) Verrocchio. Harris Wiles szerint, mivel a kutat 1488-ban rendelték meg, Verrocchio azt már nem készíthette el, ld. HARRIS WILES 1933. 139. John Pope-Hennessy szerint pedig Verrocchio a halála előtti utolsó időszakban, Velencében (!) dolgozott ezen a megbízáson a Colleoni-monumentum mellett, ld. POPE-HENNESSY 2002. II, 383. Butterfield óvatosabban fogalmaz: „Verrocchio is known to have been engaged in another commission for Corvinus in the 1480s, a fountain left incomplete at the artist's death in 1488.”, ld. BUTTERFIELD 1997. 157., vö. Uo. 230.

köszönhető, hogy időnként néhány, a Verrocchio-œuvre-be inkább több, mint kevesebb nehézséggel beilleszthető művet, mint a washingtoni National Galleryben található, félglobuszról elrugaszkodó, légies mozgású terrakruda puttót¹⁴² (80. kép) vagy a san franciscói M. H. de Young Memorial Museumban őrzött, kisméretű heverő márvány puttót, illetve ennek terrakotta változatait (egykor Berlin, Kaiser Friedrich Museum) a kút fennmaradt részeként, esetleg ahhoz készült *modellő*ként próbálták azonosítani.¹⁴³ Mások ezzel szemben, úgy próbálták a datálásból adódó diszkrepanciát feloldani, hogy a kút

¹⁴² A nagy valószínűséggel a 16. század első negyedére datálható terracruda puttót (Washington, National Gallery of Art, Mellon Collection, A. 17, mag. 65,8 cm) először Charles Seymour hozta kapcsolatba Verrocchio kútjával. Értelmezése szerint ez „might possibly be connected with the fountain figure which Verrocchio was commissioned, just before his death, to do for Matthias Corvinus of Hungary.”, ld. *Masterpieces* 1949. 178–179. kat. 34. Seymour, aki itt tévesen terrakottaként írta le a szobor anyagát, Verrocchióknak attribuíta azt, de ezt az attribúciót a későbbi szakirodalom nem fogadta el. A szerző később megismételte érvelését, mely szerint a szobor a Mátyás számára készítendő kút tetejét díszítő bronzszobrának modellója lehetett, ld. SEYMOUR 1966. 178. Passavant, aki a későbbi szerzőkhöz hasonlóan elvetette a Verrocchio-attribúciót, és egyúttal nem támogatta Seymour álláspontját, talán egyedülként utalt arra, hogy a szobrász már az évtized közepén kaphatta a megbízást Mátyástól a kútra. Véleménye szerint Verrocchio velencei tartózkodása alatt firenzei műhelyének tagjai folytathatták a művet, ld. PASSAVANT 1969. 45–46 és 208. kat. A. 3. A washingtoni puttót egyértelműen későbbinek tartotta Balogh Jolán, aki Jacopo Sansovino körébe utalta azt, ld. BALOGH 1966b 290. és 26. j. Alessandro Parronchi, aki szintén korai Cinquecento datálást javasolt, egy elég „bátor” attribúciós javaslatot tett, feltételesen Raffaellónak tulajdonítva a szobrot, ld. PARRONCHI 1992. 153–156. Butterfield, aki Parronchihoz hasonlóan, helyesen határozta meg a szobor anyagát (terracruda), véleménye szerint „is probably an early sixteenth-century copy after a lost bronze either by Verrocchio or from his circle.” ld. BUTTERFIELD 1997. 240. kat. 30. (*rejected attributions*), további irodalommal, ld. még uo. 135, vö. COVI 2005. 167–171.

¹⁴³ HEIL 1969. 280–281. Heil arra a következtetésre jutott, hogy a San Francisco-i befejezetlen márvány puttó az 1488-ban félbemaradt kúthoz készült, amely később talán a szobrász örökösének, Lorenzo di Credinek a tulajdonába került. A szerző érvelésének alapját az a peres dokumentum képezi, melyet Dario A. Covi publikált: egy 1490. november 5-én kelt dokumentum (Tommaso del Verrocchio keresete Lorenzo di Credivel szemben) felsorolja azokat a műveket, amelyek Verrocchio halálakor firenzei műhelyében maradtak. Ezek között találjuk meg a következő tételt is: „tre bambini abozati et i modelli di terra”, ld. COVI 1966. 103. dok. 4. Ezeket általában a berlini darabokkal szokták azonosítani, ld. COVI 1966. 100. és 20. j. Meg kell jegyezni, hogy a firenzei késő quattrocento kutak tipológiájába ez a szobor semmilyen módon nem illeszthető be. A szerző mindazonáltal félreérti Vasarit, szerinte ugyanis a *Vite* szerzője „relates that Verrocchio had done, or was commissioned to do, for the Hungarian king certain work, without however giving sufficient details for identification.”, ld. HEIL 1969. 280. Heil minden bizonnyal arra a kitételre utal, melyben Vasari a Mátyásnak küldött, Nagy Sándort és Dareioszt ábrázoló bronz domborművekkel kapcsolatban ezt mondja: „Le quali ambedue furono mandate dal Magnifico Lorenzo de’ Medici al re Mattia Corvino, con molte altre cose, come si dirà al luogo suo.” ld. VASARI 1878. 361. A Vasari által említett „molte altre cose” azonban nem Verrocchio egyéb, Mátyás megrendelésére készített művére vonatkozik, hanem azokra, amelyeket más művészek alkottak és Lorenzo de’ Medici ajándékként küldte el a magyar királynak.

szerezőségét változtatták meg: Meller Péter véleménye szerint például a Verrocchio műhelyében elkezdett művet talán Francesco di Simone Ferrucci fejezhette be.¹⁴⁴

Érdemes azonban a kulcsmondatot alaposabban szemügyre venni! Érdemes ezt már csak azért is, mert először Walter Heil, majd Charles Seymour minden alapot nélkülöző értelmezése nyomán kialakult a szakirodalomban az a mítosz, hogy a kutat Mátyás valójában nem magának rendelte meg, hanem Firenze városának szánta ajándékkul, és azt minden bizonnyal a Piazza della Signorián szándékoztak volna felállítani.¹⁴⁵ A szöveg azonban értelmezésem szerint egyértelmű állítást fogalmaz meg: Mátyás ügynöke, Formoser azért rendelte meg a fehérmárvány tömböket a carrarai Bertocchustól, hogy abból Verrocchio Firenzében kutat faragjon a magyar király számára: “...marmoris albi ab eodem Bertocco habiti et recepti pro construendo et fabricando quodam fonte in civitate Florentie per Andream del Verrochio sculptorem florentinum, pro usu et servitio prefati serenissimi regis Ungariae”

A „pro construendo et fabricando ... fonte” kifejezés itt, amely valószínűleg sokakat megtévesztett, a dokumentum keletkezéséhez képest semmilyen jövőidejűséget nem fejez ki. Ez valójában egy passzív participiumos célhatározói szerkezet, amely azt jelöli meg, hogy (korábban) milyen célra szándékoztak felhasználni a márványt. Nem kevésbé fontos tény, hogy a szövegben egyértelműen az áll, hogy Verrocchio Firenzében faragja a kutat. A szobrász azonban legkésőbb 1486 tavaszán, de biztosan az előző év augusztus 30-a után végleg elhagyta a várost, hogy Velencében elkészítse Bartolomeo Colleoni zsoldosvezér lovasszobrát.¹⁴⁶ 1488 augusztusában a szobrász viszont már két hónapja halott volt. Nehéz

¹⁴⁴ MELLER 1948. 142. Hasonló érveléssel találkozhatunk Passavantnál is, ld. 142. jegyzet.

¹⁴⁵ HEIL 1969. 280. A kutat Seymour „lokalizálta” a Signoria terére. Ehhez a furcsa érveléshez nyilván az vezetett, hogy szerinte a Verrocchio-kút a tetejére elképzelt washingtoni puttóval együtt úgy nézhetett ki, mint a baltimore-i Walters Art Museumban található *Ideális város*-veduta középpontjában látható kút, ld. SEYMOUR 1971. 25–26., 126–127. és 167–168. kat. 16.

¹⁴⁶ Verrocchio velencei tartózkodására vonatkozóan a Dario A. Covi által publikált dokumentumok nyújtanak biztos támpontot. Ezek szerint 1485. augusztus 30-án még Firenzében tanúként volt jelen egy peres ügyben, és nagy valószínűséggel még november végén sem volt Velencében, ld. COVI 2005. 276. App. II, dok. 13. és 350. App. II, dok. 51. Az 1490. november 5-én kelt peres dokumentum szerint: „Item che decto Andrea [del

elképzeln, hogy ezt a két alapvető tény a dokumentumban szereplő személyek ne tudták volna. Ez utóbbi már csak azért is valószínűtlen, mert Domenico di Gregorio valószínűleg éppen azért képviselte a carrarai márványfejtő érdekeit, mert szinte ugyanekkor ő maga is részese lett egy olyan, meglehetősen bonyolult pernek, amely éppen a Verrocchio halála miatt elmaradt kifizetések ügyében indult.¹⁴⁷ Nagy valószínűséggel tehát éppen Verrocchio halála volt az oka annak, hogy a korábban elmaradt kifizetést Bertocchus megpróbálta kieszközölni Farmosernél.

Nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy a korabeli szokásoknak megfelelően a megrendelő ügynöke a művésznak előleget adott az anyagra, amelyet aztán, úgy tűnik, ez utóbbi nem fizetett ki időben a szállítónak. Ha a kút azonban nem készült volna el, és a márvány Verrocchio műhelyében maradt volna, akkor éppen Formoser lett volna az, aki az el nem végzett munka miatt jogosan követeli vissza Verrocchio műhelyének örökösétől, Lorenzo di Creditól, vagy a szobrász testvérétől, Tommasótól a pénzt. Egy hasonló esetben éppen emiatt alakult ki vita Formoser és egy másik szobrász, Benedetto da Maiano között.¹⁴⁸

Verrocchio] stete in Venegia mesi 26 et decto Lorenzo [di Credi] ste' cum lui", ld. COVI 1966. 103. dok. 4. Ezek alapján Verrocchio, aki 1488. június 25. és 30. között halt meg (ld. 140. jegyzet.), csak 1486 tavaszán, valószínűleg április végén érkezett Velencébe, ld. COVI 1966. 98–99., vö. COVI 2005. 10. és 155; POPE-HENNESSY 2002. 387.

¹⁴⁷ A perről, pontosabban perekről ld. COVI 1966. 97–98, dok. III, vö. COVI 2005. 280–287. App. II/V, dok. 21–27. Covi sajnos soha nem publikálta az összes, ide vonatkozó dokumentumot, némelyiknek csak a tartalmát ismertette. A dokumentumok pontos jelzeteit viszont megadta, ld. COVI 1966. 98. 5. j. (A legkorábbi dokumentumok 1488. október–novemberből származnak.) Verrocchio halálhíre már legkésőbb július 16-án megérkezett Firenzébe, mert testvére, Tommaso ezen a napon már a szobrász végrendelete értelmében, mint örökös intézkedett egy ingatlan bérleti szerződésének módosítása ügyében, ld. COVI 1966. 101, vö. COVI 2005. 280–281. App. II/V, dok. 21.: „(...) Unde hodie, hac presenti suprascripta die, cum est quod dictus Andreas fuit et est mortuus, relicto post se Tommasio fratre dicti Andree, qui Tomas dixit fore et esse heredem dicti Andree. (...)”

¹⁴⁸ Benedetto da Maiano egy márvány tabernákulum készítésére kapott megbízást a magyar királytól. Mátyás 1490 tavaszán, hirtelen bekövetkezett halála miatt a szobrász félbehagyta a munkát. A Formoser és a szobrász között kialakult jogi vitáról beszámoló dokumentumokat (Firenze, ASFi, Notarile Antecosimiano, 15650, fol. 131v és 133r–134v) Louis A. Waldman publikálta, ld. WALDMAN 2004. 172–174. dok. 5–6, vö. CARL 2006. 524–525. App. C, dok. 12–13. Az 1493. november 15-én és 29-én kelt dokumentumokból arról értesülünk, hogy a vitában, melyben Filippino Lippi és Francesco Monciatto legnaiuolo döntőbíróként vett részt, végül kompromisszum született: a korábban kifizetett 80 forintból – melyből 50 az anyagért, 30 pedig a munka egy részéért járt – Benedetto köteles a felét visszafizetni. A többi pénz és a részben kifaragott tömböket megtarthatta az addig elvégzett munka (utazás Carrarába, modellók és rajzok készítése stb.) ellentételezéséül.

Mindezek alapján jogos a feltételezés, hogy a szöveg nem egy későbbi, a szobrász halála miatt meghíúsult, vagy félbemaradt megrendelésre, hanem egy korábbi munkára vonatkozik.¹⁴⁹ Verrocchio tehát ezt a munkát el is végezte, különben nem lett volna értelme annak sem, hogy a márványanyagot Formoserrel kifizettessék. Ezt a következtetést a szobrász végrendeletének beszédes hallgatása (*argumentum e silentio*) is alátámasztja: az 1488. június 25-én, Verrocchio halála előtt néhány nappal kelt dokumentumban ugyanis pontosan rendelkezett arról, hogy elhunytja esetén Lorenzo di Credi gondoskodjon a Colleoni-lovasszobor befejezéséről, és hogy testvére, Tommaso pedig próbálja meg kieszközölni a firenzei Orsanmichele bronz fülkeszobraiért (*Krisztus és Tamás*) a Mercanziától, mint megrendelőtől járó, elmaradt járandóságok kifizetését.¹⁵⁰ Ha a

A félbemaradt tabernákulum tehát Benedetto műhelyében maradt. Doris Carl ezt a tabernákulumot vélte azonosítani Benedetto da Maiano javainak abban az inventáriumában (*Libro dell'Attoria*), amely eredetileg 1497 májusában, valószínűleg a szobrász május 24-én bekövetkezett halála utáni napokban készült, de csak fiának (Antonio Maria) 1555-ben bekövetkezett halálakor felvett, részleges átiratában ismert (ASFi, Compagnia poi Magistrato del Bigallo, 1219, fasc. 4, *Processo da Majano*), ld. CARL 2006. 380. és 457. App. A, dok. 23. no. 120: „Uno tabernacolo bozzato di braccia 1 ½.”. A dokumentumot szintén közli GABRIELLI 2007, 291–294. dok. 29.2. Ugyanebből a dokumentumból az is kiderül (no. 173), hogy Benedetto műhelyének új bérlője, a szobrász unokaöccse, Leonardo del Tasso 1497. szeptember 2-án hat darab, fejezettel és lábazzal ellátott, 3 és ½ braccia magas márványoszlopot vásárolt egy bizonyos „Alessandro tedesco”-tól, azaz Formosertől. A *Libro dell'Attoria*t Cosimo Rosselli, a szobrász sógora és ennek halála után kiskorú gyermekei nevében javainak gondozója kezdte el. A dokumentumról részletesen ld. CARL 2006. 377–382. Carl azonosítási kísérletének azonban ellentmond, hogy a forrásban megjelölt tabernákulum egy kisméretű alkotás lehetett, míg a Formoserrel kötött megállapodásban szereplő összeg (ti. legalább 50 forint értékű carrarai márvány) egy ennél nagyobb méretű tabernákulum készítését feltételezi. Éppen ezért sokkal meggyőzőbb az a javaslat, amely szerint az elkezdett, de 1490-ben félbemaradt tabernákulum utólagosan felhasznált darabjai a loretoi székesegyházban (Basilica della Santa Casa) felállított lavabo egyes részleteiben ismerhetőek fel. Ez az eredetileg össze nem tartozó darabokból összeállított mű részben egy Benedetto da Maianónak attribuíható tabernákulum darabjait is tartalmazza, többek között két olyan márványlapot, amelyeken egy-egy, medaillont közrefogó, egészalakos angyalfigura magasdomborműve látható. Ezek egykor egy olyan tabernákulum középrészét alkották, amelynek alaptípusaként Luca della Robbia peretolai (Santa Maria) műve határozható meg, ld. WALDMAN 2011. 446–451.

¹⁴⁹ A Verrocchio-szakirodalomban egyetlen szerzőt találtam, aki azt feltételezte – a forrás hozzávetőlegesen pontos értelmezése alapján –, hogy a márványanyagért járó pénz kifizetésének követelése egy korábbi megrendelésre vonatkozhat, és ezért a kút akár el is készülhetett, ld. ADORNO 1991. 175–176. Adorno azonban nem ismerte a forrásszöveg kontextusát a magyarországi reneszánsz művészetben, ezért – tévesen – Visegrádra lokalizálta a kút. Passavant szintén azt feltételezte – bár ezt érvekkel nem támasztotta alá –, hogy a kútra vonatkozó megrendelés az évtized közepére tehető, ld. PASSAVANT 1969. 208.

¹⁵⁰ Verrocchio végrendeletét (Vence, 1488. június 25., Firenze, Biblioteca Riccardiana, Cod. 2713) közli GAYE 1839. I, 367–370. dok. CLXXXI. Egy másik forrásból közli a szöveget: COVI 2005. 279–280. App. II/IV. dok.

Mátyásnak szánt kút ekkor még nem készült volna el, akkor minden bizonnyal azzal kapcsolatban is intézkedett volna. Ha viszont a kút 1485 körül valóban elkészült, akkor az minden bizonnyal el is jutott Magyarországra.¹⁵¹ Esetlegesen fennmaradt darabjait tehát nem amerikai vagy más múzeumokban kell keresni.

A magyarországi szakirodalomban Verrocchio márványkútját hagyományosan, bár indoklás nélkül már korábban is összefüggésbe hozták Angelo Poliziano két disztichonos epigrammájával, amelyet a firenzei humanista Mátyás király egy pontosabban meg nem nevezett kútjának dicséretére írt:

In fontem Ungari regis
Usque fluentina vectum est hoc marmor ab urbe
Mathiae ut regi largior unda fluat.

In eundem
Tusca manus, tuscum marmor, rex ungarus auctor
Aureus hoc ister surgere fonte velit.¹⁵²

A két költemény tartalma igen hasonló, mondhatni csereszabatos, és lényegre törő rövideggyel foglalja össze a legfontosabb tudnivalókat: a kút toszkán, azaz carrarai márványból készült („Usque fluentina vectum est hoc marmor ab urbe”, illetve „tuscum

20. vö. Uo. 13–14.

¹⁵¹ A korábban idézett dokumentum természetesen nem jelöli meg, pontosan hová szánták a kutat, de az szinte bizonyosan a budai királyi rezidencia díszítésére szolgált. A visegrádi nyaralópalotát kizárhatjuk, mivel itt két nagyméretű kútról is tudunk, de mindkettő – a Herkules- és a Múzsák kútja – vörösmárványból készült, és mindkettőt Giovanni Dalmata készítette a helyszínen. Cornelius von Fabriczy felvetését, mely szerint az Oláh Miklós 1536 körül íródott *Hungaria* című művében olvasható leírásból ismert *Múzsák kútját* Verrocchio művével lehetne azonosítani, nyugodtan kizárhatjuk, ld. FABRICZY 1909. 302–303. Az utóbbi évtizedek ásatásai során több olyan figurális faragványtöredék is előkerült, amelyeket e kút részeként azonosítottak, ld. *Hunyadi Mátyás* 2008. 342–343. kat. 9.15.a–d. (BUZÁS Gergely). Oláh Miklós szövegének a visegrádi palotára vonatkozó részét ld. BALOGH 1966a. I. 226., majd a kút leírását ebből a szövegből kiemelve, szintén idézi: 247–248., fordítását ld. OLÁH 2000. 22. (Oláh leírásában mindazonáltal a két visegrádi kút kontaminálódik: a szövegben valójában csak egy kutat ír le, ez pedig az északkeleti palota négyzetes belső udvarán álló Herkules-kút, de egyúttal azt is mondja, hogy ez a Múzsák kútja, amelyen „múzsák alakja domborodik”).

¹⁵² POLIZIANO 1867. 161–162. Ep. XCVII–XCVIII., vö. *Analecta recentiora* 1906. 123; BALOGH 1966a. I. 513; ADORNO 1991. 176.

marmor”), firenzei szobrász alkotása („tusca manus”), amelyet Mátyás király rendelt meg („Mathiae ut regi...”, illetve „rex Ungarus auctor”).¹⁵³ Balogh Jolán szerint ezek pusztán dicsőítő költemények voltak, tehát hasonló szerepet töltöttek be, mint Naldo Naldi korábban említett panegyricusának a király kútjait dicsérő sorai.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy már többször felmerült annak lehetősége, hogy a Polizianoval baráti kapcsolatban álló Naldo Naldi, aki talán a Budát is megjárt Bartolomeo Fonziótól, illetve a Firenzébe látogató Taddeo Ugoletto budai könyvtárostól szerezte be információit, valójában a Poliziano epigrammaiban leírt kútról tett említést. Ezt az azonosítást már 1817-ben felvetette Thomas F. Dibdin a magyarországi reneszánsz művészettel foglalkozó szakirodalomban mindmáig ismeretlen, „*The Bibliographical Decameron*” című könyvének egyik lábjegyzetében.¹⁵⁴ Újabban pedig Pajorin

¹⁵³ A Firenzére vonatkoztatott „fluentina” (=firenzei) melléknévi alak használata igen ritka, feltehetően Leonardo Bruni *Historia Florentini populi* című művének egy helyére vezethető vissza, ld. POLIZIANO 1867. 162. (számozatlan jegyzetben), de a „Fluentia” főnévi alak (a város nevével összefüggésben) Polizianónál is megtalálható, ld. VITI 1996. 44-45. A „fluentina” melléknévi alak a Poliziano-epigrammához hasonló kontextusban a korszakban éppen az ő barátja, Naldo Naldi, illetve Piero Cennini költeményeiben bukkan föl. (A scriptor és jegyző Cennini, Bartolomeo Fonzió barátjaként bizonyos értelemben Poliziano szellemi környezetébe tartozott, erről ld. az I/3. fejezetet.) Naldi egy Lorenzo de’ Medicinek dedikált költeményében használja: „Ut Cosmus Medices fuerat pater urbis etrusc(a)e / utque fluentinas textit ad hoste domos”, ld. Firenze, BML, Plut. 35. 34., fol. 105v, 2. sor. Cennini az általa másolt kódexek végére az 1460-es években gyakran írt be kolofon gyanánt egy négy-hat soros, disztichonos epigrammát, amelyekben általában szerepel a következő mondat is: „Urbe Fluentina transcripsi Petrus avorum / cuius Cennina est nomine dicta domus”, Firenze, BML, Plut. 33. 21., fol. 145r (kolofon, 3-4. sor), ld. DE LA MARE 1985. 526. kat. 60/4., vö. MANCINI 1909. 210, illetve további kéziratokban: Cambridge (Mass.), Harvard College Library, Houghton Ms. 43; Cesena, Biblioteca Malatestiana, S. I. 6; Firenze, BML, Plut. 34. 34; London, BL, Harley Ms. 4868 (Egykor Corvina-kötésben, feltehetően Vitéz János vagy Janus Pannonius számára készült. Datált kolofon: 1467. V. 15.); Lucca, Biblioteca Statle, Cod. 1444; Párizs, BnF, nouv. acq. lat. 1705; BAV, Vat. Lat. 11459 (a Collegium Romanum könyvtárából). A „tusca manus” kifejezéssel más esetben is találkozunk firenzei márványszobor alkotójára vonatkoztatva: Vincenzo de’ Rossinak a Laokoón-szoborcsoportról készült másolatát Alessandro Sertino egy disztichonos költeményében így dicséri: „At modo non tantum scripsit quod carmine vates / quodque adeo excudit marmore tusca manus.”, ld. SETTIS 2006. 226.

¹⁵⁴ DIBDIN 1817. II, 457-458. A tudós bibliofil Thomas Frognall Dibdin (1776-1847) egészen sajátos, könyvtörténeti témájú modern *Dekameron*jának nyolcadik napján a szereplők, Almansa, Lorenzo, Belinda, Philemon, Lysander és Lisardo a könyvek és kódexek kötéseiről beszélgetnek. Az utóbbi ennek kapcsán hozza szóba a „dragon-like Bibliomaniac” jelzővel illetett Mátyás királyt és művét, a Corvina könyvtárat, melynek történetéről aztán részletes ismertetést is ad. Dibdin rendkívül alapos, tudományos jegyzetapparátussal látta el saját irodalmi művét. A Naldo Naldi költeményében és Poliziano epigrammaiban leírt márványkútra vonatkozó információit Dibdin az egyik legkorábbi, a Corvina történetével foglalkozó tudományos munkából,

Klára ismételte meg Balogh felvetését, mely szerint Naldi költeménye talán a Poliziano epigrammaiban dicsőített Verrocchio-kútra vonatkozhat.¹⁵⁵ Naldi és Poliziano soraiban valóban kimutathatóak hasonlóságok: az előbbi például szintén fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a márványkút anyaga Toszkánából származik.¹⁵⁶ Ez az információ, noha nem lebecsülendő, mégis kevés az azonosításhoz. Naldi sorai azonban jól illusztrálják, hogy Lorenzo környezetének firenzei humanistái számára Mátyás mecénási tevékenységével kapcsolatban ismert tény, de legalábbis jogos elvárás volt díszkutatok állítása.

Azt a feltételezést, hogy Poliziano epigrammái a Verrocchio-kútra vonatkoznak, csak a közelmúltban sikerült kétséget kizáróan igazolni. Francesco Caglioti 1994-ben publikálta azt a 15. század utolsó negyedére, de mindenképp 1494-nél korábbra datálható, Lorenzo Guidettitől származó autográf vázlatfüzetet (*zibaldone*), melynek egyik lapja a szemtanú hitelességével közli firenzei szobrok talapzatainak mára elveszett feliratait.¹⁵⁷ (73. kép) A Medici-megrendelésre készült és a Via Largán lévő családi palota udvarán, illetve kertjében felállított két Donatello-bronzszobor (*Dávid*, illetve *Judit és Holofernész*) feliratai között

Xystus Schier könyvéből vette, ld. SCHIER 1799. 14–15. és 17–18. h)–i) jegyzetek.

¹⁵⁵ PAJORIN 2004. 327.

¹⁵⁶ „Ex illis alter pario de marmore constat / Vectus ab Hetruscis oris ...”, ld. BALOGH 1966a. I. 147., vö. PATAKI 2005. 226. és 403–404. A kút biztosan nem „párosi”, tehát görög márványból készült, hanem carraraiból, amely valóban Toszkána partjai mellől származik. A „pario” költői jelző nyilván arra utal, hogy a kút fehérmárványból készült.

¹⁵⁷ Róma, Biblioteca Corsiniana, Ms. 36.E.19. (=fondo Niccolò Rossi, 230), fol. 190v (egykor: 238v). A kéziratban található, Donatello- és Verrocchio-művekhez írt epigrammák létezéséről először Paul Oskar Kristeller számolt be, ld. *Iter Italicum* 1967. 115–116. Utalását azonban csak Francesco Caglioti „találta meg”, és ő közölte a kéziratot, ld. CAGLIOTI 1994. 15–16., vö. CAGLIOTI 2000. II. 1–21. különösen 11. o. és 23. kép. A kézírást Albinia de la Mare attribuíta Lorenzo Guidettinek, ld. DE LA MARE 1985. 511. kat. 41/10. A témával foglalkozó korábbi publikációimban pontatlanul állítottam, hogy Meller Péter és Caglioti egymástól függetlenül, egyszerre ismertette volna 2000-ben a Corsiniana kéziratát, ld. PÓCS 2005. 274., vö. *Hunyadi Mátyás* 2008. 340. kat. 9.14 (PÓCS Dániel). Az időközben elhunyt Meller máig publikálatlanul maradt, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetében 2000. október 17-én elhangzott előadásában („A Verrocchio-kút problematikája”) valójában Caglioti 1994-es tanulmányára támaszkodott. Meller előadásáról Mikó Árpád tett említést, de nem utalt Caglioti kutatási eredményeire, ld. *Habsburg Mária* 2005, 166. kat. II–10. és legutóbb MIKÓ 2009. 151. Fontos megjegyezni, hogy a Donatello-szobrok talapzatainak feliratait tartalmazó többi kézirat forrásban a Verrocchio-kút epigrammája nem szerepel, ld. CAGLIOTI 2000. II. 398–399.

szerepel az első Poliziano-epigramma is, melyet egy számunkra igen fontos, rendkívül precíz magyarázó felirat, ún. *rubricella* vezet be:

Epigram(m)a circu(m)scriptu(m) fonti marmoreo a Verocchio
scultore egregio florentie excul[p]to ad mathiam
Ungarie regem 1485.¹⁵⁸

Usque fluentina vectum est hoc marmor ab urbe
Mathie ut regi latior unda fluat

A magyarázó felirat tömörségében is lenyűgözően informatív. Megtudjuk belőle, hogy Poliziano egyik epigrammája körbe volt vésve arra a márványkútra, amelyet Verrocchio (legkésőbb) 1485-ben Mátyás király megrendelésére készített. Nem mellékesen, az 1488-as dokumentumhoz hasonlóan, itt is egyértelművé válik számunkra a mű készítési helye: Firenze.

Guidetti, ahogy ezt Caglioti pontosan kimutatta, a lapon olvasható összes többi feliratot közvetlenül a szobrok talapzatairól írta le. A Poliziano-epigramma rubricellája ugyanezt bizonyítja, hiszen pontosan megjelöli, hogy a szöveg „circumscriptum” volt a kúton. A „körbeírt” kifejezés esetében arra gondolhatunk, hogy a kétsoros disztichon vagy a kút lábazatán volt elhelyezve, vagy pedig a tálca fölött kiemelkedő középpilléren futott körbe.¹⁵⁹ Ez a megoldás, noha egy kút esetében kissé szokatlannak tűnik, semmiképpen sem egyedi. A Corsiniana kézirat azonos lapján olvasható többi felirat közül, bár ezek rubricelláiban nem találjuk a „circumscriptum” kifejezést, több is hasonló módon

¹⁵⁸ „A kiváló Verrocchio szobrász által Firenzében kifaragott márványkútra körbeírt, Mátyás királyhoz [szóló] epigramma, 1485.”

¹⁵⁹ A két lehetőség közül az előbbinél azonban figyelembe kell venni, hogy a 15. század második felében készült, hasonló jellegű firenzei díszkutak lábazata általában nem kör, hanem sarkain lemetszett háromszög alaprajzú volt. Ez utóbbiakon valóban szerepelhet felirat, de azok elhelyezkedését – általában *tabula ansatán* – semmiképp sem lehet a „circumscriptum” kifejezéssel meghatározni. A firenzei, cylix-típusú 15. századi kutakhoz és egykorú ábrázolásaikhoz ld. BUTTERFIELD 1997. 127.

helyezkedhetett el a szobortalapzatokon. A Desiderio da Settignano által 1458–1459 körül készített, és Donatello bronz Dávidjának új talapzatául szolgáló piedesztálon valószínűleg az oszlop felső részén volt körbevéve a „Victor est...” kezdetű epigramma.¹⁶⁰ A *Judit és Holofernéz* szobor esetében ez az elhelyezési mód még valószínűbb. A Mediciék elűzése után, 1495 utolsó napjaiban a Palazzo Vecchio előtt felállított szobor ugyanis megőrizte eredeti talapzatának nagy részét. A monumentális gránit baluszter fölött nyugvó, kör alaprajzú fehérmárvány párkányelem frízén az ekkor készült, Medici-ellenes értelmezést implikáló szöveg fut körbe, és nagyon valószínű, hogy eredetileg a Guidetti kéziratában olvasható feliratok is hasonló képpen helyezkedtek el a bronzszobor és a baluszter között.¹⁶¹

Guidetti szövege alapján azonban nem lehet egyértelműen megítélni, vajon az ott szereplő 1485-ös évszám szintén szerepelt-e a kúton. Nem lehetetlen, hogy pusztán azt az időpontot jelöli, amikor Guidetti a föliratot lemásolta, de még ennél is valószínűbb, hogy a mű elkészültének pontos időpontjára utal. Az utóbbi lehetőséget mindenesetre alátámasztja, ahogy közvetlenül a Poliziano-epigramma alatt a Corsiniana-kézirat lapján Guidetti a Medici-palota kertjének északi oldalán felállított *Judit és Holofernéz* szobor feliratait örökítette meg. Ennek bevezető rubricellájában, szintén a magyarázó szöveg legvégén szerepel egy évszám: 1464.¹⁶² Ez pedig minden bizonnyal a szobor elkészültére, pontosabban a Medici-kertben való felállítására vonatkoztatható, viszont nem szerepelt a szobortalapzat eredeti föliratán.

Azt a tényt, hogy Guidetti első kézből dolgozott, az epigrammák kéziratossági hagyományának vizsgálatából levonható következtetések is megerősítik. Nem csak azért,

¹⁶⁰ Erre enged következtetni a *rubricella* „posita super columna marmorea” kifejezése, illetve Guidetti másik autográf kéziratának (Firenze, BML, Acquisti e Doni 82, fol. 32r [olim: fol. 202r]) bejegyzése: „super columna”, ld. CAGLIOTI 2000. I. 6., 11. és II. 21, 23. kép.

¹⁶¹ Caglioti feltételezése szerint a talapzatnak ez a része is eredeti, ld. CAGLIOTI 2000. I, 100. és 80. j. Az eredeti feliratok elhelyezkedésére többek között Bartolomeo Fonzio egyik jegyzetfüzetének (Firenze, Biblioteca Riccardiana, Cod. 907, fol. 142v) marginális bejegyzése utal: „In columna sub Iudith in area medicea”, ld. CAGLIOTI 2000. I. 3. és 7–10. j., és 13–14. Fonzio kéziratának tartalmi leírását ld. CAROTI-ZAMPONI 1974. 60–68. kat. 13.

¹⁶² „Epigramma sub imagine aenea Judith mulieris hebree Olophernem iugulantis super marmorea basi in orto Petri Cosmi de Medicis, 1464:”, ld. CAGLIOTI 2000. I. 11. és II. 23. kép.

mert olyan információkat közöl, amelyek nyilvánvalóan autopszián alapulnak, hanem azért is, mert az epigramma második sorában a kéziratban és nyomtatásban megjelent szövegvariánsoktól eltérő olvasatot közöl: a „largior” szó helyett „latior” áll.

Poliziano, mint tudjuk, közvetlenül 1494-ben bekövetkezett halála előtt már tervezte, hogy egy nyomtatott kiadás számára egybegyűjti latin és görög epigrammáit, de ezt a munkát végül nem fejezhette be és ezért az 1498-ban Velencében, Aldo Manuziónál megjelent *editio princeps*-be nem is került be az összes költemény.¹⁶³ Mátyás budai kútjának két epigrammája ugyan szerepel a kiadásban, mint ahogy a rákövetkező évben megjelent újabb ősnymtatványban is, de korábbi forrásokkal is számolhatunk.¹⁶⁴ Poliziano életében elsősorban barátai körében terjedtek epigrammái, amelyek közül többet is megtalálunk olyan kéziratokban, amelyek feltehetően még a humanista halála, illetve az *editio princeps* megjelenése előtt keletkeztek, sőt nagy valószínűséggel függetlenek is ez utóbbitól. A budai kútra írt költemények esetében különösen fontos, hogy ezekben a máig kevésbé ismert forrásokban a két epigramma nem együtt, hanem külön-külön szerepel. Az *Aldina* kiadásban kanonizált epigramma-œvretől eltérően tehát e művek Poliziano halála előtt még önálló életet éltek, mintha egymással behelyettesíthetők lennének. A szerző ugyanis, a korabeli gyakorlatnak megfelelően, feliratnak szánt epigrammáiból gyakran azért készített több változatot ugyanarra a témára, hogy azok közül a megrendelő választhassa ki a legmegfelelőbbet. A mi esetünkben is erre következtethetünk, hiszen a két költemény tartalmilag szinte azonos, együttes szerepeltetésük a kúton ezért felesleges is lett volna. Ugyanő viszont szívesen terjesztette barátai között az összes változatot, vagy pontosabban fogalmazva: bármelyik változatot. Hasonló képpen történt a firenzei dóm számára, Benedetto da Maiano műhelyében 1490-ben elkészített, büszttel díszített Giotto-epitáfium esetében is (*77. kép*), melynek csak a ma is meglévő feliratát közli az *editio princeps*, de

¹⁶³ PEROSA 2000a. 7–11; PEROSA 2000b. 17–18. és 3. j.

¹⁶⁴ POLIZIANO 1498. hh7r. (H: 13218; GW: M34727; ISTC: ip00886000); POLIZIANO 1499. K2r. (H: 13219; GW: M34724; ISTC: ip00887000).

Poliziano valójában öt másik változatot is írt. Ezeket azonban csak a kéziratos hagyományból ismerjük.¹⁶⁵

Összesen legalább három, 15. századi (*pre-Aldina*) kéziratban találjuk meg a budai kútra írt disztichonokat, de ezekből mindeddig csak azt az egyet vette figyelembe a filológiai kutatás, amely mindkettőt együtt tartalmazza, és amely az Aldinával lényegében azonos forrásra vezethető vissza.¹⁶⁶ **(75. kép)** A másik két kéziratban csak egy-egy disztichon található meg, ezzel is alátámasztva azt a – Guidetti alapján is jogos – feltételezésünket, hogy nem költemény-csokorról, hanem az adott témára kidolgozott alternatívákról beszélhetünk. A Poliziano-filológia számára ma már jól ismert az a 15. századi kézirat (Firenze, BML, Plut. 90sup. 37.), amelynek tulajdonosa, Poliziano közeli barátja, Jacopo Modesti da Prato volt. Modesti a humanista több művét is bemásolta a kódexbe, köztük sok olyat is, melyek az Aldinában nem szerepelnek.¹⁶⁷ A kéziratot Angelo Maria Bandini részletesen ismertette, szövegét részben közölte is a Laurenziana könyvtár katalógusában, majd Isidoro Del Lungo is használta 1867-ben megjelent Poliziano-kiadásához, Alessandro Perosa pedig ismételtelen részletes vizsgálatnak vetette alá azt, a budai kútra írt disztichonra vonatkozó információ mégis elkerülte a kutatás figyelmét. Modesti ugyanis egy helyen közli azon epigrammáknak a címeit és incipitjét, melyek egy másik, saját maga által írt kódexben találhatóak meg. Ez utóbbi sajnos máig nem került elő, de a Laurenziana kódexében olvasható bejegyzés így is igen értékes számunkra. A szerző ugyanis a mintegy 50 epigramma között a 13. helyen közli

¹⁶⁵ A korábban ismeretlen Giotto-epigrammákat tartalmazó kéziratot (Firenze, BNCF, Autogr. Pal. II. 57) Isidoro Del Lungo találta meg és publikálta, ld. POLIZIANO 1867. 156–159. Ep. LXXXVI-XCI. A kódexhez ld. még *Mostra del Poliziano* 1955. 98. kat. 104. A Giotto-epitáfiumhoz ld. CARL 2001; CARL 2006. I. 146–150.

¹⁶⁶ Firenze, BNCF, Conv. Soppr. J, II, 21, fol. 159v. A kisméretű papírkódex scriptora és egyben possesszora a fol. 1v bejegyzése szerint Fra Leonardo Silvestri volt, a San Marco kolostor domonkos szerzetese: „Conventus Sancti Marci de Florentia ad usum Fratris Leonardus Sylvesteri de Florentia qui ipsum compilavit ac manu propria exaravit”. (A kódex a San Marco könyvtárának anyagával került a Biblioteca Nazionale gyűjteményébe.) A bejegyzést és a kódex adatait, valamint datálását (15. század vége) ld. MAÏER 1965. 138–139., vö. *Mostra del Poliziano* 1955. 98. kat. 107; *Iter Italicum* 1963. 161. Ennél későbbi (16. sz.) a Vatikáni Könyvtár egyik kézirata, amely több helyen rosszabb olvasatot tartalmaz: BAV, Cod. Ottob. Lat. 2860, fol. 28v, ld. MAÏER 1965. 280–281. **(76. kép)**

¹⁶⁷ Firenze, BML, Plut. 90. sup. 37, fol. 105r, ld. BANDINIUS 1776, coll. 541–542., vö. *Mostra del Poliziano* 1955. 107. kat. 127; PEROSA 2000b. 27–28; *Pico, Poliziano* 1994. 105–106. kat. 33.

a „Tusca manus” incipitet, de a korábbról ismert cím helyett egy másikat szerepeltet előtte: „In Fontem marmoreum”.¹⁶⁸ Nem tünteti fel tehát a kút megrendelőjét, megjelöli viszont – Guidettihez hasonlóan – a kút anyagát.

Úgy tűnik azonban, hogy nem Poliziano volt az egyetlen a Medici-körben, akinek a kút felkeltette az érdeklődését. Bartolomeo Scala (1430–1497), Firenze humanista műveltségű kancellárja ugyanis szintén írt egy epigrammát. Ennek egyetlen, általam ismert kézirat forrása már régóta publikált, de szinte teljesen elkerülte a Verrocchio-kúttal foglalkozó kutatók figyelmét.¹⁶⁹ A firenzei Biblioteca del Seminario Maggioreban található, több, eredetileg nem összetartozó ívfüzetből összeállított és több kéztől származó kisméretű papírkódex utolsó folióján (fol. 125r) szerepel Scala epigrammája, utána pedig az „Usque fluentina...” kezdetű Poliziano költemény is. (74. kép)

¹⁶⁸ „Inscriptiones, et initia plurimorum Politiani Carminum, quibus hoc monitum praemittitur: Multa alia Carmina Ang.[eli] Pol.[itiani] invenies nostra manu scripta in alio nostro libello sign.[ato] A a ch.[arta] 32. usque ad ch.[artam] 53, quorum principia sunt inscripta:

Inscriptiones	Initia
(...)	(...)
In Fontem marmoreum	Tusca manus
(...)	(...)”

¹⁶⁹ Firenze, Biblioteca del Seminario Maggiore, Cod. B. V. 2., fol. 125r (olim: 48r, 82r). A lapon összesen öt költemény olvasható: 1) Lorenzo Valla epitáfiuma Leonardo Datitól; 2) Antonio Cornazano (1430k.–1485k.) egy epigrammájának („De quodam vitellio”) első sora; 3–4) Scala és Poliziano epigrammái Mátyás kútjáról; 5) Roberto „Ariminensis”, azaz Roberto Malatesta epitáfiumának első sora. A pápai csapatok élén álló condottiere a nápolyi seregek ellen Campomortónál vívott győztes csata (1482. VIII. 21.) után halt meg maláriában, 1482 szeptemberében, majd ünnepélyes szertatás keretében temették el a római Szent Péter székesegyházban, ld. JONES 1974. 250. (A IV. Sixtus megbízásából felállítatott síremlék lovasportré-domborműve ma a párizsi Louvre-ban található.) A Cornazano-epigrammát, úgy tűnik, utólag írták be Dati és Scala költeményei közé, és ugyanígy utólagosnak tűnik a Malatesta-epitáfium szövege is, de azt feltehetően ugyanaz a kéz írta be, mint az 1. (Dati), illetve 3–4. (Poliziano és Scala) epigrammákat. A kéziratához ld. *Iter Italicum* 1990. 618. A Scala-epigramma szöveget Kristeller információja alapján Alison Brown már az *Iter* megjelenése előtt publikálta, de ez teljesen elkerülte a kutatás figyelmét, ld. BROWN 1979. 273. és 57. j., illetve ennek olasz kiadásában is ld. BROWN 1990. 187. és 57. j., újabban ld. SCALA 1997. 451. és a) j. Brown csak e legutóbbi kiadásban azonosította Scala epigrammáját a Verrocchio-kúttal, bár a Poliziano-epigrammát nem említi. A Scala-epigramma létezéséről a kút szakirodalmában tudomásom szerint csak Pataki Zita tett említést, ld. PATAKI 2005. I. 223–224. o 683. j. és 442. Pataki azonban igen sok hibával közli a szöveget, és tévesen egy másik budai emlékre, az *Alvó nimfa* kútjára vonatkoztatja azt. Nem veszi tehát figyelembe, hogy a két epigramma összetartozik a kéziratban, Scala verse ugyanarra a kútra vonatkozik, mint az utána következő Poliziano-költemény együtt szerepel Poliziano költeményével. A kéziratához ld. még PEROSA 1979. 506–507. és 18. j. (a szerző hibásan – B. V. 21. – adja meg a kódex jelzetét).

Bartholomei Scalae disticu(m)

In fontem Vngarj Regis

Et spectare uolu(n)t oculi: et dormire iubentur.

Aut sit pulchra minus: aut sonet unde minus

Angeli politianj In eunde(m)

Fontem Vnghari Regis

Vsq(ue) fluentina uectu(m) est hoc marmor aburbe

Mathiae ut regi largior unda fluat

Az előbbi érdekessége, hogy Polizianótól eltérően, semmilyen utalást nem tesz sem a kút anyagára, sem annak megrendelőjére. Nem is tudnánk, hogy melyik kútra vonatkozik a szöveg, ha ezt nem egyértelműsíténé az utána következő, már ismert epigramma címe: „...in eundem fontem...” Mivel a kódexnek ez a lapja biztosan 1477 után íródott, de nagy valószínűséggel még a 15. század legvége előtt, ezért nem lehet pontosan meghatározni a Scala-epigramma keletkezésének idejét.¹⁷⁰ Nagyon valószínű azonban, hogy a szöveg nem 1485 után, tehát utólag íródott, hanem a szerző Polizianóval versengve alkotta művét. Scala mindenesetre már az évtized első felében, kancellárként részt vett Firenze és a budai udvar diplomáciai kapcsolatainak alakításában.¹⁷¹

¹⁷⁰ A kisméretű papírkódex első része antik római szerzők munkáinak (Silius Italicus, Statius, stb.) kivonatait tartalmazza. A két évszám közül, mely a kódexben található, az első kizárólag erre a részre, az első négy ívfüzetre vonatkozik (fol. 71r): „festinanter excripsimus Idibus Aprilis 1464”. Az évszám után az ívfüzet végéig (fol. 73v) öt üresen hagyott oldal következik. A második évszám a következő, két bifolióból álló ívfüzet végén található (fol. 77r): „Die 16 Januarij 1476”. Ez utóbbi a firenzei évszámítás szerint (*ab incarnatione*), minden bizonnyal 1477-ként értelmezendő. A kódex következő egysége, sokkal kuszább kézírással és más színű tintával, kortárs szerzők költeményeit tartalmazza, többek között Janus Pannoniusét is. A fol. 125r felső felén korábbi, kitörölt és nagyrészt olvashatatlan kézírási nyomai látszanak.

¹⁷¹ Scalának a Budán tartózkodó Domenico Giugnihoz szóló, 1482. június 22-én kelt levelét Alison Brown publikálta, ld. SCALA 1997. 128–130. dok. 153. Scala ebben Giugni személyes közbenjárását kéri a magyar királynál, hogy mozdítsa elő Mátyás és III. Frigyes császár között a béke ügyét. Fontos megjegyezni, ahogy Brown is felhívta rá a figyelmet, hogy Scala levelében arra a Francesco Giugnira, Domenico testvérére hivatkozik, aki Marsilio Ficino leveleinek első két könyvét nem sokkal korábban lemásoltatta Mátyás számára.

Nem véletlen azonban, hogy végül Poliziano epigrammája került Verrocchio művére. Az 1480-as években Lorenzo kegyeltje volt a legnépszerűbb firenzei *didascalìa*-szerző, így például tőle származik Domizio Calderini antik mintákat imitáló sztéléjének felirata is.¹⁷² A megrendelés körülményeiről azonban a vázlatfüzet alapján többet is elmondhatunk. Fontos, ám némileg zavaró tény, hogy Guidetti éppen a Donatello-szobrok között szerepelteti a feliratot. Nem valószínű ugyanis, hogy ezt a kútat ugyanott, tehát a Medici-palota udvarán vagy kertjében látta volna – ott ugyanis egy másik kút állt. A Mátyásnak készült kút befoglalása a Medici-palota szobrai közé arra utalhat, hogy Guidetti számára ez az emlék is valamilyen módon a Mediciekhez kötődött. Verrocchio ugyanis mintegy megörökölte azt a privilegizált szerepet a Magnifico környezetében, amelyet Donatello töltött be Cosimo il Vecchio és Piero il Gottoso mellett. Poliziano esete is hasonló. Ő ugyanis a Donatello-szobrok feliratait szerző Gentile de' Becchi szerepét vette át a Medici-udvarban, mint ahogy ezt többek között két jól ismert epigrammája, a Lorenzo Poggio a Caianóban felállított kútjára írt disztichonjai is jól illusztrálják.¹⁷³

Poliziano helyzetét Lorenzo művészeti megrendeléseinek kivitelezésében egy további példa is jól szemlélteti, és ennek keletkezéskörülményei sokban hasonlítanak a budai kút esetéhez: hivatalosan ugyanis ennek sem ő volt a megrendelője. A spoletói székesegyház szentélyének falán 1491 körül helyezték el Fra Filippo Lippi nagyszabású, díszes síremlékét.

Erről egyrészt maga Ficino számol be egy, a Budán tartózkodó Francesco Bandinihoz 1482. május 9-én írott levelében („Dedicavi Mathiae invicto Pannoniae regi geminos nostrarum libros epistolarum, qui nunc Francisci Iunii opera exscribuntur.”, ld. *Analecta Nova* 1903. 275.), másrészt a Mátyásnak készült kódex scriptora, Sebastiano Salvini is megemlíti ezt a corvina kolofonjában (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 12 Aug.4°, fol. 148r). Domenico Giugnihoz, aki legkorábban 1475-től legalább 1485-ig Magyarországon tartózkodott, ld. BALOGH 1966a. I. 406, 460, 598, 608, 677, 695. Domenico Giugni, aki nemcsak kereskedő volt, hanem „Consillere del Re d’Ungheria” is, az egyik szereplője Aurelio Brandolini Lippi *De comparatione rei publicae et regni* című összehasonlító államelméleti dialógusának, melyet a szerző eredetileg Mátyásnak szánt, de a király halála után végül Lorenzo de’ Medicinek ajánlott, ld. PÓCS 2012. 249–250. és 770–771. j.

¹⁷² *Giardino di San Marco* 1992. 100. o. és 150. j. Barocchi ugyanitt szintén a Verrocchio-kútra vonatkoztatja Poliziano epigrammáit, de szerinte az utóbbit 1488-ban küldték a szobrász műhelyéből Magyarországra.

¹⁷³ POLIZIANO 1867. 162. *Epigrammata latina*, XCIX–C. Ez esetben azonban nem kell feltétlenül egy létező kúton elhelyezett feliratra gondolnunk. Lorenzo de’ Medici Poggio a Caianóban építeni tervezett villájáról és Polizianónak erről megemlékező, *Ambra* című költeményéről ld. KENT 2004. 115–119..

(78. kép) Meglehetősen egyedi, kommemoratív műről van szó. A firenzei festő évtizedekkel korábban, 1469-ben Spoleto-ban halt meg, nem sokkal azután, hogy befejezte a székesegyház apszisának freskóciklusát. Az ügy előzménye, hogy a Magnifico elképzeléseinek megfelelően ekkoriban alakult át a firenzei dóm egy új szobrászati díszítőprogram keretében, a Landino Dante-kommentárjának bevezetőjében kifejtett kultúrpolitikai programot követve a firenzei kultúra pantheonjává, vagy inkább mondjuk így: a firenzei kultúrfőlény demonstratív bemutatásának színterévé. A Brunelleschi tiszteletére állított márványepitáfium mintájára 1490-ben készült el Giotto (77. kép) korábban említett emlékműve, valamint Antonio Squarcialupi orgonistáé. A két emléket kifaragó szobrász és a Giotto-epitáfium hexameteres epigrammáját szerző költő (a Squarcialupié maga a Magnifico volt), tehát Benedetto da Maiano és Angelo Poliziano kiválasztása személyesen Lorenzóra hárult. De nem ő volt a megrendelő, ő „csak” a dóm építéséért felelős céh, az Arte della Lana, valamint az *opera* mellé rendelt háromtagú döntőbizottság tagjaként (*provveditore*) szólt bele az ügymenetbe.¹⁷⁴ Ennek folytatása lett volna a Lippi-emlékmű is, de azt végül azért nem Firenzében állították fel, mert Lorenzo kérése ellenére Spoleto városa nem adta át az elhunyt földi maradványait. A kenotáfiumot tehát az umbriai városban állították fel, a terveket pedig az ekkor éppen Lorenzo „megbízásából” Rómában tartózkodó Filippino Lippi, tehát az elhunyt festő fia készítette el, az emlékre felvett epigramma szövegét pedig Poliziano költötte.¹⁷⁵ (78. kép) A művészt és a költőt tehát annak ellenére választotta ki személyesen

¹⁷⁴ KENT 2001. különösen 345–356.

¹⁷⁵ A spoletoi székesegyház szentélyapsziszának falában elhelyezett kenotáfiumnak csak a terveit készítette Filippino Lippi, a szobrászati kivitelezés feltehetően Ambrogio Baroccinak tulajdonítható. A datálással, attribúcióval és keletkezéstörténettel összefüggésben ld. CARL 2001. 129–134; ZAMBRANO–NELSON 2004. 58–63; KENT 2004. 40; CARL 2006. I. 150; BLAKE–MCHAM 2008. 420–421. Legutóbb Ritoókné Szalay Ágnes vetette föl, hogy a pistoi kenotáfiumon olvasható Poliziano-költemény jóval korábban keletkezhetett, talán közvetlenül Filippo Lippi 1469-ben bekövetkezett halála után, ld. RITOÓK–SZALAY 2009. 3–4. Ritoókné ugyanis kimutatta, hogy Poliziano a Lippi-epigrammához szó szerint átvett egy részletet Janus Pannoniusnak a Mantegna által festett, a költőt és Galeotto Marziót ábrázoló kettős portréjának dicséretére, 1458 körül írt költeményéből. Véleménye szerint ez az eljárás inkább a fiatal Polizianóra vallana. Ennek ellentmond ugyanakkor, hogy a firenzei humanista jóval később, éppen az 1480-as években keletkezett költeményeiben is felhasználta Janustól átvett elemeket, ahogy ezt Francesco Bausi kimutatta az Albiera degli Albizi halálára írt vers és éppen a *Nutricia* esetében is, ld. BAUSI 1998. 176–183. Figyelembe véve azt is, hogy Lorenzo de’

Lorenzo il Magnifico, hogy hivatalosan nem ő volt a megrendelő. Mindezek alapján talán nem túlzás a magyar királyi megrendelés mögött is Lorenzo de' Medici nem elhanyagolható „közvetítői” szerepét sejteni.

Guidetti alapján mindenesetre megállapítható, hogy 1485 valóban az az év, amikor Verrocchio még valóban befejezhette Firenzében a Mátyásnak szánt munkáját, ezt tekinthetjük tehát *terminus post quem non*-nak. Ezt a feltételezést pedig a három évvel később, nem sokkal a szobrász halála után keletkezett dokumentum fentebb bemutatott értelmezése is alátámasztja. Verrocchio 1485 körül Firenzében alkotott műve tehát minden bizonnyal eljutott Magyarországra és azon, talán annak talapzatán, az „Usque fluentina...” kezdetű Poliziano-epigramma szerepelt.

Az 1485-ös évvel kapcsolatban azonban egy nehezen feloldható ellentmondásba ütközünk. Jól tudjuk, hogy Poliziano 1488 és 1490 között aktív szerepet játszott Mátyás budai könyvtárának fejlesztésében, személyes kapcsolatban állt a király budai könyvtárával, az ebben az időszakban Firenzében is tartózkodó Taddeo Ugoletóval.¹⁷⁶ Kapcsolatának kezdete a királyi udvarral bizonyára korábbra tehető, de az évszám nem határozható meg pontosan. A legkorábbi ismert forrás egy igen terjedelmes, ám datálatlan levél, melyben a firenzei humanista felajánlja szolgálatait a magyar királynak, így többek között kódexek beszerzését, görög művek latinra fordítását, kommentárok írását és a budai palota általa híresnek mondott bronz- és márványszobraira, valamint festményekre szánt költemények megírását vállalja.¹⁷⁷ Ez a levél azonban szinte biztosan későbbi 1485-nél, talán

Medici – csakúgy, mint a Giotto-epitáfium szövege esetében – feltehetően személyesen kérte fel Polizianót a sírvers megírására, minden valószínűség szerint a Lippi-kenotáfium szövegét nem kell korai költeménynek tekintenünk, az minden valószínűség szerint nem a festő halálakor, hanem a síremlék felállításakor, 1491 körül keletkezett.

¹⁷⁶ BALOGH 1966a. I. 554–555; BRANCA 1983. 124–133.

¹⁷⁷ Ep. IX, 1., ld. *Analecta nova* 1903. 425: „Regiam construis longe magnificentissimam, forumque tuum simulachris omne genus vel aeneis vel marmoreis exornas. Nec autem cessant ubique terrarum nobilissimi pictores tabulas tibi pulcherrimas vivis animare coloribus. Et ista ergo possumus te iubente non erubescendis illustrare carminibus.” A levél elején Poliziano megemlíti, hogy annak megírására egy Filippo Valorival folytatott beszélgetése ösztönözte. Ez utóbbi, Ficino mentora, már az évtized közepétől kapcsolatban állt a budai udvarral. 1484 és 1490 között legalább négy, Ficino műveit tartalmazó kódexet küldött a magyar

a következő év végén íródott; szövegéből kiderül, hogy ezt a *Silvae*-ciklus utolsó, negyedik darabja, a *Nutricia* elé illesztve, mintegy dedikáció gyanánt tervezte elküldeni a királynak. Ezt a művét Poliziano azonban csak 1486 őszen fejezte be.¹⁷⁸

Mátyás, mint tudjuk, a Poliziano által itt felkínált szinte minden szolgálatot igénybe vett. Lehetséges azonban, hogy maga Poliziano csak azután ajánlotta fel Mátyásnak dicsérő költemények, feliratok megírását, miután már legalább egyszer ezt meg is tette? Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a kút készítésekor ő maga még nem állt közvetlen kapcsolatban a magyar udvarral. (Ez az értelmezés természetesen azt az előfeltevést implikálja, hogy a kút feliratának elkészítésére Lorenzo de' Medicitől kapta a megbízást, nem pedig az uralkodótól, vagy annak firenzei ügynökétől.) Az 1480-as évek közepétől mindazonáltal feltűnő odaadással fordultak firenzei költők és humanisták Mátyáshoz. Poliziano mellett például ekkor dedikálta verseskötetét – köztük számos, eleve Mátyásnak írt költeményt – a magyar királynak Ugolino Verino, Poliziano barátja. Az utóbbi budai kapcsolatainak kezdetéhez viszont közelebb visz bennünket, ha figyelembe vesszük, hogy már korábban, egy levélváltásból következtethetően 1485-ben jó kapcsolatban állt Filippo Buonaccorsival, azaz Callimachus Experiens-szel. Azzal a Krakóban élő, toszkánai származású humanistával, aki

királynak, köztük a Francesco Rosselli műhelyében gazdag miniatúradísszal ellátott leveleskönyvet (*Epistolarum libri VIII*) tartalmazót. (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 73. Aug. 2°, 1488 őszen készült el.) A kódexekhez újabban ld. PÓCS 2008. 161. o. 31. j; *Mattia Corvino* 2013. 198–201. kat. 58. (Dániel PÓCS); *Corvina Augusta* 2014. 43–59. (Edina ZSUPÁN). Valori Mátyásnak szóló dedikációit ld. *Analecta nova* 1903. 476–477.

¹⁷⁸ Xystus Schier volt az első, aki felismerte, hogy Poliziano Mátyáshoz szóló levele a *Nutriciára* vonatkozik, ld. SCHIER 1766. 14. o. c) jegyzet; SCHIER 1799. 22. o. c) jegyzet, vö. POLIZIANO 1867. 162. számozatlan jegyzet. A *Nutricia* datálását ld. MAÏER 1966. 427. (1486. október 8, Fiesole). Maier ezek alapján Poliziano levelének keletkezését az 1486–1487-es akadémiai évre helyezi. Branca valamivel későbbi datálást javasol: 1488, ld. BRANCA 1983. 126; Mario Martelli véleménye szerint azonban Poliziano nem sokkal a *Nutricia* 1486 őszi befejezése után írhatta a dedikációs levelet, ld. MARTELLI 1978. 235–237. Francesco Bausi ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy Poliziano feltehetően végül nem küldte el az eredetileg *Nutrix* címmel ellátott költeményét a magyar királynak, és így értelmesszerűen a dedikációs levél sem jutott el Mátyáshoz, ld. POLIZIANO 1996. (Francesco Bausi bevezető tanulmánya és kommentárjai) XVI. o. 8. j., XVII. o. 13. j., XXXIII–XXXIV. o. és 4. j. u. ott és 163. (kommentár a 4. sorhoz.) A *Nutricia* végül csak Mátyás halála után egy évvel, 1491-ben jelent meg nyomtatásban, de immár új dedikációval, melynek címzettje Antoniotto Gentilini (1441–1507) bíboros volt.

1483–1484-ben a lengyel király követeként Budán tartózkodott, és aki ugyanekkor néhány – nem feltétlenül hízelgő – költeményt írt Mátyás és Beatrix számára.¹⁷⁹

3. A kút ikonográfiája

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk a hollós töredékhez. A rajta látható motívumok közhelynek tűnnek, valójában azonban gondosan kiválasztott attribútumokról beszélhetünk. Természetesen adott egy tisztán heraldikai olvasat is, amely szerint Mátyás címerállata, a csőrében gyűrűt tartó holló és az oroszlánfej, amely esetleg a cseh királyi (vagy esetleg a besztercei grófi) címre utalhat, a Hunyadi-címerben többször is megjelenő félholddal egészül ki.¹⁸⁰ **(82a. kép)** Az oroszlán azonban alapvető szerepet játszott Mátyás uralkodói reprezentációjában, erre utal többek között a portréikonográfiájában alexandrosi mintára alkalmazott oroszlán-fiziognómia is.¹⁸¹ A *princeps magnanimus* attribútumaként értelmezett állat diplomáciai ajándékként is ismert: ahogy korábban, Garázda Péter kapcsán utaltam rá, a firenzei Signoria 1469 decemberében, Piero de' Medici halála után két héttel, nyilván nem függetlenül attól, hogy Lorenzo pártja az ifjú családfő ingatag belső hatalmát külpolitikai eszközökkel is megpróbálta stabilizálni, egy oroszlán-párt küldött a magyar

¹⁷⁹ Ep. III, 1.: „Fiam autem te laudatore vendibilis, potius venalis. Neque enim sum unquam dominum mutaturus.”, ld. POLIZIANO 2006. 136–137. Bonaccorsi Mátyáshoz és Aragóniai Beatrixhoz szóló verseit ld. CALLIMACHUS 1981. 150–152., 304–308., 316. (Carm. XXXVI, CLII–CLV, CLXIII.), vö. SZÖRÉNYI 1987. 105–118.

¹⁸⁰ A motívumot heraldikus félholdként értelmezi Mikó Árpád, ld. *Pannonia Regia* 1994. 340. kat. VII–10. A Hunyadi-címerben a faágon álló holló fölött gyakran jelenik meg a félhold, többek között Brassóban vert aranyforintján (ld. *Hunyadi Mátyás* 2008. 289–290. kat. 7. 5. [TÓTH Csaba], több pecsétjén (pl. az 1464 után használt második titkos pecsét címersorában, ld. *Hunyadi Mátyás* 2008. 243. kat. 4.20. [RÁCZ György]), faragott címerköveken, valamint az 1480-as évek második felében, Firenzében készült corvinák miniatúráin is előfordul (pl. Synesius-Ficino, Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 2, Aug 4°, fol. 1v, *bas-de-page*, Attavante miniatúrája, 1484–1485 k.). A holló és az oroszlán (Hunyadi-család és a Besztercei grófi cím) együtt jelenik meg azon a címerbővítő oklevélen, amelyet V. László király adományozott Hunyadi Jánosnak 1453-ban (MNL-OL, DL 24762, Pozsony, 1453. II. 1.), ld. *Hunyadi Mátyás* 2008. kat. 1. 10. (SÖLCH Miklós). Az oklevélben az örökös Besztercei grófi címmel járó vörös oroszlán Hunyadi János személyes erényét, a *magnanimitast* megtestesítő heraldikus figuraként jelenik meg.

¹⁸¹ BÉKÉS 2005. 69–77.

uralkodónak.¹⁸² Az ajándékhoz fűzött levél szerint a két oroszlán Firenzét szimbolizálta. A királyi kancellária válaszelevele szerint viszont, melyet minden bizonnyal Vitéz János fogalmazott meg, az egyik Mátyást kell, hogy jelképezze, mert ő az, aki rendelkezik a *iustitia* és a *magnanimitas* erényével.¹⁸³ A Firenze és Buda közötti, politikai tartalmú szimbolikus beszédmód tipikus példája ez, mint ahogy az is, hogy a Corvin-címerben szereplő gyűrű, gyémánttal kiegészítve, Medici-mintára, önálló emblémaként kelt életre a Firenzében az 1480-as évek második felében készült corvina-kódexek miniatúráin.¹⁸⁴ Valószínű tehát, ahogy ezt Mikó Árpád is feltételezte, hogy a kúttál-töredéken a két egymás felé forduló holló között, központi helyen megjelenő kör-motívum nem heraldikus félholdként, hanem valójában gyűrűként értelmezendő.¹⁸⁵

Ebben az esetben lehetőségessé válik számunkra egy olyan olvasat, amelyben e motívumok az oroszlánhoz hasonlóan a politikai reprezentáció kontextusában nyernek értelmet. Ezt az értelmezést éppen Callimachus Experiens egyik, „De adamante, corvo et anulo Mathie regis” című költeménye támasztja alá, amely szerint az Apolló

¹⁸² Ld. 34. jegyzet. Az 1469 decemberi firenzei politikai helyzethez ld. RUBINSTEIN 1993. 114–116.

¹⁸³ PÓCS 1999/2000. 149–153. és 516. j; PÓCS 2012. 250–253. A levelet ld. MKL 1893. I. 241–243. kat. 177. A Firenzében tartott élő oroszlánokhoz és azok szimbolikus jelentőségéhez ld. RANDOLPH 2001. 11–18. A firenzei Signoria már korábban is küldött magyar uralkodónak, nevezetesen Anjou I. Lajosnak oroszlánt: az 1359. december 24-én kelt iratból (a Signoria hivatalos válasza a magyar követnek) kiderül, hogy a király két oroszlánkölyköt („duos leonum catulos”) kért ajándékba, de csak egy nősténynek a küldéséről határoztak, megígérve egyúttal, hogy amennyiben a későbbiekben újabb kölykök születnek, akkor egy hímmel is megajándékozzák a királyt: „(...) Responsum fuit per litteras Communis Florentie, quod una leona parva dabitur, et quod daretur, deliberatum fuit dicto Nicolao pro ipso domino Rege recipienti; et dum fetus futurus habebitur, qui speratur de proximo, masculus etiam dabitur iuxta petitionem Regiam. (...)” ld. MDEA 1875. 559. dok. 405. Az adatra Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet.

¹⁸⁴ A Mátyás-emblémákhoz ld. Zentai 1974; LOMBARDI 2002. A fennmaradt emléken alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Mátyás teljes „emléma-katalógusa” mikor jött létre. A viszonylag jól datálható, firenzei eredetű corvinák között, úgy tűnik, 1487-től lehet egyértelműen számolni ezek használatával. (Az 1487-ben, Attavante műhelyében elkészült brüsszeli *Missale Romanum*ban [Bruxelles, Bibliothèque Royal Albert Ier, Ms. 9008] még egyetlen emblémát sem találunk, de az ettől az évtől kivitelezett, vatikáni *Breviarium Romanum*ban [BAV, Urb. Lat. 112], amelynek lapjait szintén Attavante miniatúrái díszítik, már az összeset megtaláljuk, ld. Pócs 2008. 162. o. 44. j.) Érdekes módon éppen a gyémántköves gyűrű az, amely talán a legkorábban, már 1484–1485-ben kimutatható a Firenzében készült corvinák díszlapjain, mint a korábban említett, ún. Synesius-Ficino-kódex egyik lapján (fol. 2r, *bas-de-page*), ld. 180. jegyzet.

¹⁸⁵ *Habsburg Mária* 2005. 166. kat. II-10. (MIKÓ Árpád)

attribútumaként értelmezett holló mellett a gyűrű – önmagába visszaforduló végtelen vonalával – Mátyás uralmának örökkévalóságát jelképezi:¹⁸⁶

„Invictus bello quod sis adamantina virtus
Dat tibi, quod sapias Delphica prestat avis,
Anulus eternum regni portendit honorem;
Namque in se deriens undique fine caret”

Ha tehát a fennmaradt töredék ikonográfiáját tekintjük, az tökéletesen illeszkedik a Firenze és Buda között kialakult szimbolikus politikai nyelvezetbe.

A Mátyás udvarában kibontakozó all’antica hatalmi reprezentáció számos elemében kimutathatóak a párhuzamok Lorenzo il Magnifico törekvéseivel. Firenzei mintakövetésre utal például, hogy a palotától északra, a nagy piactér közepén, azon a helyen, ahol Mátyás bátyját, Hunyadi Lászlót 1458-ban lefejezték, a király vörösmárvány talapzatra felállított Herkules-szobrot helyeztetett el – az antikvitás óta talán először téve közszemlére bronzba öntött antik mitológiai figurát. Ennek felirata („Divinus Hercules Monstrorum Domitor”) az idegen zsarnokság fölött aratott diadal allegóriájaként értelmezhető, éppen úgy, mint Donatello bronz Dávid-szobra és a talapzatára felvésett epigramma is a Medici-palota udvarának közepén.¹⁸⁷

¹⁸⁶ CALLIMACHUS 1981. 308. Carmen CLV. A hollónak apollói attribútumként való értelmezése egy kút esetében különösen helyénvaló. A kút ebben az esetben ugyanis a castaliai forrásra utal, amely meg is jelenik az egyik legdíszesebb firenzei corvina, a Didymus-kódex címlapján (New York, PML, M496, fol. 2r), ld. PÓCS 2012. 157–160. érdekes, hogy a Corvin-holló apollói attribútumként szinte ugyanekkor egy másik firenzei költőnél, a Buonaccorsival (és Polzianóval) is jó kapcsolatban álló Ugolino Verino egyik, Mátyáshoz írt, „Ex agro pannonico cessit aquila victa a corvo victore” című, négy soros epigrammájában is visszatér. Apolló (Hunyadi-) hollója itt Jupiter (Habsburg) sasát győzi le, ld. VERINO 1998. 238. (Ep. I, 34. 1–2.): „Victori corvo cessit Iovis impiger ales / Grator est Phoebus quam fuit ante suo.”

¹⁸⁷ A felirat szövegét Magnus Gruber 1531-ben keletkezett, *Tractus Danubii* című művéből ismerjük, amelyet Mikó Árpád publikált, ld. MIKÓ 2002. 241.: „Ab arce vero regia manus abstinerunt, ante cuius ingressum in columna extitit Herculis ex aere summo artificio fusa imago, cum hac inscriptione: Divinus Hercules monstrorum domitor, haec ante palatium Turcicum a Joanne Hoberancz, oratore Ferdinandi, Constantinopoli visa est.” (A szobrot Ibrahim nagyvezír 1526-ban hurcolta el hadizsákmányként Budáról és állíttatta fel Isztambulban, palotája előtt, az At-mejdanin, azaz a Hyppodromon.) A budai szobor feliratának szövege több forrásra is visszavezethető, például Boccacciónál (*Genealogiae Deorum Gentilium Libri*, IX, iii) is megtaláljuk azt: „Et Hercules ipse monstrorum domitor amoris Yolis succubuit.” A talapzat feliratának

4. Firenzei minták: a Medici- és a Pazzi-kút

Önmagában az a tény, hogy a forrásokból ismert díszkutat Verrocchio készítette és feliratát Poliziano költötte, arra utal, hogy a magyar király ezen megrendelése sem független a Magnifico környezetétől. Joggal feltételezhető tehát, hogy a firenzei szobrász a kút elkészítésekor – esetleg éppen Lorenzo sugallatára – a szó szoros értelmében a Medici-udvarban keresett mintát. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy Meller Péter már egy 1948-ban megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a budai töredék legközelebbi motivikus párhuzamai a ma a Palazzo Pittiben található, Medici-címerrel ékesített, monumentális márványkút részleteiben ismerhetők fel.¹⁸⁸ (80. kép) A kúttálca

szóhasználatával kapcsolatban érdemes idézni Gentile de' Becchi egyik, Cosimo de' Medicihez írt költeményét is, ld. CAGLIOTI 2000. II. 437: „Larga manus nostro tenuit quoque tempore clavam / Herculeam, domuit monstraque larga manus.” A budai szobor vörösmárványból faragott, négyzetes alaprajzú talapzatának egy töredéke, amely két oldalán az „...ORVM / DOM...” kapitális antikvával vésett betűket tartalmazza, a budai vár modern feltárásából került elő. Ezt szintén Mikó Árpád azonosította a Herkulesz-szobor feliratos talapzataként, ld. *Történelem – kép* 2000. 237. kat. III-6. Mikó joggal feltételezte, hogy a szobor felállítása talán összefüggésbe hozható a törökök által elfoglalt Otranto városának sikeres visszavételével, ld. MIKÓ 1991. 153. Ezt támasztja alá Marsilio Ficino „Exhortatio ad bellum contra barbaros” című, 1480 október 1-jén íródott, Mátyáshoz szóló levele, amely egyúttal az episztoláriuma III. és IV. könyvét bevezető dedikáció is. Ficino ebben a levelében ugyanis a talapzat feliratának szellemében hasonlítja Mátyást Herkuleshez (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 12 Aug.4°, fol. 3r). Akódexhez legutóbb ld. *Corvina Augusta* 2014. 104–113. (Edina ZSUPÁN), a dedikációs levél szövegét ld. *Analecta Nova* 1903. 273.: „Vicisti Hercules monstra eiusmodi mirabiliter sola virtute saepius atque domuisti.” Nem lényegtelen ebből a szempontból, hogy Herkules munkái közül éppen a Laernai Hydra legyőzését lehet a „monstra domire” kifejezéssel leírni, ahogy erre Alison Wright következtetett Cristoforo Landino *Disputationes Camaldulenses* című művének egyik szöveghelye, illetve a Medici-palotába készült Pollaiuolo-képek lehetséges összefüggése alapján, ld. WRIGHT 1994. 328. és 16. j. A Laernai Hydra fölött győzedelmeskedő Herkules Bonfininál (IV, 4, 140–142.) szintén a külső ellenség, az Ausztria fölött diadalmaskodó Mátyás képeként jelenik meg. Az ausztriai hadjárat megindításának dolgában tárgyaló királyi tanács ülésén a békepárti és ezért a soha véget nem érő háború ellen felszólaló Batori István orációjában hangzik el a gyakran idézett mondat (BONFINI 1995. 811.): „Mars játékát játsszuk szakadatlan, háborúból háborút keltünk, az egy nap tízszer megfutott cézár tízszer újítja meg roppant seregét. Higgyétek el nekem, Herkules hidrája Ausztria, ha egy fejét levágják, hetet növeszt; a szomszédokat is ránk uszítja mindenfelől.” (Az eredeti latin szöveget ld. BONFINI 1941. 76.) A Mátyás uralkodói reprezentációjában az 1480-as években több formában is megjelenő Herkules-mítosz firenzei vonatkozásaihoz újabban ld. REES 2005; PÓCS 2013a.

¹⁸⁸ Meller mindazonáltal ekkor még úgy vélte, hogy a Palazzo Pitti kútja Francesco di Simone Ferrucci műve lehet, ld. MELLER 1948. 142. Feltételezése szerint esetleg „mindkét fontana Verrocchio rajza nyomán készült”. Meller a 2000-ben tartott előadásában további érveket hozott fel annak alátámasztására, hogy a hollós kúttöredéket az 1488-as dokumentumban említett kúttal azonosítsa.

peremének szigorú rendben ismétlődő motívumokból kialakított fríze (lefelé forduló, farkuknál összekötözött delfin-párok, melyek kagylót fognak közre, illetve közöttük kétfülű, talpas vázák, illetve kutak) és alsó felületének kiképzése alapján valóban sejthetjük a két emlék közötti rokonságot. **(81. kép)**

Francesco Caglioti érdeme, hogy meggyőzően bizonyította be: a Pitti-kút Piero de' Medici megrendelésére 1459–1464 körül készült Antonio Rossellino műhelyében, Benedetto da Maiano közreműködésével, talapzatának disztichonos feliratát pedig – a Donatello-bronzszobrokéhoz hasonlóan –, talán ebben az esetben is Gentile de' Becchinek tulajdoníthatjuk. **(82. kép)** Ennél is fontosabb számunkra a kút provenienciájának meghatározása: azt eredetileg a Via Largán álló Medici-palota kertjében, Donatello *Judit és Holofernész* szobrával szemben állították föl.¹⁸⁹ **(83–84. kép)** Ezen a ponton érdemes visszatérni Gentile de' Becchi *zibaldonéj*ának korábban hivatkozott lapjára. A Medici-palota kertjének és udvarának feliratokkal díszített emlékeit megörökítő lapon kakukktojásnak tűnik a Verrocchio-kút, melyről azonban – egyedüliként a lapon leírt szobrok és felirataik között – Guidetti nem árulja el, hol látta azt. (Viszont kizárólag ebben az esetben feltünteti a szobrász nevét, tehát Verrocchiót.) Ugyanerről a lapról viszont feltűnően hiányzik a Medici-kút. Úgy tűnik tehát, mintha Guidetti ezt helyettesítette volna az előbbivel. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy azért is tehetette ezt, mert a két, egyaránt disztichonos felirattal ékesített kút sokban hasonlított egymásra. Ha viszont azt feltételezzük, hogy Mátyás király Verrocchiótól megrendelt kútja számára a Medicieké nyújtotta a mintát, akkor a ma ismert budai fragmentum sok szempontból kielégíti elvárásainkat: a firenzei Quattrocento kútszobrászatából nem ismerek még egy példát a Medici-kúton kívül, amelynek cylis-típusú, alsó oldalán bordázott tálcáját – a budaihoz hasonlóan – figurális

¹⁸⁹ CAGLIOTI 2000. I. 359–381. A kút felső része, tehát a második, kisebbik kúttól és a rajta álló márványfigura 16. századi kiegészítés, az utóbbi feltehetően Francesco Tribolo munkája, amely az eredeti, feltehetően bronzból készült eredeti szobrot helyettesíti. Az eredeti elrendezésben feltehetően egy (aranyozott) bronzszobor állt a kúton, közvetlenül a márványváza tetején. Caglioti feltevése szerint elképzelhető, hogy a ma a New York-i Metropolitan Museumban (Inv. 1983.356, 61,6×20,6×29,8 cm) található, nagyjából a század közepére datálható, aranyozott bronz kútszoborral lehet azonosítani az elveszett figurát. **(79. kép)**

motívumokkal kitöltött fríz díszíti. Sőt: a firenzei Quattrocentóból eleve alig ismerünk cylix-típusú márványkutakat.

A budai tálca alsó felületének kialakítása azonban – a hólyagokkal kitöltött, egyenesen lefutó kannelúrák, illetve a félkörben záródó végeik közeit kitöltő növényi motívum – egy másik, jelenleg a New York-i Metropolitan Museumban őrzött művel mutat igen szoros kapcsolatot. **(87. kép)** Ez a firenzei eredetű, talapzatán címerrel ékesített díszkút a Pazzi család egyik tagjának, valószínűleg annak a Guglielmo de' Pazzinak a megrendelésére készült, aki 1459-ben Piero de' Medici lányát, Lorenzo il Magnifico nővérét, Biancát (1445–1488) vette feleségül.¹⁹⁰ Még mai, hiányos állapotában is egyértelműen megállapítható, hogy ez a mű a Medici-kút legközvetlenebb rokona. Ha a kút megrendelője valóban Lorenzo de' Medici sógora volt, akkor a tudatos mintakövetés igényét éppen a Magnifico családjával kialakított rokoni kapcsolat indokolhatta.

5. A Pazzi-kút rekonstrukciója

A budai díszkút egykori összképének megértéséhez azonban fontos ezen a ponton egy rövid kitérőt tennünk, hogy pontosan felmérjük, valójában milyen mértékig is követte a Pazzi-kút az egykor a Medici-palota udvarán felállított mű struktúráját. A Metropolitan Museumban ma látható kút egyes elemei, a figurális domborművel és címerrel díszített, háromszögű talapzat, valamint az alsó felületén hólyagos kannelúrákkal tagolt tálca, önmagukban valóban

¹⁹⁰ New York, Metropolitan Museum of Art, Blumenthal Collection, Inv. 41.190.471. A kúthoz ld. HARRIS WILES 1933. 11–12. A szerző Donatello-attribúciója ma már nem elfogadható. Újabban két attribúciós javaslat merült föl: Giancarlo Gentilini, aki szintén hangsúlyozza a Medici-kúttal kimutatható közvetlen kapcsolatot, Giuliano és/vagy Benedetto da Maiano műhelyébe utalja ezt (GENTILINI 1994a. 186. és 129. kép.), újabban Caglioti ezt a kutat is Antonio Rossellino és Benedetto da Maiano közös műveként határozta meg. Meggyőző érvelése szerint a mű megrendelője az a Guglielmo de' Pazzi lehetett, aki 1459-ben Lorenzo de' Medici egyik nővérét, Biancát vette feleségül. A Pazzi-család kertjében felállított kút szerinte 1466–1468 körül készülhetett el, tehát nem sokkal a Medici-kút után, ld. CAGLIOTI 2003. 172–175. Doris Carl nemrég megjelent monográfiájában egyik kutat sem említi, de pontosan dokumentálja, hogy Benedetto da Maiano 1466 és 1472 között több alkalommal is – bár nem rendszeresen – Antonio Rossellino mellett dolgozott, ld. CARL 2006. I. 48–56.

a Pitti-palotában őrzött kútra vezethetőek vissza, de a két mű közötti kapcsolat még ennél is szorosabb. Ennek megértéséhez azonban ismernünk kell a Pazzi-kút provenienciáját is.

A díszkút egykor a firenzei dómtól keletre, a via dell’Oriuolo mentén húzódó, fallal körülvett Pazzi-kertben állt, nem messze a családi palotától. **(88. kép)** A Mediciekétől eltérően, erről már korai források is beszámolnak: ismert egy korai említése a 15. századból¹⁹¹ és egy igen fontos leírása 1510-ből. Ez utóbbi Francesco Albertini rövid Firenze-útikönyvében található, amelyben a szerző tömören leírva a művet, két fontos információt közöl: egyrészt a márványkúton ekkor még egy antiknak vélt, Herkulest ábrázoló bronzszobor állt, másrészt megjegyzi, hogy a művet Antonio Rossellino készítette.¹⁹² Ez utóbbi adat azért is különösen fontos, mert a 19. században, figyelmen kívül hagyva Albertini attribúcióját, általában Donatello művének tartották az alkotást.¹⁹³ Ennek köszönhető, hogy amikor a Pazzi-kertet eladták és beépítették – a Banca d’Italia székháza került a kert helyére 1865 és 1869 között –, a család 1865-ben Donatello műveként helyezte letétbe a kútat a Bargellóban, a nem sokkal korábban megalapított Museo Nazionale épületében.¹⁹⁴ De a

¹⁹¹ ELAM 1992. 74. 156. j. (1478): „cum quodam orto et casolare ubi est quidam puteus cum hedificio ad aurendum (?) aquam”.

¹⁹² ALBERTINI 2010. 95.: „Nel giardino de Medici sono assai cose antique venute da Roma, et in quello de Pazi, et la fonte è per mano del Rossello, excepto lo Hercole di bronto antiquo.”, vö. Uo. 133–134. (kommentár). Albertini szövegének egy kéziratos változata pontosabb információt nyújt az eredeti megrendelőre vonatkozóan, ld. BENTIVOGLIO 1980. 351. (Roma, Biblioteca Angelica, Ms. 2053, fol. 4v): „Nel giardino di Guglielmo dei Pazzi è la fonte per mano / del Rossello, excepto l’ercule di bronzo è antico.”, vö. *Anonimo Magliabechiano* 1892. 305. „...et un altro simil vaso nell’orto, che fa fonte nell’orto de Pazj, molto bello.”

¹⁹³ A Donatello-attribúciót megalapozó információ a Vasari *Vitéjének* is alapjául szolgáló, ún. Anonimo Magliabechiano életrajzából származik: „E’ di sua mano un vaso di granito, con hornamenti di marmo nel palazzo de Medicj, che getta aqua (sic!) et un altro simil vaso nell’ orto, che fa fonte nell’orto de Pazj, molto bello.”, ld. *Anonimo Magliabechiano* 1892. 77., vö. FRANCONI 1837. 55. 60. j; CAVALLUCCI 1886. 31–32: „Varie opere ricorda il Vasari scolpite da Donatello per più cittadini fiorentini, e fra questi i Pazzi, per il giardino dei quali avrebbe fatto un “bellissimo vaso che gettava acqua,” ed oltre di questo è registrato dal Bocchi il bassorilievo di una Vergine col Santo Bambino in braccio. Vasca e Madonna fortunatamente ancora in Firenze, ove sarebbe desiderabile che andassero ad arricchire il Museo Nazionale, in cui, già da tempo, sono depositate – la porta del giardino, che la tradizione attribuisce a Donatello, e la Vasca – che il Vasari ricorda assieme a quella fatta per la famiglia Medici, oggi nella R. villa di Castello. MILANESI 1887. 22. Az attribúciótörténethez ld. CAGLIOTI 2003. 165–173.

¹⁹⁴ A kútat Maddalena de’ pazzi helyezte letétbe a Bargellóban az 1865-ben megrendezett „Mostra del Medio Evo” alkalmából, ld. BAROCCHI-GAETÀ BERTELÀ 1985. 90. 88. j. és *Omaggio a Donatello* 1985. 418., vö. MILANESI 1887. 22.: „Fonte di marmo nel Giardino di quella [ti. Pazzi] famiglia in via dell’Orivolo. Ora

kútnak ekkor nem az összes darabja került be a múzeumba: egy eleme időközben a festő és műkereskedő Angiolo Tricca (1817–1884) tulajdonába került, majd tőle örökölte meg Fosco nevű fia, aki szintén festő volt.¹⁹⁵ Mára ez a kőváza elveszett, de amikor 1887-ben, Donatello születésének ötszáz éves évfordulójára nagyszabású, monografikus kiállítást rendeztek a Bargellóban – szervezésében Fosco Tricca is részt vett –, akkor nem csak az ekkor itt letétbe helyezett három elem (talapzat, hengeres tagozat, kúttálca), hanem az említett kőváza is ki volt állítva a belső udvaron.¹⁹⁶

A kőváza és a kút egykori közös provenienciája már a kiállítás előtt is ismert volt, ezért Ettore Sampaolo építész 1883-ban készített is egy rekonstrukciós rajzot a kútról, amelybe beillesztette a vázát is.¹⁹⁷ **(89. kép)** Ez a rekonstrukciós felmérési rajz a kiállításon is szerepelt, de fontos megjegyezni, hogy magát a kútat még ekkor sem állították össze Sampaolo elképzelését követve: az feltehetően ugyanúgy nézett ki, mint ma New Yorkban, és ahogy a Bargello udvarán is látható egy archív felvételen. **(92. kép)**

depositato nel Museo Nazionale. Ornamento di pietra nella porta del detto giardino. Dove era il Giardino de'Pazzi, sorse poi il Palazzo della Banca Nazionale. La fonte di marmo, salvo il nodo del fusto che regge la tazza posseduto dal pittor Tricca, è nel Museo Nazionale di Firenze.”; CAVALLUCCI 1886. 31–32. 1. j.: „La Vasca del giardino dei Pazzi non è intera. Spezzatosi, molto tempo indietro, il nodo della medesima, questo fu tolto, e la tazza rimase monca. Oggi il nodo è posseduto dal signor Fosco Tricca pittore. Nei *Ricordi di Architettura* è pubblicato il disegno di restauro, proposto da Ettore Sampaolo.”

¹⁹⁵ Sajnos a váza sorsáról nincsenek későbbi adatok, az utolsó információ a darabról Wilhelm von Bodétól származik. Az itáliai reneszánsz szobrászatról írt monográfiájának 1909-es, angol nyelvű kiadásában ugyanis a Bardinin keresztül Blumenthalhoz, majd onnan a Metropolitan Museumba került kútról, illetve az attól elválasztott és más tulajdonosokhoz vándorló vázáról ezt írja: „This fountain, long exhibited by that family in the court of the Bargello, has been for the last fifteen years in the possession of the antiquary Bardini in Florence, while a portion of the pedestal in the shape of a low vase was acquired about thirty years ago by the painter Tricca and is now for sale by another dealer.”, ld. BODE 1909. 31. 1. j. Ezt az információt könyve korábbi kiadásai, illetve az ezt megelőző és megalapozó tanulmánya még nem tartalmazzák, ld. BODE 1901. 18–19. 1. j.; BODE 1902. Az 1909-es angol kiadásban olvasható új információt viszont a javított, német kiadásba is átkerült, ld. BODE 1911. 37. 1. j.

¹⁹⁶ *Donatello* 1887. 45. „(Cortile) *Tazza o Vasca*, già esistente nel giardino dei Pazzi in Firenze. Opera di DONATELLO. (Proprietà dei signori Eredi Pazzi). *Nodo* in marmo che si suppone appartenere alla *Tazza* suddetta. (Tricca Fosco, pittore di Firenze). *Due tavole*, dei *Ricordi di Architettura*, rappresentanti: l’una la detta *Tazza* nel suo stato attuale e l’altra la stessa *Tazza* con l’aggiunta del nodo posseduto dal Signor Tricca. Studi del Prof. E. Sampaolo.

¹⁹⁷ SAMPAOLO 1883.

Véleményem szerint ez a rekonstrukciós elképzelés hibás, és még a hiányzó darab megléte nélkül is megállapítható, hogy a kút bizonyosan nem úgy nézett ki, ahogy az Sampaolo ábráján látható: az egykori kőváza nem lehetett alátámasztó elem, tehát több ponton is revideálni kell ezt a rekonstrukciót. A Metropolitan Museumban álló kút mai összeállításából jól látszik ugyanis, hogy a háromszögű talapzatra helyezett hengeres tagozat nem illeszkedik az alatta lévő elemhez: a talapzaton látható, illesztési felületként értelmezhető, mélyen vájatolt körív arra utal, hogy a talapzatra helyezett hengeres tagozatnál egykor egy nagyobb átmérőjű elem volt itt. **(90. kép)** A másik, ennél is lényegesebb probléma, hogy a hiányzó márványváza nehezen értelmezhető a tálcát alátámasztó motívumként. Ha a kút úgy nézett volna ki, ahogy az Sampaolo rajzán látható, akkor a kúttól pereme majdnem 180 cm magasságban lett volna, és alapvetően más lett volna a mű szerkezetének az összképe, mint a Medici-kúténak. **(105. kép)**

A 15. század középső harmadában különösen népszerűek lettek a firenzei szobrászatban az antik mintaképekre visszavezethető kővázák. Nyilván eredeti darabokat is ismertek, hiszen már Lorenzo Ghiberti antik gyűjteményében is volt ilyen¹⁹⁸, és ezért nem véletlen, hogy az általában Donatello környezetéhez köthető darabok is feltűnő módon követik az antik mintaképeket. Ilyen például az a feltehetően öntött kőből készült váza, amely Stefano Bardini firenzei műkereskedő gyűjteményében maradt fenn¹⁹⁹ **(91. kép)**, és ide lehet sorolni a Sagrestia Vecchiában álló szenteltvíztartót is.²⁰⁰ **(93. kép)** Ennek formája pontosan követi az antik vázák egyik alaptípusát, a felfelé szélesedő hasú, alacsony peremmel ellátott *dinos* típusát. **(94. kép)** Ugyanezt a formát követi aztán – nyilván donatellói hatásra – immár felnagyított formában Bernardo Rossellino 1447-ben készült keresztelőkútja

¹⁹⁸ ALBERTINI 2010. 96. (szöveg), 135. (kommentár): „Non fo mentione di quelle eccellissime per mano di Polycleto antiquo sono in casa e Ghiberti, dove ho visto uno vaso grande marmoreo intagliato bellissimo, il quale Lorenzo Ghiberti fece portare di Grecia, cosa bellissima.” és kommentár 135.

¹⁹⁹ Firenze, Musei Comunali, Museo Stefano Bardini, Inv. 24., ld. *L'uomo del Rinascimento* 2006. 311–313. kat. 121. (Gabriele MOROLLI)

²⁰⁰ GENTILINI 1994b. 62. Gentilini véleménye szerint a szenteltvíztartó antik római urnák formáját követi.

Empoliban.²⁰¹ (95a-b. kép) E két utóbbi példa azért fontos számunkra, mert arra utal, hogy a Quattrocento közepi firenzei szobrászatban a szakrális funkciójú, antikizáló „kővázák” nem tartóelemek voltak, hanem az antik minták eredeti funkcióját követve, (szentelt) víz tárolására szolgáltak.

A Pazzi-kút hiányzó márványvázája is antik mintákra vezethető vissza. Úgy tűnik, hogy ez a darab még a korábban említett példánál is pontosabban követte az előképet – ha egyáltalán reneszánsz darab volt, és nem egy római kori *spolium*. Az egykor Tricca festő tulajdonába vándorolt kőváza mérete, arányai és ornamentikája meglepő hasonlóságot mutat egy olyan, Hadrianus-kori márványvázával (97–98. kép), amely legalább a 18. század vége óta ismert volt: a ma a szentpétervári Ermitázsban őrzött darab Giovanni Battista Piranesi gyűjteményéből származik, és erről a művész által készített híres metszetsorozat, az antik kővázákról készített kiadványának egy lapja is árulkodik.²⁰² (99a-b. kép) Nem tudhatjuk persze, hogy a Rossellino-műhely számára is már éppen az a darab volt-e ismert, de ha nem ez, akkor nyilván egy ehhez nagyon hasonló.

A Piranesi-gyűjtemény vázátípusát azonban nehéz lenne támasztékként elképzelni, mint ahogy soha nem is látunk sem ilyen formájú, sem a Medici-kútéhoz hasonló, nyújtottabb alakú vázákat sem ilyen szerepben a 15. századi kutakon. És erről nemcsak az egyetlen közvetlen előzmény, a Medicieké győz meg bennünket (96. kép), hanem olyan, hasonló struktúrájú művek is, mint a bizonyos mértékig önmagában is a Medici-mintát követő, nagyszabású márvány keresztelőkút Colle di Val d’Elsában (104a-b. kép), vagy a század második felében, utolsó harmadában készült számos, igen fantáziadús itáliai kútábrázolás is. (100–103. kép)

Mindezeket a megfontolásokat figyelembe véve, azt gondolom, hogy a Pazzi-kút hiányzó vázája, Sampaolo javaslatával ellentétben, egykor nem a talapzat és a tálca között elhelyezett alátámasztó elem lehetett, hanem a kút igazi dísze, amely a kúttól fölött

²⁰¹ A keresztelőkúthoz legújabbban ld. BISCEGLIA–CASTELLO 2006.

²⁰² PIRANESI 1778. Tav. 28.

emelkedett. A Sampaolo felmérési rajzának felhasználásával, általam készített új rekonstrukció alapján jól látható, hogy az itt javasolt egykori összeállítás nyomán a Pazzi-kút szerkezetében, arányaiban és méretében is, feltűnően hasonlónak válik a Medici-kúthoz. **(106. kép)** Ha pedig az általam javasolt rekonstrukció helytálló, akkor megállapíthatjuk, hogy a Guglielmo de' Pazzi számára készült mű esetében Antonio Rossellino a korábban feltételezettnél is pontosabban követte saját korábbi munkáját, a Medici-díszkutat.

* * *

Antonio Rossellino két firenzei kútjának felépítése tehát minden valószínűség szerint igen hasonló volt, és ezért nem elképzelhetetlen, hogy Andrea del Verrocchio, mintegy két évtizeddel később, valamilyen mértékig szintén ezt a típust követte. Mindezek mellett fontos megállapítani, hogy a budai töredékek, és közülük is elsősorban a hollós fragmentum, rendkívül sérült állapotuk miatt csak a tipológiai előzményre engednek következtetni, de megalapozott stíluskritikai értékelést, attribúciós javaslatot nem tesznek lehetővé. Ennek ellenére megállapítható, hogy az egykor Ferenczy István által megtalált töredék frízének figurális és dekoratív részletei egyáltalán nem idegenek a 15. század utolsó harmadának firenzei szobrászatától, az egykori kúttal rekonstruált átmérője pedig közel azonos lehetett a Medici-kútéval (190 cm).²⁰³ A budai fragmentumok mérete, anyaga és formája tehát egyaránt arra utalnak, hogy azok egy rendkívüli jelentőségű, még Budán is egyedinek számító mű részei lehettek. Az itt felsorakoztatott érvek alapján tehát nem tekinthető alaptalan feltételezésnek e két márványtöredéket Verrocchio egykori művének fennmaradt részeként azonosítani. Az előzményként meghatározott firenzei Medici-díszkúttal kimutatható hasonlóságok, az utóbbira vonatkozó új kutatási eredmények (attribúció, datálás, proveniencia), az 1488-as jegyzői dokumentum (*procuratio*) újraértelmezése és a

²⁰³ A Medici-kút elemeinek méreteit ld. CAGLIOTI 2000. I. 362. különösen 15. j.

Guidetti-vázlatkönyv adatai mind megerősítik ezt a hipotézist. Mindeközben azonban nem volt a kezünkben olyan bizonyíték, amely pozitív módon igazolta volna ezt az azonosítási kísérletet. Ez a helyzet most megváltozott.

6. A hiányzó láncszem

2014 nyarán a Budapesti Történeti Múzeum ásatást végzett a budai vár területén, az egykori karmelita kolostortól északra fekvő, azóta nagyrészt beépített területen. *(64. kép)* A feltárást Papp Adrienn régész vezette. A munkálatok során egy pince török kori betöltéséből kisméretű fehérmárvány faragvány került elő, melyről Végh András, a BTM Vármúzeum igazgatója értesített engem. E két kutató tette lehetővé számomra, hogy e töredéket megvizsgáljam, kutatásaimhoz felhasználjam és publikáljam.²⁰⁴

A töredék 15,7 cm magas, 8,7 cm széles és 14 cm mélységű. *(107a-d. kép)* Felső felülete részben simára csiszolt, rajta bekarcolt körív szelete látszik. E körívtől a töredék külső pereméig a felület teljesen simára van csiszolva, a bekarcolástól a töredék hátsó, töréssel végződő széléig a lesimított felület ennél durvább kidolgozású. A tagozat előoldalán hangsúlyos félpálcátag (4,2 cm) alatt keskeny, kb. 1,5 cm széles lemeztág következik, majd ez alatt 8 mm beugrással simára csiszolt felületen két sorban befaragva kapitális antikva betűk olvashatóak ki. A betűk magassága a felső sorban mérhető, az alsó sorban a faragvány töredékessége ezt nem teszi lehetővé. A háromszög profilban faragott betűk magassága 31 mm volt *(108. kép)*, belső felületükön vörös pigmentnyomokat lehet érzékelni, amely esetleg bóluszos alapozás maradványaként is értelmezhető. Ez utóbbi arra utal, hogy a vésett felirat eredetileg aranyozott lehetett. A fehérmárvány töredék előoldalán két sorban a következő betűket lehet kiolvasni: 1. sor: M A R, 2. sor: V A T M (vagy N?). A töredék feliratos előoldala és fölötté a profilozás íves felületen fut, tehát a töredék egy köralapú hengeres tagozat része lehetett, melynek kiülő félpálcátagja alatt kétsoros felirat

²⁰⁴ BTM, KO 2017.134.1.

volt olvasható. (A tagozat egykori teljes magasságát sajnos nem lehet meghatározni, de ha figyelembe vesszük, hogy az első sor betűinek felső vonala és a kiugró keskeny lemeztag között ugyanúgy kb. 8 mm a távolság, mint a két sor között, akkor feltételezhetően a második sor betűinek talpa és a tagozatot alulról lezáró profilozás, feltehetően egy, a felsővel azonos méretű lemeztag között szintén 8 mm lehetett. Ezek alapján a tagozat magassága nem volt sokkal több a ma mérhető legnagyobb magasságnál: mintegy 15,8 cm lehetett.) Amennyiben a sima felső síkra bekarcolt körívet illesztési felületként értelmezzük, úgy e hengertag fölé, annak külső peremétől számítva 3 cm beüléssel egy újabb, kisebb átmérőjű hengeres tagozat volt helyezve. A felmérési rajzon meghatározott szerkesztés alapján a hengertag eredeti átmérője az illesztési felületnél, tehát a bekarcolt ívnél 29,2 cm volt, a tagozat feliratos felületének síkjában pedig 35,3 cm. **(110. kép)** A feliratot hordozó hengerpalást kerülete, tehát a felirat számára rendelkezésre álló hossz így mintegy 110 cm volt.

Lorenzo Guidetti korábban említett vázlatkönyvének köszönhetően tudjuk, hogy Andrea del Verrocchio Mátyás megrendelésére készült, carrarai fehérmárvány díszkútján Angelo Poliziano egyik epigrammája volt felvésve, még hozzá hengeres felületre. Az erre vonatkozó írásos forrás ugyanis egyértelműen fogalmaz: „circumscriptum”. A most előkerült töredék íves felületén olvasható, kapitális antikva betűk pontosan beilleszthetőek Poliziano Guidetti által közölt epigrammájának a szövegébe: a felső sorban olvasható „MAR” betűk éppen a „MARMOR”, az alsó sorban olvasható „VAT” betűk pedig a „FLVAT” szóhoz tartoznak. Az eredeti felirat rekonstrukciója alapján az adott betűmérettel számolva az első sor hossza mintegy 110 cm lehetett, tehát pontosan megfelel a töredék feliratát hordozó hengerpalást kerületének. Ha Poliziano epigrammájának második sora ugyanott kezdődött, mint az első sor, tehát az első sor „VSQUE” szava alatt indult a „MATHIAE” szó, akkor a disztichon pentameterének utolsó szava („FLVAT”) pontosan ott helyezkedik el, ahol a töredéken az „VAT” betűk olvashatóak. Ugyanitt azonban a „T” után még egy betű

függőleges szára és a felső sarkától induló átlós szár is tisztán érzékelhető. Ez arra utal, hogy az epigramma második sorának utolsó szava után még következett néhány betű.

Ha azt feltételezzük, hogy a Lorenzo Guidetti epigráfiai gyűjteményében olvasható Poliziano-epigrammát megelőző, a kút készítőjére, készítési helyére és idejére vonatkozó rövid tartalmi leírás hiteles, akkor azt is feltételezhetjük, hogy az abban olvasható évszám („1485”) fel volt vésve a kútra. A római számokból álló évszám a töredéken használt betűtípussal és mérettel kiírva pontosan olyan hosszúságot foglal el, mint amennyi a második sorban a „FLVAT” szó után szabadon marad a 110 cm hosszú (kerületű) felületen. **(109. kép)** Mindezek alapján az a véleményem, hogy a töredék második sorában a „T” után látható betűrészlet annak az „M” betűnek a bal szára volt, amely az évszám első számjegyeként határozható meg.²⁰⁵ A hengeres töredék felirata tehát a következőképpen rekonstruálható:

VSQVE FLVENTINA VECTVM EST HOC MARMOR AB VRBE
MATHAE VT REGI LARGIOR VNDA FLVAT MCCCCLXXXV

A 2014-ben előkerült, kisméretű carrarai márványtöredék tehát két szempontból is alapvető fontosságú: egyrészt ez a fragmentum bizonyosan Verrocchio kútjából származik, másrészt igazolja azt is, hogy a korábbi ismert két kúttól töredék szintén e műnek volt a része. A töredékek összetartozását az új, feliratos fragmentumon elvégzett anyagvizsgálat eredményei is megerősítik. Tóth Mária és Bajnóczi Bernadett 2015-ben ugyanazokat a vizsgálatokat

²⁰⁵ Ebben az esetben felmerülhet az a probléma, hogy a korabeli itáliai Quattrocento epigráfiai emlékek többségétől eltérően a verses felirat és az évszám között nincs elválasztás, illetve a dátum bevezetéséül ilyenkor szokásos felirat. Erre magyarázatul szolgál, hogy a rendelkezésre álló felületen nem volt rá hely. Ilyen megoldással egyébként, ha ritkán is, de azért találkozunk, pl. Vittore da Campagnatico költő négysoros epigrammája felesége, Antonia emlékére, szintén 1485-ből (Siena, San Francesco, márványlap a két kerengőt elválasztó falon, ld. CACIORGNA 2005. fig. 12.), illetve Cristoforo Felici síremlékén (Urbano da Cortona, feltehetően Donatello tervei alapján, 1462, Siena San Francesco). Hasonló példa megfestett epigráfiai emléken is található: Domenico Ghirlandaio: Giovanna Tornabuoni portréja, Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza (1488).

végezte el a töredékről vett mintán, mint amilyenek 2006-ban készültek a Garády Sándor által megtalált, kisebbik kúttál-töredéken. Az összehasonlító analízis alapján egyértelműen megállapítható, hogy a Poliziano-feliratos töredék szintén carrarai márványból van, stabilizotóp-összetétele rendkívül közel áll a korábbi töredéken mért értékekhez. **(111. kép)** A vizsgálatok eredményeként megállapítható, hogy „a két töredék anyaga azonos”.²⁰⁶

Az új kúttöredék felmérési rajzát Takács Ágoston, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa készítette el, aki kérésemre a két korábbról ismert faragvány felmérését is elvégezte. E felmérések és a fragmentumokra vonatkozó további megfigyelések együttesen lehetővé teszik, hogy Andrea del Verrocchio budai kútjára vonatkozóan néhány további következtetést is levonjunk.

A kör alaprajzú kúttál átmérője mintegy 190 cm volt, tehát lényegében azonos az Antonio Rossellino műhelyében az 1460-as évek elején készült, és a Medici-palota kertjében felállított díszkút azonos tagozatáéval.²⁰⁷ A budai kúttál magassága azonban feltehetően valamivel kisebb volt a firenzeinél. Az úgynevezett hollós kúttál-töredék vizsgálata során ugyanis kiderült, hogy a felső peremét záró félpálcátag a töredék felső oldalán egyenes felülettel folytatódik. Ez a sík felület feltehetően a kúttál peremének vízszintes vonalú felső peremeként értelmezhető. **(70. kép)** A keresztmetszeti felmérési rajzból kiderül, hogy amennyiben ezt az egyenes felületet tekintjük vízszintes felületnek, akkor a kúttál laposabb elpizis formában mélyül, mint a Medici-kút. **(71. kép)** Ennek következtében a kúttál külső oldalán frízként körbefutó domborműves díszítés (a csőrükben gyűrűt tartó hollók, a gyűrű és az orozslánfej) csak akkor voltak jól láthatóak, ha a kúttál valamivel magasabb talapzatra

²⁰⁶ Az új vizsgálatokat az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet, Archeometriai Kutatócsoport Ásvány-közzetani Laboratóriumában végezték. A közzetani vizsgálati eredményekről Tóth Mária és Bajnóczi Bernadett 2015. május 18-án készített és rendelkezésemre bocsájtott kéziratosszefoglalója számol be. A töredéken a következő vizsgálatokat végezték el: 1: ásványos összetétel meghatározás röntgen-pordiffrakciós analízissel, 2: vékonycsiszolat mikroszkópos petrográfiai/szöveti vizsgálata polarizációs és katódlumineszcens mikroszkóppal, 3: stabil szén- és oxigénizotóp-összetételei vizsgálat.

²⁰⁷ A kúttál átmérőjét korábban nagyobbak gondolták: 250 cm, ld. *Pannonia Regia* 1994. 340. kat. VII-10. (MIKÓ Árpád)

volt állítva, mint firenzei előképe. Ennek figyelembe vételével azt lehet feltételezni, hogy a feliratot hordozó hengertag a kúttál alatt volt, tehát a talapzat részeként kell elképzelnünk. E hengertag átmérője ugyan valamivel kisebb, mint a Medici-kút náduszáé, de ez a méret még elegendő ahhoz, hogy statikai szempontból biztonságos alátámasztó tagozatnak tekintsük.²⁰⁸ Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a Medici-kúthoz hasonló szerkezetű firenzei keresztelőkutak között is találunk olyat, amelyen a kúttálat alátámasztó tagozat átmérője a kúttálhoz viszonyítva arányaiban kisebb a Medici-kúténál. Ebből a szempontból a legjobb példa az a korábban említett, Domenico Rosselli műveként meghatározott, 1465 körül készült monumentális keresztelőkút, amely a Colle di Val d'Elsa-i székesegyházban található. Mindezek alapján nem zárható ki, hogy a vésett feliratos, hengeres tagozat a budai kút talapzati elemeként közvetlenül a kúttál alatt volt. Alátámasztja egyrészt az, hogy ennek profilja (keskeny lemeztag fölött hangsúlyos félpálcstag) hasonló a kúttál peremének lezárásához, másrészt az, hogy a kúttál alsó pereme a kiülő félpálcstag fölött ebben az esetben hasonlóan indulhatott némi „visszaugrással”, mint a Medici-kúton. **(113. kép)**

A Medici-kút azonban nem minden részletében szolgált Verrocchio számára előképül. Antonio Rossellino művét mintegy húsz évvel később újragondolva, a firenzei szobrász nyilván módosított azon a struktúrán, amelyet még az 1460-as években pontosan ismételt meg a Pazzi-kút és a Colle di Val d'Elsai keresztelőkút. A Medici-kúton például a Gentile de' Becchinek tulajdonított epigramma vésett szövege a háromszögű talapzaton olvasható, nem a hengeres tagozaton. **(84. kép)** A „circumscriptio” azonban, ahogy arra korábban utaltunk, éppen a Medici-palota szobrászati dekorációjából lehetett Verrocchio számára ismerős: Donatello két bronzszobrának oszlopos talapzatán is ilyen formában szerepelt a felirat, de az 1470-es évek firenzei szobrászatában, elsősorban keresztelőkutakon is ismert ez a megoldás – bár ez utóbbi esetben a szöveg nem a hengeres talapzatok felületén futott körbe, hanem a márványtalak peremén.

²⁰⁸ A Palazzo Pittiben álló Medici-kút tagozatainak méreteit ld. CAGLIOTI 2000. I. 362.

A felirat feltételezett helye a kúton közvetve a szerkezet egy másik jellegzetességére is felhívja a figyelmet. Az ismert firenzei díszkutak (Medici és Pazzi) egyikéhez sem társul mellvédlapokkal kialakított medence, tehát a kúttálakból nem folyt ki a víz a peremen vagy a perem alatt kialakított csorgókon, mint például Giovanni Dalmata visegrádi Herkules-kútján. Ezeknek a firenzei kutaknak ugyanis belső vízvezetése volt, a kúttál lábazatában nem csak a felvezető csőnek volt helye, hanem a víz elvezetéséről is itt gondoskodtak. Ez a megoldás jól tanulmányozható a Pitti-palotában ma is álló Medici-kút esetében: a tál fölött emelkedő kővázát alátámasztó négyzetes talpazat a sarkain támaszokkal elemelkedik a kúttál belső felületétől, így a víz a tál közepén lévő lefolyón távozik. **(112. kép)** Feltehetően ezt a zárt rendszerű megoldást alkalmazta a budai Verrocchio-kút is, ezért tehát Poliziano kétsoros disztichonjának olvasását nem zavarta a lecsorgó víz és nem jelentett problémát annak kiküszöbölése, hogy a feliratos tagozat olyan magasan legyen, hogy egy alsó, mellvédekkel határolt medence fölé emelkedjen, minthogy ilyenre nem volt szükség.

7. A budai kút rekonstrukciójának lehetőségei

Az eddig azonosított töredékek tehát némi fogalmat adhatnak a kút két fontos alkotóeleméről, a kúttálról és az azt alátámasztó hengeres tagozatról, illetve azok méreteiről. Ezen túl azonban nem áll rendelkezésünkre semmilyen fogódzó, hogy az egész struktúrára vonatkozóan további hipotéziseket fogalmazzunk meg. Az előképek, mint látjuk, csak korlátozott mértékben szolgálnak alapul. Egy hipotetikus rekonstrukció felvázolásához például tudnunk kellene azt is, milyen lehetett a hengeres tagozat alatti lábazati elem formája. A Medici- és a Pazzi-kút esetében ez – nyilván antik mintákat követve – háromszög alaprajzú, és ezt ismétli a Colle di Val d'Elsa-i keresztelőkút is. Ezek azonban egymáshoz stílusban és időben is közel álló művek, a budai kút már egy másik generáció mesterének alkotása. Feltételesen csak annyit mondhatunk, hogy budai a kút összképe, annak arányai talán hasonlóak lehettek a Medici-kútéhoz, tehát a tál fölött emelkedő vázával együtt annak

teljes magassága mintegy két méter lehetett és talán ezt is valamilyen (aranyozott) bronz figura koronázta. Mindez azt is jelenti, hogy véleményem szerint a budai díszkút a firenzei példákhoz hasonlóan egyszintes lehetett.

Verrocchio életművében azonban nem találunk közvetlen analógiaként felhasználható fogódzót, a ma ismert *œuvre*-ben márványkutat nem találunk, és fennmaradt rajzai között sincs ilyen jellegű ábrázolás. Fontos azonban megjegyezni, hogy az 1480-as évek közepén, nem sokkal a Mercanzia megrendelésére készített *Krisztus és Tamás* szoborcsoport végső befejezése után, és közvetlenül a Colleoni-monumentum megalkotása előtt, biztosan dolgozott márvánnyal is: a pistoiai dómba szánt, végül Francesco di Simone Ferrucci által befejezett Forteguerrri-síremléken valószínűleg még közvetlenül Velencébe való távozása előtt is dolgozott.²⁰⁹ Nem csak ezért gondolom úgy, hogy nem lehetett teljesen idegen Verrocchiótól a feladat: valamivel korábban, valószínűleg 1480 körül, éppen Lorenzo il Magnifico megbízásából részt vett a careggi-i Medici villa díszkútjának kivitelezésében is. Ez a mű, amelyet a ma a Palazzo Vecchióban őrzött, kezében delfint tartó, kecses bronz puttó koronázott, részben márványból készült: Verrocchio a puttón kívül e kút számára még három bronzfejet készített és négy „oroszlánszájat” is kifaragott márványból („4 bocche di lione di marmo”), amelyeket talán a kúttálat díszítő oroszlánfejként kell elképzelnünk.²¹⁰

A fennmaradt töredékek és az ezek alapján felvázolható, részleges rekonstrukció alapján tehát nem könnyű az eredeti művet Verrocchio életművének kontextusában értelmezni. Ha a szobrász alkotásai között támpontot próbálunk keresni, akkor néhány olyan

²⁰⁹ Pope-HENNESSY 2002. 386–387; BUTTERFIELD 1997. 138. és 225; COVI 2005. 123–124., a síremlékre vonatkozó dokumentumokat ld. Uo. 333–343. App. II. dok. 44a–x; PISANI 2013. 97.

²¹⁰ A kútról Vasari nem számol be, csak a puttót említi, és más korabeli leírása sem ismert. Careggiből, a Medici villa kertjéből 1555–1557 között került a Palazzo Vecchio belső udvarának közepére, ahol addig Donatello *Dávidja* állt, ld. CAGLIOTI 2000. I. 116. és 342. Verrocchio testvére, Tommaso a Mediciek elűzése után, 1496. január 27-én (*stile comune*) nyújtotta be a firenzei hatóságoknak azt a listát, amelyben a Verrocchio által a Mediciek számára kivitelezett, de ki nem fizetett műveket sorolta föl. Ennek 3–5. tételei: „(3) Per el banbino di bronzo chon 3 teste di bronzo e 4 bocche dj lione di marmo, (4) Per una figura di marmo che gietta acqua, (5) Per una storia di rilievo chom più figure”, e három tételhez fűzött megjegyzés: „per a Charegi”, ld. FABRICZY 1895. 167–169; COVI 2005. 287. App. II/VI. kat. 28., vö. BUTTERFIELD 1997. 127; CAGLIOTI 2000. I. 366. 41. j.

példát kell kiemelni, amelyeken legalább megjelenik valamilyen hengeres szobrászati motívum. Ilyen szempontból érdemes megemlíteni a pistoiai székesegyházba készített oltárképet (*Madonna di Piazza*), amelyet ugyan nagyrészt Lorenzo di Credi kivitelezett, de Verrocchio terveit követte. Itt a *Sacra conversazione* (Trónoló Mária a Gyermekekkel, két oldalán Keresztelő Szent János és Szent Donatus) festett architektonikus háttérben, a pillérek nyugvó architrávra helyezett, bronzot imitáló váza mutat némi rokonságot a kúttal töredékeivel: ezek közül a bal oldalinak a külső felülete a budai fragmentumokhoz hasonlóan, egyenes lefutású kannelúrákkal van tagolva.²¹¹ Verrocchio márványszobrászati életművében azonban nem találunk összevetésre alkalmas művet: az egyetlen talán a Sagrestia Vecchia (San Lorenzo, Firenze) mögötti helyiségben álló *lavabo* lehetne, de ennek a több, össze nem tartozó elemből összeállított műnek az attribúciója az utóbbi évtizedekben egyre inkább távolodik Verrocchiótól.²¹²

A budai kút készülésének korszakából egy fontos művet mégis érdemes lehet kiemelni abból a célból, hogy megvizsgáljuk, milyen megoldásokat próbált ekkor Verrocchio alkalmazni egy ilyen jellegű és ehhez hasonlóan összetett márványszobrászati mű megoldásához. Ez a példa egy előkészítő rajz egy soha meg nem valósult műhöz. A londoni Victoria and Albert Museum gyűjteményében őrzött krétarajz, egy monumentális fali síremlékhez készült terv, amelyet később feltehetően Lorenzo di Credi kismértékben átdolgozott: egyes kontúrvonalakat tollal megerősített vagy átrajzolt, majd elkészítette a terv több ponton egyszerűsített változatát is.²¹³ (**113-114. kép**) Régóta feltételezik, hogy ez a mű velencei megrendelésre készült – a síremlék szarkofágjának előoldalán a szárnyas oroszlán, a *Serenissima* címerállata jelenik meg –, méghozzá minden valószínűség szerint az 1478-ban

²¹¹ Az infravörös reflektogramm felvételek kimutatták, hogy eredetileg a jobb oldali bronzváza felülete is ilyen lett volna, de később ezt Lorenzo di Credi módosította és a kannelúrák kiképzést akantuszleveles dekorációra cserélte, ld. DE MARCHI 2013. 27. kép és 88.

²¹² BUTTERFIELD 1997. 9-10. és 201-202. kat. 1. (részleges Verrocchio-attribúcióval); COVI 2005. 50-56.

²¹³ London, Victoria and Albert Museum, Inv. 2314, fekete kréta, toll, barna lavírozás, papír, 271×175 mm.

elhunyt Andrea Vendramin dózse számára.²¹⁴ (A szarkofág két oldalán ülő puttók kezében a pajzsokon halványan a Vendramin-címer rajzolódik ki.)

A monumentális fali síremlék, amelyet a velencei politikai ikonográfiában szokásos módon az egész alakos, álló *Iustitia* nőalakja koronázta volna meg, szerkezetét tekintve sok rokonságot mutat a 15. századi velencei reneszánsz, figurális fali síremlékekkel, de Verrocchio egy sor provokatív újítást is javasolt tervével. Nem tudjuk, hogy ez miért nem valósult meg, de talán éppen ennek a szokatlan formának is szerepe lehetett ebben. A síremléket alul, konzolon álló három puttó tartotta volna, fölöttük egy rendkívül gazdagon profilozott hengeres (vagy félkör alaprajzú) tagozat támasztotta volna alá a szarkofágot, amely – íves formájának következtében – minden ismert itáliai példától különbözött volna. Ennek lezárásaként a *Iustitia*-szobor talapzata kis konzolokkal és közöttük gyümölcsfüzérrel díszített hengeres elemből állt volna. A mű datálása nem teljesen tisztázott, de minden valószínűség szerint Verrocchio életének utolsó éveire (1485–1488) tehető, arra az időszakra, amikor Velencében a Colleoni-lovasszobron dolgozott.

A budai kúttöredékek szempontjából érdemes néhány részletet kiemelni a Vendramin-síremlékterv sajátosságai közül. A szarkofágon ülő puttók például egy olyan feliratos szalagot tartottak – nyilván itt kapott volna helyett az elhunyról megemlékező szöveg – amely mintegy ráfeszül a szarkofágot lezáró építészeti tagozatra, tehát a rávéssett felirat itt is íves felületen – ebben az esetben egy félköríven – jelent volna meg.²¹⁵ A síremlékterv építészeti tagozatainak gazdag profilozása, az íves alaprajzú tagozatokon alkalmazott motívumok sokfélesége arra utal, hogy Verrocchio ebben a késői korszakában szívesen kísérletezett az építészeti tagozatokat beborító szobrászati dekoráció formai

²¹⁴ A rajzhoz és a tervezett Vendramin-síremlék problematikájához ld. BUTTERFIELD 1997, 185; *Renaissance Florence* 1999. 147. kat. 11. (Patricia Lee RUBIN); COVI 2005. 231–234.

²¹⁵ Jellemző, hogy a síremlékterv egy másik változatán, amelyet már teljes egészében Lorenzo di Credinek lehet tulajdonítani, éppen ezek a szokatlan elemek hiányoznak: a szarkofágon ülő puttók és az íves feliratszalg erről már teljesen hiányoznak. Paris, Musée du Louvre, Cabinet des Dessins, inv. No. 1788, ld. COVI 2005. 234. kép és 234.

problémáival. Véleményem szerint ez a rajz adhat némi fogalmat arról, milyen elemekből épülhetett fel egykor a Mátyás királynak készített díszkút.

8. A márványkút lokalizálása

Verrocchio budai díszkútjának töredékeiként tehát a három, carrarai fehér márványból faragott darab egyértelműen azonosítható. Amit továbbra sem tudunk azonban, az a kút eredeti helye a királyi palotán belül. Sajnos a három töredék egymástól igen nagy távolságra került elő, az első az Országház utcában a polgárváros területén, a második a Tabánban, a várhegytől délnyugati irányban, a legújabb fragmentum pedig az előbbihez hasonló korú, török kori feltöltésből a Dísz tér szomszédságában. Egyik töredék sem lehet tehát *in situ*, mindegyik másodlagos elhelyezésből származik. Ráadásul a hollós töredéken a kiálló felületek egyenletes lefaragása – például az oroslánfejé – arra utal, hogy azt később építőanyagként hasznosították. Ugyanezt jelzi az is, hogy a feliratos fragmentum előkerülésekor habarcsnyomok is láthatóak voltak rajta. (107c. kép) Egy valaha volt nagyszerű alkotás széthordott szilánkjai ezek. Hol állhatott ez a kút? Erre a jelenlegi ismereteink alapján nem lehet megnyugtató választ adni, a magam részéről itt csupán a figyelembe vehető érvek alapján szeretnék egy megfontolásra érdemes javaslatot tenni.

Mátyás építészeti és szobrászati reprezentációjában a díszkútak fontos szerepet játszottak: Budán és a visegrádi nyaralópalotában is több ilyenrel számolhatunk. A budai palotában egykor felállított kutakra vonatkozó, leginkább 16-17. századi utazóktól származó, gyakran egymásnak is ellentmondó írásos források alapján egyik említett művel sem lehet Verrocchio kútját egyértelműen azonosítani. Ez alapján úgy tűnik – *argumentum e silentio* –, hogy a kút talán a palotának egy olyan részén lehetett, ahová az útleírások szerzői nemigen juthattak be, tehát az épületnek egy viszonylag elzárt részére lokalizálhatjuk a művet. A királyi palota délnyugati oldalán, már a várhegy oldalában Bonfini leírása szerint volt egy zárt

kert, melyben az úgynevezett *villa marmorea* állt.²¹⁶ Erről az építményről szinte semmit nem tudunk, de az utóbbi években Magyar Károly által a vár ezen területén végzett ásatások során nem csak *in situ*, reneszánsz profilú lábazati párkányok kerültek elő, hanem egy vízvezeték nyomai is, amely a *cisterna regiától* indulva vezetett erre a területre.²¹⁷ Nem tartom tehát kizártnak – de bizonyítottnak sem – hogy Verrocchio kútja esetleg ebben a falakkal körülvett, zárt kertben állhatott egykor.

Legújabban előkerült egy, a késő középkori budai várra vonatkozó szenzációs „vizuális lelet” is, Pierre Choque francia herold 1502-es budai útleírásának egy eddig ismeretlen, illusztrált példánya, amelyben egy akvarell épp az egyik budai díszkutat ábrázolja a szöveg megfelelő részletéhez igazodva: „Ezen a napon a vár egyik udvarának szökőkútjából hat csövön keresztül folyt a bor egész nap. Ez a szökőkút látható az alábbi képen.”²¹⁸ **(115. kép)** A kéziratot publikáló Györkös Attila – helyesen – igen visszafogottan nyilatkozott a vízfestményen ábrázolt, monumentális díszkút szöveges forrásokkal való azonosításának lehetőségéről. A kerek medencével körülvett építmény ábrázolásakor az illusztrátor szemmel láthatóan törekedett a szövegben leírt legfontosabb információk visszaadására: a csorgókútból – igaz nem hat, hanem öt kifolyón keresztül – bor folyik a medencébe. Nem tudjuk azonban igazolni, hogy a többi részlet, például a három szintes, tehát két (esetleg három), egymás fölé helyezett kúttárból álló monumentális szerkezet és a tetején látható, aranyozott bronz figurákra utaló részletek hitelesnek tekinthetőek-e. Egy bizonyos azonban: ez a struktúra teljesen idegen a *cylix*-típusú firenzei Quattrocento díszkutatétól. Ráadásul úgy tűnik, hogy az illusztrátor egy dolgot pontosan kívánt érzékeltetni, mégpedig a kút egyes elemeinek anyagát: mintha a legelső és legnagyobb kúttál, melyen az oroslánfejekből folyik a bor és alsó felületét kannelúrák tagolják, más anyagból, fémből (esetleg bronzból) lenne, mint a medence és a két kisebb kúttál, melyek fehér színe márványra utal.

²¹⁶ BONFINI 137. (IV, 7, 104–105.); BALOGH 1966. I. 100–101.

²¹⁷ MAGYAR 2008. 94–95. és 7. kép.

²¹⁸ London, BL, Ms. Stowe 584, fol. 77r, ld. GYÖRKÖS 2016. 65. (kommentár) és 163. (szövegközlés), 16. kép.

Mindezt azért fontos rögzíteni, mert Györkös közlése nyomán legújabbán Buzás Gergely minden lehetséges ellenérv említése nélkül ezt az ábrázolást Verrocchio kútjával azonosította.²¹⁹ A szerző egyúttal pontatlanul értelmezte a firenzei analógiákat is: a Medici-kút második tálja, véleményével ellentétben, nem tartozik az eredeti, 15. századi szerkezethez, az 16. századi toldás a fölötte álló márvány figurával együtt. Eredetileg a Medici-kút és – minden bizonnyal a Pazzi-kút is – egyetlen kúttálat tartalmazott és a fölöttük emelkedő kővázán állt a kutat díszítő, egykorú aranyozott bronz puttófigura (Medici), illetve egy antik, pontosabban antiknak vélt bronz Herkules-szobor (Pazzi).²²⁰ Véleményem szerint tehát a londoni kéziratban ábrázolt kutat semmiképp sem lehet Verrocchio művével azonosítani.

A kút pontos lokalizálása tehát még nyitott kérdés, de a korábbról ismert források újraértelmezése, a kúttál két fragmentuma és az újonnan előkerült, Poliziano epigrammájának egy töredékét tartalmazó lelet alapján egyértelműen megállapítható, hogy Andrea del Verrocchio carrarai fehérmárványból faragott díszkútja 1485-ben eljutott Budára és azt felállították a vár területén.

²¹⁹ BUZÁS 2016. 2–4. Rendkívül problematikusnak tartom például, hogy Pierre Choque leírása és az akvarell szerint is, a kúttálon látható oroszlánfejek csorgóként szolgáltak, tehát ezek szájából folyt a víz (bor) a kutat körülvevő, egyszerű mellvédlapokkal határolt medencébe. Ezzel szemben a Verrocchio-kút tájának nagyobbik töredékén az oroszlánfej nincs átfúrva, tehát az semmiképp sem szolgálhatott ilyen cél.

²²⁰ A Pazzi-kút egykori díszéhez, a Herkules-szoborhoz ld. ALBERTINI 2010. 95: „Nel giardino de Medici sono assai cose antique venute da Roma, et in quello de Pazi, et la fonte è per mano del Rossello, excepto lo Hercole di bronzo antiquo.”

III.

Battista Spagnoli Mantovano:

Parthenice Mariana (OSZK, Cod. Lat. 445)

1. A címlap

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 445 jelzetű, kis méretű (252×155 mm), 68 foliót tartalmazó pergamenkódexe a nemzeti könyvtár egyik legkésőbbi corvina-szerzeménye, a magyar állam 1939-ben vásárolta meg Ernst Lajos műgyűjtő hagyatéki árverésén.²²¹ A kézirat egyetlen művet tartalmaz, Battista Spagnoli Mantovano (1447–1516) *Parthenice Mariana* című, három fejezetből álló, hexameteres latin költeményét. A kódex a címlapjától eltekintve szinte teljesen dísztelen, csak a második és a harmadik könyv kezdeténél tartalmaz egyszerű, vörös (fol. 13r, Liber II, „A”), illetve zöld (fol. 46v, Liber III, „I”) színű, sarkain lemetszett, homorú ívnégyszögbe helyezett, két sor magas, laparannyal írt iniciálét.²²² A kézirat kiállítása dísztelensége ellenére rendkívül elegáns: a széles margók közé helyezett szövegtükör

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya Művészettörténeti Tudományos Bizottsága által szervezett *Magyarország és a külvilág: fejezetek a műgyűjtés történetéből* című konferencián a Magyar Tudományos Akadémián, 2015. november 29-én. A szöveg némileg módosított, pontosított és kiegészített változata az angol nyelven megjelent tanulmánynak (PÓCS 2017). A téma feldolgozásához szükséges kutatásaimat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében végeztem, jelen tanulmány *A reneszánsz művészet Magyarországon* című NKFIH K-120495 kutatási projekt részeként készült. Köszönettel tartozom Láng Benedeknek, aki a Beinecke Rare Book and Manuscript Libraryben (New Haven, Yale University) kérésre ellenőrizte a kódex provenienciájának megállapításához alapvetően fontos dokumentumokat.

²²¹ *Ernst-aukció* 1939. 26. 1561. tétel. A kódex kikiáltási ára 8000, leütési ára 10400 pengő volt. Az utóbbi adatot közli GÁSPÁR 1940. 182.

²²² A fol. 13r iniciáléja a II. könyv címfelirata alatt a szövegtükör tetején, azon belülré került. A fol. 46v-n a felső két verssor az előző könyv vége, ezután következik kék színnel írva a III. könyv címsora („Parthenices liber tertius”), majd alatta az iniciálé a külső margóra, tehát a szövegtükörön kívülre került.

(148×83 mm) a címlapot és a fejezetkezdő oldalakat leszámítva levelenként negyven, tehát oldalanként húsz sort tartalmaz.²²³ **(119. kép)** A barna tintával írt szöveg professzionális, bár máig azonosíthatatlan másoló munkája: a minuszkulák gondosan formált humanista könyvkezírással íródtak, az írásképek jellegzetes elemei az „x” bal alsó és a „q”, illetve „y” alsó szárainak az alapvonal alá hosszan lenyúló, íves vonalai és a kalligrafikus ligatúrák („ct”, „st”).²²⁴ A kódex egyetlen díszé a címlap, de ez sajnos rendkívül rossz állapotban maradt fenn, mint ahogy az egész kézirat is erősen roncsolt: a lapokat barnás színű égésnyomok tarkítják. A tűz, amelyben a kézirat megsérült, sok levél alsó, illetve külső margóján jelentős mértékű anyagvesztést is okozott. Mivel azonban a szövegtükör körül ez a margó szokatlanul széles (alul a levelek magasságának majdnem egyharmadát adja), ezért a szöveg csak nagyon kevés helyen sérült meg.

A kódex díszes címlapja, amely egyúttal incipitlapként is szolgál, az egész levélre kiterjedő, tájháttér elé helyezett, hármastagolású architektonikus keretszerkezetből áll. **(116. kép)** Az *all’antica* motívumokkal, elsősorban palmettákkal és akantuszindákkal gazdagított építmény szürke mellvédsávja előtt, kétoldalt profil nézetben ábrázolt, eredetileg ecsetarannyal megfestett, oroszlántestű, emberfejű, szárnyas hibrid lények, szfinxek ülnek, és kifelé tekintenek. Közöttük, a *bas-de-page* közepén élénkpiros színű, apró szárnyakat viselő, ruhátlan puttók tartják a címerpajzsot magába foglaló medaillont keretező aranyléccet. A pajzsos másodlagosan ráfestett címer jelenik meg: arany alapon három fekete korsó. Ez alatt az eredeti címer nyomai alig érzékelhetőek: a lepattogzott laparany alatt a felső sávban az első címer heraldikus mázként használt vöröse és pajzsának fekete kontúrvonala érzékelhető.²²⁵ Az eredeti címerpajzsot a tájháttér egével azonos árnyalatú, kék színű alapmező vette körbe, ennek nyomai a címer felső fele körül, elsősorban a jobb oldalán

²²³ A margók méretei a következők: belső: 28 mm, külső: 44 mm, felső: 30 mm, alsó: 74 mm.

²²⁴ A scriptor jellegzetes módon felváltva használ a szövegben egyenes szárú „q” minuszkulát és íves szárú, enyhén ovális formájú „Q” majuszkulát.

²²⁵ A címer jobb felső sarkában érzékelhető élénkpiros folt, amely rátakar az első pajzs fekete kontúrvonalára, a második címer laparanyához használt bólszosz alapozás részének tűnik.

vehetőek ki. A mellvédet széles, enyhén kiugró, aranyléccel keretelt fríz zárja le, melynek vörössel festett mezőjét a szfinxek feje fölött eredetileg gazdag ornamentális díszítés borította.

Az építmény második szintjén a magas mellvédet lezáró fríz széleire helyezett, ez utóbbiával azonos, élénkpiros színnel kitöltött mezejű, de profilált zöld kerettel ellátott pillérek állnak, ezeket pedig gazdagon profilozott, magas, háromrészes párkány zárja le. (Egy fontos építészeti anomáliára már itt érdemes felfigyelni: noha a pillérek gazdagon profilált lábazatból indulnak, azokat fönt mégsem zárja le fejezet, a párkányzat architrávja így közvetlenül a pillértörzseken ül.) A háromrészes párkány középső tagozata, a mellvédével azonos árnyalatú szürkével festett fríz teljesen dísztelen, sima felületű. Ezzel szemben a laparannyal festett, hangsúlyosan kiülő architráv és különösen a koronázópárkány gazdagon profilált kialakítású. (Az utóbbi esetben a bóluszos vörös alapozás helyenként átüt az elvékonyodott aranyozáson.) A párkányzatot a szövegtükörrel azonos szélességű, íves oromzat zárja le, melynek arany kerete az oromzat szélein és közepén szürkésfehér rozettával díszített volutába csavarodik, középvonalában pedig, koronázó motívumként, egy nagy méretű, arany palmetta emelkedik ki. Az oromzat zöld belső mezejében két, egymással szembeforduló, aranyszínű madár jelenik meg, amelyeket akár a magyar uralkodóra utaló, bár ez esetben nyilván nem a heraldikailag helyes (fekete) színnel megfestett hollókként is értelmezhetünk.

Az építmény mindhárom szintjén két-két puttó látható: az alsó kettő címertartóként szolgál, a többi zenél: a középső szint pillérei előtt álló figurák közül a bal oldali vonós hangszeren, fidulán játszik, a párja pedig felemelt bal karjában kézi dobot tart, melyet jobb kezével éppen üt, és közben énekel. A felső szinten, a koronázópárkány szélein két puttó ül, lábukat lelogatják, egy-egy karjukkal az oromzat rozettájának támaszkodnak, másik kezükben szintén hangszer tartanak: a bal oldali, fejét kifelé fordítva, egy hosszú, egyenes trombitát fúj, a másik egy ma már meghatározhatatlan hangszer emel a vállához, és a lap közepe felé, lefelé tekint. E puttókat gazdagon fodrozódó, többször is megtekeredő, szélfúttá

fehér szalagok veszik körül: a bal oldali puttó két szalagja közül az egyik mintha a jobb felkarjához lenne kötve, majd onnan indulva, a háta mögül bújik újra elő, míg a másikat bal kezével tartja. A jobb oldali szárnyas gyermekhez csak egy szalag tartozik, amely jobb karja köré csavarodik.

Az architektúra elé három kiegészítő motívum került: egy *tabula ansata*, egy monumentális pergamenlap és egy Madonna-kép. A párkányzatot a szövegtükörrel és az oromzattal azonos szélességű, keskeny aranyléccel körbevett, fekvő téglalap formájú feliratos tábla takarja el, amelynek színei a pillérekéhez igazodnak: piros mezejét keskeny, zöld sáv kereteli. Rövidebb oldalaihoz az oromzatot felülről lezáró arany keretdísszel azonos, de vertikális helyzetbe fordított, volutákba csavarodó, íves formájú díszítőelem csatlakozik, melyek középvonalából itt is rozetta emelkedik ki. Az epigráfiai emlékeket idéző feliratos táblán eredetileg laparannyal írt, kapitális antikva betűkből formált felirat volt olvasható négy sorban, de mindebből – a vonalazáson kívül – ma már csak egyetlen betű apró töredéke látható szabad szemmel, az első sor utolsó előtti „E” karakterének középső vízszintes vonala és függőleges szárának alsó fele.

A gazdagon díszített, antikizáló architektúra egyúttal keretként is szolgál a ráakasztott, monumentális pergamenlap számára, melynek enyhén feltekeredő széleit kékesszürke árnyékolás teszi különösen illuzionisztikussá. E pergamenlapon a *Parthenice Mariana* első 13 sora olvasható: az első hexameter kapitális antikva betűkkel és laparannyal van írva, három sorba törve, az utána következő 12 sornyi szöveg már a kézirat többi lapjához hasonlóan, barna tintával és kurzív írással került a címlapra, de ezek a sorok – ellentétben a kezdő sorral – nagyon elhalványultak.²²⁶

A harmadik kiegészítő motívum egy kék keretbe foglalt, négyzetes kép, amelyen arany alapra helyezett, félalakos Madonna-ábrázolás jelenik meg. Szűz Mária fehér szegélyű, élénkpiros tunikát visel, aranyszínű haját és vállait kék köpeny borítja, amelynek belső oldala

²²⁶ A szövegtükör 16 sort tartalmaz, de az iniciálé helyét elfoglaló, 5 sor magas Madonna-kép miatt az első verssor 3, a második pedig 2 sort foglal el. A 16 sor ezért 13 hexameternek felel meg.

– a kihajló szélek alapján – zöld színű. Fejét enyhén oldalra dönti, és tekintetét a jobbra előtt ülő Gyermek irányába, lefelé fordítja, bal kezében egy almát (?) nyújt át. Az enyhe rövidülésben ábrázolt gyermek egy, a kép kék keretére, mintegy paravánra helyezett párnán ül, jobbát áldásra emeli, bal kezét az almára helyezi. Ez az 5 sor magas Madonna-kép a szövegtükör bal felső sarkát foglalja el, de nem része annak: úgy tűnik, mintha a költemény kezdő sorait hordozó, monumentális pergamenlapot azért „vágták” volna ki, hogy mögüle feltáruljon a valóságos festmény benyomását keltő ábrázolás. Jellegzetes trompe-l’œil-effektről van tehát szó. A Madonna-kép beemelése a kompozícióba ikonográfiai és tematikai szempontból természetesen nem szorul részletes magyarázatra, hiszen szerepeltetését Battista Mantovano Mária-költeményének témája kellően indokolja. Ennél sokkal érdekesebb azonban, hogy a miniátor a „képet” az iniciálé helyére rakta: ez tehát nem egy figurális iniciálé, hanem egy Madonna-kép, amely helyettesíti azt.

A monumentális építmény szinte teljesen kitölti a lapot, de körülötte a keskeny oldalsó sávokban tájháttér bontakozik ki: a lap alsó felében zöld szín jelöli a természeti környezetet, a belső margó felé tekintő szfinx mellett egy földön ülő madár (gyöngytyúk) jelenik meg, és ugyanezen az oldalon, az oromzati mező magasságában, a kék égen egy másik, kisebb madár repül kitárt szárnyal. A lap külső margóján, a jobb oldali pillér mellett egy vörös alapú, nagy méretű címerpajzzsal díszített, szélben lobogó zászló is feltűnik.

A címlap, noha rendkívül kvalitásos miniatúrát tartalmaz, nagyon rossz állapotban maradt fenn, és erről sajnos nem csak a teljes kéziratot megrongáló tűzkár tehet. A kódexet a hátsó kötéstábla belső oldalára ceruzával írt bejegyzés szerint 1949-ben Sasvári Dezső restaurálta, ekkor készült a budai reneszánsz bőrkötéseket imitáló kötéstáblája is. E „restaurálás” eredményeként a címlap miniatúrájának felülete rendkívüli mértékben roncsolódott, helyenként pedig a festést hordozó pergamenben is újabb hiányok keletkeztek. A fennmaradt részek felületei részben elmosódtak, a fedőfesték sok helyen eltűnt vagy elvékonyodott (a *bas-de-page* puttóinál az alárajzolás kontúrvonalai tisztán kirajzolódnak),

és a címlap egyéb részeit borító, eredetileg rendkívül finoman felvitt lap- és ecsetarany-felületek is károsodtak, vagy teljesen elpusztultak.

A címlap mai állapotát a restaurálás előtti helyzettel szerencsére jól össze lehet vetni: a kódex mellett az OSZK Kézirattárában fennmaradt annak az archív fotónak egy jó minőségű nagyítása, amely több publikáció illusztrációjaként is szolgált a két világháború között.²²⁷ **(117. kép)** Az összehasonlítás alapján egyértelmű, hogy a címlapnak azok a részei, amelyeket a tűz nem rongált meg, az 1949-es restaurálásig még lényegében megőrizték eredeti állapotukat. Mindez különösen igaz a figurális részletekre, tehát a címertartó és zenélő puttókra, valamint a *bas-de-page* medaillonjára **(120–121. kép)**, a pillértörzsek belső mezőjére és a levél bal alsó sarkára, illetve a külső margó közepén látható zászlóra és annak címerére. Ez utóbbin eredetileg arany alapon fekete horgony látszódott.²²⁸ A pillértörzsek tükkrét akantuszlevelekből és palmettákból formált, arannyal festett növényi dísz töltötte ki, alattuk pedig, a mellvédet lezáró fríz sarkain, a szfinxek fölött, rozettákba csavarodó félpalmetták voltak, sarokdíszként szárnyas puttófejek szolgáltak. A restaurálás eredményeképp a levél bal alsó sarkában, az architektúrát keretelő táj előterébe helyezett állatokból csak elmosódott foltok maradtak: a szfinxtől balra ülő szarvas elvesztette agancsait, a lábazati párkány előtt ülő szürkésfehér nyúlból szinte csak az előrajz vonalai

²²⁷ A reprodukció megjelent: HOFFMANN 1939. 104. és HOFFMANN 1940. 271. Ugyanezt az archív felvételt használta még Berkovits Ilona is a magyarországi gyűjteményekben őrzött corvinákról megjelent monográfiájában: BERKOVITS 1963. 57. 14. kép. A szerző meg is jegyzi, hogy a „corvina értékes címlapja, sajnos annyira megrongálódott, hogy színes tábla nem készülhetett róla.”, ld. Uo. 105. 69. j. A kódex tudomásom szerint 1949 óta csak egyszer szerepelt kiállításon: *Bibliotheca Corviniana* 1990. 158. kat. 167. és LXIV. kép.

²²⁸ A címerpajzs ábrája sajnos az archív felvételen sem vehető ki egyértelműen. Hoffmann Edith leírása szerint ezüst horgony volt rajta vörös alapon, ld. HOFFMANN 1939. 104. A címerpajzs belső mezője teljesen elpusztult, de szélein körben laparany nyomai láthatóak. Ebből következően a pajzson helyenként kivehető vörös szín – amely bizonyosan nem azonos a zászló eredeti festékrétegével – valójában csak a laparany alapozórétege. Ha viszont a pajzs arany alapú volt, és feltételezzük, hogy a címer heraldikailag szabályos volt, akkor a mesteralak nem lehetett ezüst, hanem csak fekete. (Ha ez a feltételezésem helytálló, akkor Hoffmann valószínűleg oxidálódott ezüstnek vélte a horgony fekete színét.) Mindezzel együtt fontos megállapítani, hogy ez a címer utólag került a zászlóra, semmiképp nem volt része az eredeti miniatúrának.

maradtak meg, míg a tőle jobbra lévő, a képtér felé, befelé forduló, kékfejű gyöngytyúk ma már inkább értelmezhetetlen festékfoltnak tűnik.

Hasonló mértékű a pusztulás a levél felső sávjában is: a koronázópárkányon ülő két puttó közül a jobb oldalinak csak a nyomai maradtak meg, a mellette repkedő madarak teljesen eltűntek, mint ahogy megsemmisült a gazdagon fodrozódó szalagokat modelláló fedőfestés java és a bal oldali puttó kezében tartott trombita is. A címlapot érintő „restaurálás” következtében a vörös és zöld fedőfesték átütött a levél verző oldalára, és a pergamen több helyen megsemmisült. A hiányok elsősorban a levél külső margójának alsó felén és az alsó margón jelentkeznek. Ezek közé tartozik a *bas-de-page* közepén a pajzs és a medaillon közötti mező is, amely a magyar uralkodóéra utólag ráfestett címer rangjelző elemét is tartalmazta. A vegyszeres mosás (?) a lapot díszítő laparany jelentős részét tehát elpusztította, és ez nemcsak az architektúrát borító növényi ornamentikát és egyes figurális motívumokat érintette, hanem az oromzat alatti feliratos tábla szövegét is. Pedig kizárólag ez a felirat tanúskodott arról, hogy a kézirat egykor Mátyás királynak készített dedikációs példány volt.²²⁹

Mindezek következtében mára elvesztek a miniatúrának azok a kvalitásos részletei, amelyekről az archív felvétel tanúskodik. A címlap illuzionisztikus összehatásához ugyanis nem csak a trompe-l'œil részletek járultak hozzá, hanem a pontosan kivitelezett fény-árnyék kezelés is. A bal oldali pillér térben rövidülő belső oldalát jelző sötét felület mára egybemosódott az előoldal keretével, valamint teljesen eltűntek a párkányfríz és a *tabula ansata* keretét modelláló, azok plasztikusan kiemelkedő részeit érzékeltető felületek is: helyettük ma már csak egynemű színfoltok látszanak. A feliratos tábla térbeli viszonyait is

²²⁹ A felirat szövege az archív fotó alapján: „F · BAP · MANT · CARME · THEO / LOGI AD SERENISS · VNGARIAE / ATQ · BOEMIAE REGEM MATHI / AM ✠ PARTHENICE ✠” A szöveg feloldása a következő: „Fratris Baptistae Mantuani Carmelitani Theologi ad Serenissimum Ungariae Atque Boemiae Regem Mathiam Parthenice”. (A „PARTHENICE” címszót kétoldalt szőlőlevelek keretelték, a szavak közé csak ott került pont, ahol előtte a szó rövidítve volt.)

addig lehetett csak jól érzékelni, amíg látszott, hogy az azt jobbról keretelő, palmattás ív árnyékot vet a mögötte lévő frízre.

A kódex lapjainak és az incipitet díszítő miniatúrájának a jelenlegi állapotát azért fontos pontosan rögzíteni, mert enélkül nem lenne érthető a szöveg és a kódex keletkezésének, illetve a kézirat modern kori vándorlásának a története. Jelen tanulmányomban tehát e viszonylag kevésbé tanulmányozott corvina történetének az elejét és a végét fogom felfejteni, és ennek a két történetnek a megértéséhez a kézirat legelső és legutolsó lapjai nyújtanak támpontot.

2. A címlap stíluskapcsolatai és a kódex keletkezése

a) Giovan Pietro Birago Rómában

A budapesti kódex címlapjának attribúciós kérdéseivel először Hoffmann Edith foglalkozott, aki Mantegna hatása alatt működő, „Mantua-környékbeli” mester műveként határozta meg.²³⁰ Balogh Jolán ismerte föl, hogy a címlap figurális részletei, elsősorban a zenélő puttók jellegzetes figurái, olyan nagymérvű stílusjegyzést mutatnak a Bona da Savoia, Galeazzo Maria Sforza milánói herceg özvegye számára készített *Sforza Hóráskönyv* lapjaival, hogy bizonyosan azonos kéztől származnak.²³¹ **(122, 126. kép)** Az 1490-es évek elejére datálható, kis méretű luxuskódex több tucat lapját borítja egész oldalas miniatúra, melyek alkotója a milánói Giovan Pietro Birago volt.²³² A miniatort csak a 20. század

²³⁰ HOFFMANN 1927. 38.

²³¹ BALOGH 1928. 32–34. Balogh attribúcióját később Hoffmann is elfogadta, ld. HOFFMANN–WEHLI 1992 (1929). 75–76; HOFFMANN 1939. 108; HOFFMANN 1940. 270, vö. BERKOVITS 1962. 56–58. és 123. kat. 42. Az attribúciótörténethez összefoglalóan ld. GNACCOLINI 2003. 149. 45. j.

²³² A *Sforza Hóráskönyv* (London, BL, Add. Ms. 34294, valamint – egy kivételével – a kalendáriumból származó önálló lapok: BL, Add. Ms. 45722, 62997, 80800 és New York, B. Breslauer Collection) miniatúráit Birago feltehetően 1490 és 1494 között készítette Bona da Savoia számára. A díszítés azonban befejezetlen maradt, a

közepén sikerült azonosítani, ezt megelőzően – éppen e legjelentősebb műve alapján – segédnéven tartották számon.

Birago legkorábbi művei feltehetően az 1460-as évek végén készültek, majd a következő évtized elején részt vett a bresciai székesegyház szerkönyveinek díszítésében.²³³ Ez volt az első jelentős megbízása, majd közel másfél évtizedre szinte teljesen eltűnik a szemünk elől, hogy aztán a század utolsó évtizedének első felében a Sforza-udvar egyik legtöbbet foglalkoztatott miniátoraként lépjen ismét elénk. Szignatúráját is a hercegi család tagjai számára díszített inkunábulumok címlapminiatúráin, Giovanni Simonetta 1490-ben megjelent, *Sforziada* című traktátusának két példányán sikerült először azonosítani.²³⁴ (**124. kép**)

A címlap attribúciója tehát megoldott kérdésnek tekinthető, de a kódex keletkezésének körülményei, pontos időpontja és a miniatúra stíluskapcsolatai máig nem teljesen tisztázottak. Amikor Hoffmann Edith először foglalkozott a corvinával, a kódex keletkezését Mantovába lokalizálta. Balogh Jolán ezzel szemben – a miniatör milánói műveinek ismeretében – a corvinát beemelte a budai uralkodói udvar és a Sforzák közötti intenzív diplomáciai kapcsolatok kontextusába. Értelmezése szerint a Mátyásnak dedikált kódex is része volt annak az import művekből összeálló emlékcsoportnak, amely a Ludovico

további miniatúrákat három évtizeddel később Gerard Horenbout készítette el a *Hóráskönyv* akkori tulajdonosa, Ausztriai Margit számára. EVANS 1992. 7–28; GNACCOLINI 2004a. 107.

²³³ Birago korai, bresciai korszakának műveihez: GNACCOLINI 2000; MELOGRANI 2003; ALEXANDER 2004.

²³⁴ Az inkunábulum Simonetta latin nyelvű művének Cristoforo Landino-féle latin fordítását tartalmazza: *Historia delle cose fatte dallo invictissimo duca Francesco Sforza*, Milano, Antonio Zarotto, 1490, HC: 14756; GW: M42290; ITC: iso00534000; IGI: 9014. A *Sforziada* pergamenre nyomtatott, varsói példányának címlapján (Varsó, Biblioteka Narodowa, Inc. F. 1347) Bogdan Horodyski fedezte föl Birago szignóját („P[re]SB[ite]R JO[hannes] PETR[us] BIRAGVS FE[ci]t”, **124. kép**), és ezzel sikerült nevet adnia a mesternek. A szerző egyúttal megállapította, hogy a korábról ismert két, szintén Sforza-megrendelésre díszített inkunábulum (London, BL, G.7251; Párizs, BnF, Vélins 724) és a *Sforza Hóráskönyv* ugyanettől a kéztől származik. Horodyski mindezek alapján egy rövid oeuvre-katalógust is összeállított tanulmánya elején, de a Battista Mantovano-corvina itt nem szerepel, HORODYSKI 1956. 251–252. Birago neve először Balogh Jolánál társul a budapesti kódexhez: BALOGH 1966a. 542. A varsói inkunábulummal szinte egyidőben kerültek elő egy negyedik miniatúrájú *Sforziada* példány címlapjának töredékei, amelyen szintén azonosították Birago szignóját (Firenze, Galleria degli Uffizi, Inv. 1890. n. 4423–4430. és 843), ld. *Mostra storica* 1953. 411. kat. 659. A segédnév (Maestro delle Ore Sforza) azonban továbbra is használatos, mivel Bona da Savoia *Hóráskönyvét* Birago nem egyedül díszítette, hanem egy, az ő stílusához nagyon közel álló másik mesterrel együttműködésben, ld. GNACCOLINI 2004b.

il Moro unokahúga, Bianca Maria Sforza és Mátyás törvénytelen gyermeke, Corvin János között 1487-ben *per procuram* megkötött házasságnak, tehát a két udvar között létrejött dinasztikus kapcsolatnak köszönhetően, egyfajta „milánói kultúráramlat” révén érte el Budát.

Birago szerepét illetően azonban még ennél is tovább ment: azt feltételezte, hogy a miniátor egy rövid ideig, 1489–1490-ben Budán tartózkodott, és itt kezdte el készíteni a végül befejezetlenül maradt, a Battista Mantovano-corvinánál sokkal nagyobb szabású művét, az ifjabb Vitéz János szerémi (1481–1489), majd veszprémi (1489–1499) püspök számára díszített *Pontificálét*.²³⁵ (123. kép) Mivel a dedikációs kódex címlapja és a szerkönyv egész oldalas, architektonikus keretbe foglalt képei között rendkívül szoros stílárius kapcsolatot érzékelt, ezért – joggal – úgy gondolta, hogy a két mű keletkezése időben is közel eshetett egymáshoz. A Battista Mantovano-corvina ezek szerint a magyarországi utat megelőzően, még Milánóban készült volna, a *Vitéz Pontificale* pedig Budán, miközben viszont a főpap – ahogy Balogh maga is hivatkozik rá – Mátyás követeként mindvégig Rómában volt.

Ma már tudjuk, hogy Birago nem járt Budán, és mindkét magyarországi vonatkozású kódexét Rómában készítette, abban a rövid időszakban, 1487 és 1489 között, amikor mind a miniátor, mind pedig a budapesti kódex szövegének szerzője, Battista Spagnoli Mantovano is Rómában tartózkodott.²³⁶ A spanyol apától származó, mantovai születésű karmelita

²³⁵ BAV, Ottob. Lat. 501, BALOGH 1966a. 542. A kódex újabb irodalma: *Liturgia in Figura* 1995. 244–248. kat. 57. (Anna MELOGRANI, Adalbert ROTH); GNACCOLINI 2003, különösen 135–136 és 140–143; *Hunyadi Mátyás* 2008. 424–426. kat. 10.11. (FARBAKY Péter, Anna MELOGRANI). A kódex írásának befejezéséhez a *terminus post quem* a fol. 145v levélen olvasható bejegyzés szerint 1489. január 1. („Mcccc.lxxxix. die p[ri]ma mensis Januarij. Ego Jo[hannes] ep[iscopu]s Sirmien[is] consacraui eccl[esi]am et altare...), de a miniatúrák ebben az esetben – ívfüzeteként – párhuzamosan készültek a szöveg másolásával. Birago minden bizonnyal 1490-ben hagyta el Rómát és tért vissza Milánóba. Ifj. Vitéz János, aki időközben elnyerte a veszprémi püspökséget, 1486 után egészen a király haláláig szinte folyamatosan Rómában tartózkodott. 1490 tavaszán tért vissza Magyarországra, tehát a kódex díszítése ekkor és ezért maradhatott befejezetlenül.

²³⁶ Birago római korszakához két további kódex kapcsolható. Ezek közül az egyik egy Tacitus történeti műveit tartalmazó, kis méretű kódex (Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. Kgl. S. 496), címlapjának architektonikus kiképzésével és a tájháttér alkalmazásával a Mantovano-corvina közeli rokonának tekinthető. (123. kép) Ezt a címlapot Laura Paola Gnaccolini emelte be igen meggyőzően Birago életművébe, ld. GNACCOLINI 2003. 140. és 13. kép. Birago másik, szintén Rómához köthető munkája egy 'S' iniciálé a Montefeltro hercegi címert tartó puttókkal Celso Millini montefeltrói püspök *Liber cerimoniarum* kódexének

szereztes, aki a 16. század elejére Európa-szerte az egyik legolvasottabb latin epikus költővé vált („az új Vergilius”, avagy „Christianus Maro”), a karmelita rend mantovai kongregációjának vikáriusaként érkezett Rómába 1486-ban.²³⁷ Három könyvre osztott, hexameteres Mária-himnusza, a *Parthenice Mariana* feltehetően évekkel korábban, 1479 és 1481 között íródott, majd 1488. október 17-én jelent meg Bolognában. Az *editio princeps* nem tartalmazza a kódex címlapján olvasható, Mátyásnak szóló dedikációt.²³⁸ Helyette két szöveget illesztett a szerző a *Parthenice* elé, mindkettő bolognai barátaihoz, Lodovico Fuscararióhoz és Giovanni Battista Refrigerihez szól: az első egy rövid ajánlólevél, majd ezt egy meglehetősen hosszú, prózában írt apológia követi. A hexameteres költemény után pedig egy újabb vers következik az inkunábulumban, egy önálló címmel ellátott, ezúttal disztichonban íródott rövid mű.²³⁹ Hoffmann Edith ezek alapján joggal következtetett arra, hogy a dedikációs kódex a nyomtatott könyv előtt készülhetett el, szerinte valamikor 1485 és 1488 között.²⁴⁰

A mű keletkezési körülményeinek tisztázásához két szempontot kell figyelembe venni, egyrészt a miniatúra stíluskapcsolatait, másrészt pedig – részben ezzel összefüggésben – Battista Mantovano római tartózkodásának adatait és ismeretségi körének tagjait.

címlapján (BAV, Urb. Lat. 470, fol. 5r). A kódex többi miniatúráját Giuliano Amadei készítette, a Birago-attribúció Andrea De Marchi érdeme, ld. DE MARCHI 139. 158. kat. 35. és 52. kép; GNACCOLINI 2004a. 107. A humanista kurzívával írt kódex scriptora az ekkor még Rómában tartózkodó Sigismondo de' Sigismondi volt, a kolofon (fol. 125r) alapján a másolást 1487. január 26-án fejezte be.

²³⁷ Battista Mantovano római korszakához ld. SEVERI 2010. 85–95; SEVERI 2014.

²³⁸ MANTUANUS 1488; H 2364; GW 3276; ISTC ib00058000. A költeményt záró kolofon szövege (k3r: "Bononiae aeditum. iii. id. Feb. M.cccc.lxxxi.") Marrone értelmezése szerint nem egy korábbi, ismeretlen kiadásra utal, hanem a költemény befejezésének dátumát jelöli, tehát egyfajta *subscriptio*, lásd MARRONE 2000. 38–39. Az inkunábulum utolsó oldalán (k4v) olvasható az a részletes kolofon, amely a könyv valódi megjelenési idejét tartalmazza: „Bononiae Castigatissime impressum: Cura / Caesaris de Nappis. Impensa Benedicti hecto/ris librarii. Opera uero Platonis dilligentissimi (sic!) / impressoris Bononiensium. Anno gratiae / M.cccc.Lxxxviii. Kl. nouembres.”

²³⁹ A bolognai *editio princeps*ben a dedikációs levél négy oldalt tesz ki (a1r–a2v), amelyet a szintén prózában írt *Apologeticon* követ 16 oldalon (a3r–b4v). A 48 sorból álló záró költemény (k3r–k4v) önálló címmel került a könyv végére: „Fratris Baptistae Mantuani Carmelitae ad Beatam Virginem Votum.” Giovanni Battista Refrigerihez: GIANSANTE 2016. Az *Apologeticon* keletkezéstörténetéről ld. MARRONE 2000. 28–45.

²⁴⁰ HOFFMANN 1939. 107.

b) Birago és a baltimore-i Petrarca-kódex

A Battista Mantovano-corvina architektonikus címlapja előzmények nélkül áll Birago ma ismert oeuvre-jében. Laura Paola Gnaccolini, aki részletesen elemezte a mester két, magyarországi vonatkozású kódexének miniatúráit és azok stíluskapcsolatait, az újonnan feltűnő motívum alapján arra következtetett, hogy Birago a római korszakát megelőző időszakban, valamikor az 1470-es évek második felében, illetve a következő évtized elején, Venetóban tartózkodhatott, és ott ismerte meg ezt a jellegzetes címlaptípust.²⁴¹ Kétségtelen, hogy a corvina címlapjának több eleme, így az a megoldás, hogy a lapot szinte teljes terjedelmében kitöltő építmény tájképi környezetben jelenik meg, és állatok veszik körül, feltűnő rokonságot mutat azoknak a Venetóban dolgozó miniátoroknak a műveivel (kódexek és nem utolsósorban nyomtatott könyvek élére helyezett, all'antica díszítéssel ellátott, illuzionisztikusan megfestett címlap-miniatúrákkal), amelyeken a budapesti miniatúrához is hasonló trompe l'œil-hatást keltő részletekkel is találkozunk. A szerző szerint Birago elsősorban Girolamo da Cremona és az ún. Maestro dei Putti műveit ismerhette.²⁴²

Gnaccolini ugyanakkor azt is feltételezte, hogy a corvinán és a *Vitéz Pontificale* architektonikus díszű lapjain nemcsak a mantegneszk stílusban alatt dolgozó venetói mesterek hatása mutatható ki, hanem Birago merített a kortárs római falképfestészet illuzionisztikus tendenciáiból is, egyrészt Pinturicchio, másrészt talán az éppen ebben az időszakban, 1488 és 1490 között a városban alkotó Mantegna műveiből. (Az utóbbi természetesen csak közvetett érveken alapul, mivel a padovai mester római falképei, a VIII.

²⁴¹ Birago esetleges venetói tartózkodásának bizonyítékeként tekint a szakirodalom a velencei Barozzi család egyik tagja, talán Pietro Barozzi padovai püspök számára, egy másik mesterrel közösen illuminált, nyomtatott breviáriumra (*Breviarium Romanum Ordinis Sancti Augustini*, Velence, Andrea Torresano, 1481. IX. 28., ÖNB, Inc. 4. H. 63. fol. 9v: *Ézsaiás próféta látomása*), ld. GNACCOLINI 2003. 136–137; GNACCOLINI 2004a. 107.

²⁴² GNACCOLINI 2003. 137–140.

Ince pápa Belvedere-kápolnájába készített freskóciklusa mára nyomtalanul elpusztult, így közvetlen összehasonlításra nincs lehetőség.)²⁴³

Véleményem szerint azonban a Battista Mantovano-corvina (és a *Vitéz Pontificale*) címlapjának ezeket a jellegzetességeit, a Birago stílusában és motívumkincsében kimutatható, szokatlan mantegneszk fordulatot nem csak, sőt, talán elsősorban nem a Venetóban dolgozó miniátorok hatásának kell tulajdonítanunk, hanem azoknak a padovai mestereknek, akik ezt az all'antica miniatúrastílust Rómában képviselték. Ennélfogva a corvina címlapja nem egy majd' egy évtizeddel korábbi hatás lecsapódásaként, hanem a legmodernebb római fejleményekhez való igazodás példajaként értékelendő.

A mintát az ekkor Rómában dolgozó két legjelentősebb, venetói származású mester, a scriptor (és miniátor) Bartolomeo Sanvito, valamint a vele szoros munkakapcsolatban dolgozó Gaspare da Padova munkái között találjuk meg. És ebben az esetben nem általános stíluskapcsolatról, hanem egy mintakép pontos felhasználásáról van szó. A Battista Mantovano-corvina címlapjának közvetlen mintaképe a baltimore-i Walters Art Museumban őrzött, Petrarca *Trionfi* költeményciklusát tartalmazó kódexének egyik lapja, a *Trionfo della Castità (Triumphus Pudicitiae)* incipitlapja (fol. 23r) volt.²⁴⁴ Számomra egyértelműnek tűnik, hogy a budapesti kódex architektúrájának struktúrája és annak részletei egyaránt erre a miniatúrára vezethetők vissza. **(129–130. kép)** Mindkét esetben magas mellvédsávra és azt koronázó, hangsúlyos könyöklőpárkányra helyezett, a pergamenlapot imitáló szövegtükröt pillérekkel keretelő építmény tartja a gazdagon díszített oromzattal koronázott párkányzatot. Az építészeti tagozatok színhasználata is nagyon hasonló, a finom aranyzállal kialakított, palmettás indamotívumokkal díszített vörös pillérmezőket profilozott, zöld keret tagolja. Az építészeti tagozatok között is szoros kapcsolat érzékelhető: a corvina címlap-architektúrájának oromzata és az alatta látható

²⁴³ GNACCOLINI 2003. 140.

²⁴⁴ Baltimore, The Walters Art Museum, Ms. W.755, fol. 23r. GARZELLI 1985. I, 299–300; DE LA MARE–NUVOLONI 2009. 296–297. kat. 88; Gaspare da Padova római miniatóri tevékenységéhez ld. még TOSCANO 2000; TOSCANO 2016.

tabula ansata kettőse mintha a felnagyított változata lenne a Petrarca-kódex építményének tetején látható oromzati dísznek.

A legszembeütőbb hasonlóság azonban a mellvédsáv figurális motívumainál, a profilnézetben ábrázolt, aranyszobrokat imitáló szfinxek kialakításában érhető tetten. **(135–136. kép)** Az épület lábazati párkányán méltóságteljesen ülő, hibrid lények kitárt szárnyai pontosan illeszkednek a szövegtükör alsó vonalához, mintha kariatidaként tartanak az építmény elé helyezett pergamenlapot. A szfinxek persze gyakori és kedvelt *all'antica* motívumai voltak az 1470-es évek venetói miniatúraművészetének is, de véleményem szerint itt nem csak általános motívumátvételtől van szó, hanem a minta pontos követéséről: Birago a Petrarca-kódexet másolta. Ebből következően a milánói miniátor számára a baltimore-i kódex lehetett az elsődleges vizuális forrás, amikor – legalábbis ma ismert – életművében először alkalmazta az egész oldalas architektonikus címlap típusát és az azt kiegészítő, illuzionisztikus elemeket.

A Walters Art Museumban őrzött Petrarca-kódex sok szempontból különleges emlék. Szövegét Bartolomeo Sanvito írta, jellegzetes, kalligrafikus humanista könyvkurzív írással, de a kódex miniatúráinak kivitelezése befejezetlenül maradt műhelyében. Ennek ellenére a költeményciklust illusztráló dekoratív képprogram egységes maradt.

A kódexben összesen tizenkét illuminált lap van: Petrarca minden *Trionfiját* megelőzi egy, a kódexbe beillesztett levél, amelynek verzó oldalán sokféle *all'antica* motívummal elhalmozott építmények foglalják keretbe a címlap után következő költeményt, tehát az adott triumfust illusztráló, narratív „képet”. **(127a. kép)** A szemközti oldalon, tehát a címlapokat követő levelek rektó oldalán, az incipitlapokon groteszk motívumokkal gazdagított trófea- és kandeláberdíszekből kialakított marginális dekoráció fut a szövegtükör két hosszanti oldalán és a felső lapszálon, alul pedig újabb figurális motívumok kaptak helyet: a *Szüzesség diadalának* kezdőlapján például egy *Hölgy az egyszarvúval* látható. A hat triumfusból az első kettőnek a miniatúrái Bartolomeo Sanvito és Gaspare da Padova együttműködésében készültek. (A beillesztett levelek verzóin látható címlap-miniatúrák az

előbbinek, az incipitek dekorációja a figurális iniciálékkal együtt az utóbbinak attribuíhatóak.)²⁴⁵

A kódex díszítése azonban, ismeretlen okból, itt félbeszakadt és a négy hátralévő triumfus miniatúráit nem sokkal később egy firenzei mester, Gherardo di Giovanni készítette el. **(128a-b. kép)** A szakirodalomban ezt a szokatlan műhelyváltást azzal szokták magyarázni, hogy a kódex befejezetlen állapotában Rómából Firenzébe kerülhetett, és díszítése ott fejeződött be. Véleményem szerint nem így történt. Más alkalommal részletesen kimutattam, hogy Gherardo di Giovanni nagy valószínűséggel járt Rómában, még hozzá éppen 1488 körül, és az ekkor, illetve nem sokkal ezután készült miniatúráinak all'antica formakincse, valamint az, hogy művein – többek között – a római monumentális falképfestészet illuzionisztikus tendenciái érvényesülnek, ezzel magyarázható.²⁴⁶

Nem tudjuk azonban, hogy a szokatlanul díszes és rendkívül igényes Petrarca-kézirat milyen megrendelőnek készült, az első incipitlap alján, a *bas-de-page* közepén ugyanis a címerpajzs mezője üresen maradt. Datálását paleográfiai alapon, Bartolomeo Sanvito scriptori tevékenységének relatív kronológiája alapján, Albinia de la Mare 1488 körülre helyezte. *Terminus ante quem*nek tekinthetjük azonban, hogy a kódex egyik, Gherardo di Giovanni által készített miniatúrája, a *Trionfo della Morte* incipitlapjának építészeti keretkonstrukciója **(128b. kép)** közvetlen előzménye egy sokkal nagyobb szabású, de hasonló jellegű címlapnak, a Mátyás király számára 1488/1489 fordulóján készített Didymus-corvinának.²⁴⁷ **(131. kép)** Úgy tűnik, hogy az illuzionisztikus, egész oldalas architektonikus

²⁴⁵ Sanvito miniatóri tevékenységét csak az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően kezdjük jobban megismerni, ld. ERDREICH 2009.

²⁴⁶ DE LA MARE-NUVOLONI 2009. 297. A szerzők szerint a díszítés talán azért maradt félbe, mert meghalhatott a kódex megrendelője. Ez az érvelés azért nem fogadható el, mert ebben az esetben nehéz megmagyarázni, miért fejezte volna be Gherardo di Giovanni mégis a kódexet. Sokkal észszerűbb arra gondolni, hogy a műhelyváltást az indokolta, hogy a padovai mesterek más, sürgősebb megbízásokkal voltak elfoglalva. A címer hiányára persze ez sem ad magyarázatot, de fontos megjegyezni, hogy ebben a korszakban egyáltalán nem ritka eset, hogy egy amúgy teljesen befejezett kódexet a címer befestése nélkül adnak át a megrendelőnek. Gherardo lehetséges római jelenlétéhez ld. PÓCS 2012. 119-121.

²⁴⁷ New York, PML, Ms. M496, fol. 2r, GARZELLI 1985. I, 310-312; *Painted Page* 1994, 68-69. kat. 13. (William M. VOELKLE); PÓCS 2012, különösen 61-63. és 118-121. A kódex másolását a fol. 224v levélen olvasható

címlapdísz koncepcióját, amely egyébként teljesen idegen a korabeli firenzei miniatúrafestészettől, és Gherardo életművében is itt jelenik meg először, a miniatör itt és ekkor, a Petrarca-kézirat befejezésekor ismerte meg a Rómában dolgozó padovai mesterek, Bartolomeo Sanvito és Gaspare da Padova nyomán. Ezt igazolja az a tény is, hogy Gherardo a Petrarca-kézirat díszítésének egységes szekvenciáját úgy tudta folytatni, hogy miközben egyrészt nyilvánvalóan átvett és másolt motívumokat padovai kollégáitól, közben saját motívumkészletét is be tudta építeni a lapok díszítményei közé.

A baltimore-i Petrarca-kódex 1488 körüli datálása összhangban van a Battista Mantovano-corvina címlapján kimutatható, közvetlen hatásával. Ha azt feltételezzük, hogy az előbbi díszítése teljes egészében Rómában készült, előbb Sanvito, majd Gherardo di Giovanni műhelyében (vagy talán lényegében egyidőben), akkor egyáltalán nem meglepő, hogy úgy tűnik: Birago nem csak azokat a kompozíciós és formai elemeket vette át a kódexből, amelyeket a padovai mesterek miniatúráin találunk meg, hanem olyanokat is, amelyek Gherardónak tulajdoníthatóak. Egyszóval: nem csak Gherardo reflektált a padovai miniatúraművészetre, hanem Birago is a firenzei mesterre. Az utolsó diadal, a *Trionfo della Divinità* elé beillesztett levél címlapján tabernákulum-típusú, aranyozott architektonikus keretbe van foglalva a *Szentháromság*ot és az evangélisták szimbólumait megjelenítő miniatúra, amely úgy jelenik meg, mintha egy falra helyezett négyzetes oltár keretébe illesztett *pala* lenne, amelynek keretdíszét alul figurális motívumokkal gazdagított, hangsúlyos konzol tartja. **(134. kép)** Ez a struktúra részben eltér azoktól, amelyeket Sanvito vagy Gaspare miniatúráin láthatunk, de jellegzetes módon visszatér Birago egy másik munkájában, a *Vitéz Pontificale* lapjain. Úgy tűnik, hogy a milánói miniatör ezt az architektonikus struktúrát használta fel a vatikáni kódex lapjain alkalmazott, egész oldalas miniatúrák keretszerkezetéhez, a maga módján tehát újrainterpretálta a Gherardo által

kolofon alapján Sigismondo de' Sigismondi 1488. december 4-én fejezte be, Gherardo és Monte di Giovanni tehát nem sokkal ezt követően illuminálta a kódexet. Érdekes – feltehetően véletlen – egybeesés, hogy Sigismondo ezt megelőző munkája, még Rómában, épp egy olyan kódex megírása volt, amelynek a díszítésében viszont Birago vett részt, *ld. 16. j.*

nyújtott mintát. Különösen igaz ez a *Pontificale* 6v levelének dekorációjára, amelyen Birago még a Petrarca-kódex keretdíszének konzolján látható, kitárt szárnyú sas motívumát is megismételte.²⁴⁸ **(133. kép)** Más all'antica motívumok, elsősorban a palmettás indadíszek, kannelúrás oromzatok esetében általánosan is elmondható, hogy a *Vitéz Pontificale* formakincse rendkívül sok ponton kapcsolódik a Petrarca-kódexhez.

Visszatérve a budapesti corvina címlapjához, annak egy másik jellegzetessége is a római minták követéséről tanúskodik, és ez az iniciálé helyébe illesztett Madonna-kép. Gnaccolini már korábban rámutatott, hogy a corvina ezen részlete, a félalakos Madonna és a Gyermekek kompozíciója elsősorban venetói mintákra vezethető vissza, véleménye szerint elsősorban és közvetlenül Mantegna, illetve Giovanni Bellini táblaképeire. **(137. kép)** A műfaji előképet azonban itt is a padovai mesterek munkái között találjuk meg, egy kisméretű *Hóráskönyv* egyik lapján. A ravennai Biblioteca Classense gyűjteményében őrzött kódex az 1480-as évek végén, legkésőbb 1490 körül készülhetett, másolása Sanvito munkája, miniatúráit pedig a scriptor együttműködésben készítette Gaspare da Padovával.²⁴⁹ **(138. kép)** Ez utóbbinak lehet tulajdonítani a fol. 13r díszítését, amelyen a budapesti kódexéhez hasonló módon, a festett architektúra elé helyezett pergamenlapon, tehát a miniatúra struktúrájába illuzionisztikus módon beillesztett Madonna-kép jelenik meg (ezúttal keret nélkül), amelynek kompozíciója egyébként nem is annyira Mantegna korai, mint inkább Giovanni Bellini egykorú műveinek ismeretéről tanúskodik.

²⁴⁸ A motívum forrása minden bizonnyal az az antik dombormű lehetett, amely ma is a római SS. Apostoli templom előcsarnokában látható, és amelyet a 15. századi művészek jól ismertek és gyakran másoltak, ld. BOBER-RUBINSTEIN 1986. 237–238. kat. 186. Érdekes módon itt Birago mintha sokkal pontosabban követte volna az antik előképet, mint az a Gherardo di Giovanni, aki máskor igen aprólékosan és precízen másolta a római szobrászati emlékek közül választott forrásait: PÓCS 2012. 84–118.

²⁴⁹ *Officium Beatae Mariae Virginis ad usum Romanum*, Ravenna, Biblioteca Classense, Cod. 4, fol. 13r, ld. *Miniatura a Padova* 1999, 321–322. kat. 129. (Gennaro TOSCANO); DE LA MARE-NUVOLONI 2009. 308–309. kat. 93. A kódex néhány lapját feltehetően Bartolomeo Sanvito illuminálta, mint a Madonna-képet megelőző levél verzóján található, bíborba merített pergamenre festett *Jézus születése*-miniatúrát is. Toscano a kódex keletkezését 1475–1480 közé helyezi, de la Mare ezzel szemben Sanvito sriptori tevékenységének relatív kronológiáját figyelembe véve inkább a következő évtized legvégét javasolja.

Mindezt tekintetbe véve, úgy tűnik, hogy Birago miniatúraművészetének „mantegneszk” fordulatát nemcsak egy korábbi, feltételezett venetói út és az ott látott mintaképek határozták meg, hanem legalább ilyen mértékig a kortárs római fejlemények is – amelyben elsősorban a padovai, másodsorban pedig Gherardo di Giovanni révén egy firenzei mester hatása is kimutatható. Annak megértéséhez azonban, hogy Birago miért fordult ezekhez a mintákhoz, és hogyan kerülhetett kapcsolatba a Sanvito-műhellyel, a budapesti kódex keletkezésének tágabb kontextusát is ismernünk kell.

c) Battista Mantovano Rómában

Battista Spagnoli Mantovano 1486 és 1489 között három évet töltött Rómában. Ekkor több jelentős személyiséggel is megismerkedett, többek között a humanista műveltségű velencei diplomatával, Bernardo Bemboval, aki a Serenissima követeként az évtized közepén két alkalommal is, először 1485-ben, majd 1487–1488-ban megfordult Rómában.²⁵⁰ Bembo az 1460-as években, padovai egyetemi tanulmányai idején került szoros barátságba az akkor még szintén ott tartózkodó Bartolomeo Sanvitóval, és ennek a kapcsolatnak a lenyomata Bembo bibliofil tevékenységében is pontosan kimutatható:²⁵¹ abban a korszakban, az 1480-as évek közepén és az évtized második felében, amikor a velencei humanista diplomáciai szolgálatot teljesített Rómában, a Sanvito–Gaspare da Padova műhelyben több, gazdagon díszített, klasszikus szerzők műveit tartalmazó kódex is készült a számára. **(139. kép)** Ezek címlapjai szintén hathattak Biragóra, elég utalni az Eusebius *Chronicon*ját tartalmazó kódex miniatúráján látható, az épület koronázópárkányának sarkán üldögélő szárnyas puttókra.²⁵² **(140. kép)**

²⁵⁰ GIANNETTO 1985, 166–176. és 186–194, különösen 188–189.

²⁵¹ Sanvito korai, padovai éveiben Bembo számára, illetve az ő megbízásából készített kéziratához ld. *Miniatura a Padova* 1999, 250–251. kat. 96. (Federica TONIOLO); DE LA MARE–NUVOLONI 2009, 116. kat. 7. (1455–1456 k.), 154. kat. 24. (1462–1463), vö. GIANNETTO 1985, 102–103.

²⁵² London, BL, Royal Ms. 14. C. III, fol. 2r, ld. GIANNETTO 1985. 352; *Painted Page* 1994. 156–157. kat. 73. (Jonathan J. G. ALEXANDER); *Miniatura a Padova* 1999. 324–325. kat. 131. (Gennaro TOSCANO);

Ugyanekkor ismerkedett meg vele Battista Mantovano: Rómában írt három művét is Bembonak dedikálta, köztük a *Parthenice Mariana* folytatásának szánt *Parthenice Catharinianát*. Az előzőhöz hasonlóan, három könyvre tagolt, Alexandriai Szent Katalinról szóló hexameteres költeményt Mantovano néhány hét leforgása alatt írta meg 1488 nyarán, és a következő évben el is küldte a dedikációs kéziratot az időközben hazatért Bembonak.²⁵³ Ez utóbbi kódex egyébként *descriptus*, tehát szövege az 1489. február 9-én Bolognában megjelent *editio princeps*ből lett kimásolva.²⁵⁴ Mantovano és Bembo barátsága 1487–1488 körül magyarázatot adhat arra, hogyan került a mantovai karmelita költő számára dolgozó milánói miniátor a velencei diplomata megbízásait teljesítő padovai mesterek közelébe. A Rómában megforduló, „külföldi” művészek és humanisták között kialakult, gyakran igen nehezen szétszalazható „kapcsolati mátrixnak” van egy olyan eleme is, amely nemcsak arra ad választ, hogyan vehette kézbe Birago a Petrarca-kódexet, hanem arra is, miért dedikálta egyik korai költeményét, a *Parthenice* ciklus első darabját a mantovai szerzetes a magyar uralkodónak.

Bartolomeo Sanvito megbízói között 1488-ban Bembo mellett a legfontosabb személy Alessandro Cortesi volt. A San Gimignano-i családból származó, fiatal humanista ekkor már több éve Rómában tartózkodott, megélhetését kuriális jegyzői tevékenysége biztosította, de családi kapcsolatai révén sokkal szorosabban kötődött Firenzéhez, mint a pápai városhoz.²⁵⁵ A rá vonatkozó adatok ismeretében nyugodtan ki lehet jelteni, hogy a távolból is az egyik legmegbízhatóbb Medici-kliens volt, egyházi javadalmak elnyerését is

BENTIVOGLIO-RAVASIO 2004a. 256; DE LA MARE-NUVOLONI 2009. 294–295. kat. 87; TOSCANO 2010. 378–379; IACOBINI-TOSCANO 2010. 178–181; *Pietro Bembo* 2013. 104–105. kat. 1.10. (Federica TONIOLO, Gennaro TOSCANO). A kódex címlapján az oszlopszékre helyezett Bembo-címereket a Medici *pallák* veszik körbe, tehát egyfajta egyesített barátságcímerről van szó. A mű datálása a szakirodalomban némileg ingadozik, általában 1485 és 1488 közé, tehát Bembo két római útjának időszakára datálják. Újabb inkább a második római úttal hozzák összefüggésbe a kódex megrendelését és elkészültét.

²⁵³ Windsor, Eton College Library, Cod. 151, ld. GIANNETTO 1985. 339–340, további irodalommal; DANZI 2005. 351. kat. 74; SEVERI 2010. 94–95; SEVERI 2014. 159.

²⁵⁴ MANTUANUS 1489; H 2371, GW 3290, ISTC ib00066000, IGI 1184.

²⁵⁵ Alessandro Cortesihez ld. BANFI 1937; PASCHINI 1957; D'AMICO 1983, 73–76; VITI 1987; BROWN 1992; MIGLIO 2002.

Lorenzo de' Medici közbenjárásától várta, és humanista kapcsolatai is elsősorban a firenzei szellemi elit tagjaival álltak fenn.

Cortesi, ahogy ez jól ismert a kutatás számára, éppen 1488-ban bízta meg Sanvitót egy különleges mű, Fra Giovanni Giocondo antik epigráfiai gyűjteményének másolásával és illusztrálásával. A művet nem saját maga számára készítette, ő csak a kivitelezésért felelt, a megrendelő Lorenzo de' Medici volt.²⁵⁶ Sanvito azonban lassan haladt a munkával, ezért Cortesi kénytelen volt egy 1488. július 5-én írt, hosszú levélben magyarázkodni Lorenzo egyik megbízható kliensénél, a Cortesi-testvérekkel szoros kapcsolatban álló Francesco di ser Barone Baroninál. E híres levelében írta, hogy a munka azért halad olyan lassan, mert a másoló igen lustán végzi a dolgát: „quia librarius tarde et segniter scribit”.²⁵⁷ Sanvito késlekedésének természetesen nem ez volt az oka, hanem az, hogy ebben az időszakban nagyon elfoglalt volt.²⁵⁸

Ugyanez a Cortesi jól ismert a magyarországi humanizmus és a Corvina könyvtár történetével foglalkozók számára is. Éppen 1487/1488 telén írta meg Mátyás király hadi erényeiről szóló hexameteres költeményét, amelyet gazdagon díszített dedikációs kódex formájában küldött meg a magyar uralkodónak.²⁵⁹ **(132. kép)** További kutatást igényel, miért döntött úgy, hogy éppen a budai udvarban próbál szerencsét, de a jelek arra mutatnak, hogy

²⁵⁶ BAV, Vat. Lat. 10228, ld. *Mantegna* 2006, 443–444. kat. 177. (Paolo PELLEGRINI); DE LA MARE–NUVOLONI 2009. 304–305. kat. 92, további irodalommal. A kódex részletes leírását ld. BUONOCORE 2004. 335–352. A kódex keletkezéstörténetéhez fontos forrás Fra Giocondo dedikációs levele a kézirat elején, amely Cortesi szerepéről is megemlékezik, ld. BROWN 1992. 259. A dedikáció teljes szövegét közli: KOORTBOJIAN 2002. 310–311.

²⁵⁷ ASFi, Lettere Varie, 13 (egykor: 16), fol. 355r: „Laurentius ipse hoc hieme suis litteris hortatus est me ut curarem ut colligerentur epigrammata antiqua. Ego opus egregium et dignum tanto viro orditus sum. Supersedendum est paulisper quia librarius tarde et segniter scribit, et opus magnum est et pulcherrimum.”, közli PINTOR 1907. 25; VERDE 1977. 26.

²⁵⁸ A kódex valószínűleg 1489 januárja előtt elkészült, ld. KOORTBOJIAN 2002. 298–299. 9. j.

²⁵⁹ *De Matthiae Corvini Hungariae regis laudibus bellicis carmen*, Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 85.1.1. Aug. 2°, ld. DE LA MARE–NUVOLONI 2009. 302–303. kat. 91; *Corvina Augusta* 2014. 73–81 (ZSUPÁN Edina). A költemény keletkezésének pontos dátumára Cortesi maga utal a Francesco Baroninak 1488. július 5-én küldött levelében ld. 41. j. Cortesi műve nyomtatásban is megjelent Rómában *De laudibus Matthiae Corvini poematon* címmel, kiadója Eucharius Silber volt (H 5774; GW 07794; ISTC ic00938800). A datálatlan inkunábulum szövege több ponton jelentősen eltér a dedikációs kódexétől, ezért feltehetően későbbi is annál, nagy valószínűséggel 1489/1490-re lehet datálni.

valószínűleg Angelo Poliziano lehetett a közvetítő. A szöveg és a corvina kutatásában korábban csak részlegesen felhasznált források alapján ma már egyértelműen megállapítható, hogy a Mátyásnak dedikált kódex legkésőbb 1488 nyarán elkészült. Ser Baronének küldött, fentebb hivatkozott levelében ugyanis megemlíti, hogy azt „(m)ittere ad Regem statui ornatissimis decoratum fibulis.”²⁶⁰ A Cortesi-corvina tehát ekkor már bizonyosan készen állt, de a szerző még várta kollégái, elsősorban Poliziano véleményét művéről.²⁶¹ A wolfenbütteli kódex másolója ugyanúgy Sanvito volt, mint Fra Giocondo epigráfiai gyűjteményéé és a baltimore-i Petrarca-kódexé, címlapjának különleges miniatúráját pedig, amely a venetói eredetű, illuzionisztikus-architektonikus miniatúrák egyik legfantáziadúsabb emléke, egy másik, ekkor szintén Rómában tartózkodó észak-itáliai mester, az ún. Petrus V- - - készítette.²⁶² Ami azonban mindennél fontosabb: Battista Mantovano és Alessandro Cortesi személyesen is ismerte egymást, ezekben az években szoros barátságba kerültek. Ezt onnan tudjuk, hogy az utóbbinak 1490 áprilisában,

²⁶⁰ ASFi, Lettere Varie, 13 (egykor: 16), fol. 355r. A mondatot kivonatolva idézi: BANFI 1937. 147. A levél egyéb, szintén a *Laudes bellicaere* vonatkozó részleteinek egy részét közli: PINTOR 1907. 24–25; VERDE 1977. 26., vö. RISTORI 1977. 284, 2. j. és 293, dok. 156; PASCHINI 1957. 20–21; PAJORIN 1990. 351; BROWN 1992. 259. 58. j. Az itt hivatkozott forrás segítségével az is megállapítható, hogy a korábbi elképzelésekkel szemben Cortesi még nápolyi útja előtt megírta Mátyásnak szóló művét. A költemény és a kódex keletkezéstörténetéről, részben a publikálatlan, részben pedig a publikált, de a téma kutatásában fel nem használt források bevonásával egy önálló tanulmányban fogok beszámolni. A források egy részét ismertettem az MTA BTK Művészettörténeti Intézetében 2014. január 31-én tartott *Collegium Artium* előadásomban.

²⁶¹ Cortesi 1488. július 5-én Baronihoz írt levelében kéri meg címzettjét, hogy művét mutassa meg Polizianónak és Giorgio Antonio Vespuccinak: „Mitto ad te lucubrationem meam quam hoc hyeme elucubratus sum. Argumentum ac poema intelliges. Quaeso, una cum domino Angelo Politiano, dein cum domino Georgio Antonio Vespuccio perlegas eorumque aures consulas. Istis qui Romae sunt nonnullis perlectum est, sed ego volo etiam iudicium illorum maxime, ne quid erroris insit.”, közli: PINTOR 1907. 24; BANFI 1937. 147. (utóbbi kisebb elírásokkal); VERDE 1977. 26. Cortesi ezen közlése („hoc hyeme”) egybevág Havas László datálási javaslatával, aki megállapította, hogy a mű bizonyosan Bécsújhely elfoglalása, tehát 1487. augusztus 17. után íródott, ld. HAVAS 1965. 324. (A szerző nem ismerte az itt idézett forrást.) Angelo Poliziano egy Corteséhez szóló, 1489. augusztus 11-én, *volgaréban* írt válaszlevelében emlékezik meg a *Laudes bellicaeről* és igen dicsérő szavakkal méltatja azt: „Voi mi ringratiare ch' io vi dica el vero del vostro Panigirico; el vero è, che a me par buono et absoluto, et così ho scripto essere mio iudicio; del quale non bisogna ringratiarmene, perchè è debito lodare quello che merita laude.” A levelet közli: FERRATO 1878. 3–4; DEL LUNGO 1897. 250–253. Poliziano válaszlevele alapján azt feltételezhetjük, hogy egy korábbi episztolájában már részletesebben kifejtette a művel kapcsolatos véleményét.

²⁶² A miniatör életművének rekonstrukcióját ld. ARMSTRONG 1990. különösen 405–406. és 412. kat. 11.

tragikusan korán és váratlanul bekövetkezett halála után a karmelita szerzetes hosszú költeményben (*Querimonia in morte Alexandri Cortesii*) emlékezett meg római barátjáról.²⁶³ (A művet Ermolao Barbarónak címezte, aki szintén kapcsolatban állt Cortesivel.)

Mindezek alapján feltételezhető, hogy Battista Mantovano, akinek korábban semmilyen kimutatható kapcsolata nem volt a magyar udvarral, Alessandro Cortesi tanácsára, vagy az ő példáját követve küldte meg művét a magyar királynak. Ha ez így volt, akkor megállapíthatjuk, hogy Cortesi költeménye, amely a magyar királyt az antik hősök mintájára megformált, de a kereszténységet védelmező héroszként mutatja be, és Mantovano műve, a *Parthenice*, amelyben Mária előképeként a görög-római mitológia istennői jelennek meg, nem csak annyiban hasonlítanak egymásra, hogy a pogány antikvitást keresztény kontextusba állítják, de a művek keletkezése között közvetlen kapcsolat is feltételezhető. Ugyanez érvényes természetesen a két dedikációs kódexre is: a wolfenbütteli Cortesi-corvina másolója az a Sanvito volt, akinek a műhelyében ekkor készült kódexek lapjait Birago is kiindulópontnak tekintette a Battista Mantovano-corvina címlapjának (és a *Vitéz Pontificale* miniatúráinak) megalkotásakor. Mindebből pedig az a következtetés is levonható, hogy mindhárom, triumfális jellegű, egész oldalas architektonikus miniatúrával díszített corvina, tehát a Cortesi (1488 nyara), a Battista Mantovano (1488 második fele), és a Didymus (1488/1489 fordulója) létrejöttében eltérő módon, de egyaránt fontos szerepet játszottak a Rómában dolgozó padovai mesterek, Bartolomeo Sanvito és Gaspare da Padova. A budapesti kódex ismeretlen scriptora is, mintha Sanvito jellegzetes, kurzív írását imitálná.

3. A kódex állapota és rekonstrukciója

A Cod. Lat. 445 jelzetű kódex 68 fóliója Battista Mantovano *Parthenice Mariana* című költeményéből 2711 sort tartalmaz, de a kézirat hiányos. Mivel a költeménynek ez az

²⁶³ *Sylvae* VII. 2. MANTUANUS 1502. 94v-97r. Cortesi és Mantovano barátságára a költemény kapcsán utal BANFI 1937. 145-146, vö. SZÖRÉNYI 1987. 149.

egyetlen korabeli kéziratos példánya, ezért a corvinát a közel egykorú *editio princeps* szövegével kollacionáltam.

A *Parthenice* szövegében azonban nincs lényeges eltérés a kézirat és a bolognai kiadás között, ezért joggal következtethetünk arra, hogy a corvina szövege eredetileg a nyomtatott változattal azonos hosszúságú lehetett. Az utóbbi azonban 2895 sort tartalmaz,²⁶⁴ a kéziratból tehát 184 verssornyi szöveg hiányzik. Figyelembe véve, hogy a pergamenkódex levelein 40 sor van (minden rektó és verzó oldalon 20-20 sor), ezért a kódexből hiányzó 184 hexameter összesen öt elveszett levelet jelent.²⁶⁵ Két egység hiányzik a corvinában a *Parthenice Mariana* szövegéből, ezek a 713–792, illetve a 2792–2895. sorokat tartalmazó levelek. Az első egység 80 verssora két, míg a második 104 sora három elveszett levelet tesz ki.

A kódex azonban nemcsak hiányos, de fennmaradt bifólióit is rossz sorrendben kötötték be: a kéziratos és a nyomtatott szöveg egyszerű összeolvasásából kiderül, hogy mai állapotában a corvina összevissza tartalmazza az eredeti kézirat megmaradt lapjait. Ráadásul a levelek rektó oldalainak jobb felső sarkában olvasható, ceruzával írt, 1-től 68-ig folyamatosan haladó modern foliálás is ezt a hibás sorrendet rögzíti. Az eredeti elrendezés azonban könnyen rekonstruálható, a hiányzó levelek helyét is pontosan meg lehet állapítani, és mindebből következtetéseket vonhatunk le a kézirat sorsára vonatkozóan is.

A kódex mai állapotában az ívfüzetek szabálytalan összetételűek (**141. kép**): az I., III. és X. ívfüzet öt bifóliót tartalmaz, tehát quinternó, a II. ívfüzet nyolc fóliójából az első kettő (fol. 11 és 12) két egykori bifólió megmaradt első levele, melyeknek a második fele hiányzik a kódexből. Az ívfüzetben ezután következő hat levél három bifólióból álló terniót alkot. A IV.

²⁶⁴ A bolognai kiadásban a *Parthenice* 117 oldalt foglal el, oldalanként 25 sorral. Ez alól kivételt jelent a három könyv incipitje, az explicit és a költemény 10. oldala. Az incipitek (c1r, e2v, g7v) 16, 22, 22 sorból állnak, az utolsó oldal (k3r) pedig 9-ből. A 10. oldal (c5v) viszont szokatlan módon a többihez képest eggyel többet, tehát 26 sort tartalmaz.

²⁶⁵ A 68 levél 2720 sornak felelne meg, de néhány esetben a szövegtükörben 20 sornál kevesebb van. Ilyen először is a címlap (*ld. 6. j.*), amelyre csak 13 verssor fért ki, illetve a 2. és 3. könyvek incipitjei (fol. 13r, 46v), amelyek 19 sor van.

és a IX. „ívfüzet” egyaránt egyetlen bifólióból áll, az V. és VI. quaterno, tehát négy-négy bifóliót tartalmaz, a VII. binio (2 bifólió) a VIII. pedig ternió.²⁶⁶ A helyreállított szövegrend és a bifóliók által meghatározott struktúra összevetéséből kiderül, hogy a kézirat eredetileg keletkezési helyének és idejének megfelelően teljesen szabályos felépítésű volt: 7 egymást követő quinternóból állt – ez 35 bifóliót, azaz hetven levelet jelent –, majd ezután következett az utolsó, VIII. ívfüzet, amely minden bizonnyal egy ternió volt. (142. kép)

A levelek eredeti sorrendjének helyreállításából az is kiderül, hogy a kódexet, miután feltehetően a tűzkárban szétesett, és ívfüzetei széthullottak, hevenyészve úgy állították össze, hogy a szöveg sorrendjével mit sem törődve, eltérő ívfüzetekbe tartozó bifóliókat raktak egymásba. (Az I., a IV. és a VI. ívfüzet ugyan intakt maradt, de ezek közül ma csak az I. van az eredeti állapotnak megfelelő helyén.) Így történhetett, hogy az eredeti III. ívfüzet két külső bifóliója (a mai fol. 47–50 és fol. 48–49) ma egyetlen biniót képez, míg a további három bifólió ugyaninnen a jelenlegi II. ívfüzetbe tartozik. A jelenlegi foliálás szerinti fol. 29–30 pedig, amely önálló „ívfüzetként” van bekötve a kéziratba, az eredeti állapot szerint az V. ívfüzet legkülső bifóliója volt, amelynek többi lapja a mai VI. ívfüzetet alkotja (fol. 39–46).²⁶⁷ A rekonstrukció segítségével a hiányzó levelek helye is pontosan meghatározható: a helyreállított számozás szerint nincs meg a fol. 19–20 és a 71–73. Az előbbiek voltak az eredeti II. ívfüzet utolsó levelei, azaz két külső bifóliójának hátsó fele: a jelenlegi foliálás szerinti fol. 11 és 12 csonka bifólióinak ezek a hiányzó részei, amelyekeken tehát egykor a *Parthenice* 713–752 (X_{1r-v}) és 753–792. (X_{2r-v}) sorai voltak olvashatóak. A második hiányzó egység tartalmazta a költemény utolsó 104 verssorát, a helyreállított foliálás szerinti fol. 71–73 tehát a kódexből teljesen hiányzó utolsó (VIII.) ívfüzet első három lapja volt. Mivel pedig ez az elveszett egység a szöveg vége, ezért a fol. 73 verzó oldalán már csak 4 sornyi (2892–2895) szöveg lehetett. (A kézirat mai állapotában a fol. 38 tartalmazza a szöveg „végét”, ez a levél a rekonstruált állapotban a fol. 70 volt, tehát a VII. ívfüzet utolsó levele.)

²⁶⁶ I¹⁰ (fol. 1–10), II¹⁺¹⁺⁶ (fol. 11–18), III¹⁰ (fol. 19–28), IV² (fol. 29–30), V⁸ (fol. 31–38), VI⁸ (fol. 39–46), VII⁴ (fol. 47–50), VIII⁶ (fol. 51–56), IX² (fol. 57–58), X¹⁰ (fol. 59–68).

²⁶⁷ I–VII¹⁰ (fol. 1–70), VIII⁶ (fol. 71–76).

A rekonstrukció a kézirat pusztulástörténetének ismeretéhez is közelebb visz: a különböző pergamenlapokon látható égésnyomok csak az eredeti sorrend helyreállításakor fedik pontosan egymást – így például a mai fol. 38r és 58r külső margóin azonos helyen, formában és méretben jelennek meg a jellegzetes barna foltok. (143b-c. kép)

Következésképp a kódex még komplett és intakt állapotban volt, amikor megégett. A tűzben viszont elvesztette eredeti kötéstábláját, ívfüzetei szétestek, bifóliói összekeveredtek, és néhány levele feltehetően teljesen a tűz martalékává vált. Mint majd később látni fogjuk, a most hiányzó lapok közül nem az összes pusztult el, és a segítségükkel a kódex provenienciájának eddig ismeretlen fejezete tárulhat fel előttünk.

4. Proveniencia

A Battista Mantovano-corvinát Ernst Lajos 1912-ben Párizsban vásárolta, 12000 aranyfrank összegért.²⁶⁸ Noha egy tűzben megégett, kötéstábla nélküli, szétesett kéziratot szerzett meg,²⁶⁹ a tragikus sorsú műgyűjtőt mégis óriási büszkeséggel töltötte el, hogy Hunyadi Mátyás egykori híres könyvtárának egy autentikus darabja került a birtokába. Nagymező utcai palotájának második emeletén a nagyközönség számára éppen 1912-ben megnyitott múzeumának, az Ernst Múzeumnak is kiemelkedő jelentőségű darabja volt ez a korábban

²⁶⁸ A vételárról csak egy helyen olvashatunk, erről Hoffmann Edith tesz említést, forrásmegjelölés nélkül, a kódexnek szentelt első monografikus tanulmányban, HOFFMANN 1939. 105.

²⁶⁹ A kódex 1912 utáni állapotáról Kacziány Géza rövid tudósítása ad szemléletes leírást: KACZIÁNY 1914. 35–36: „66 hártýára írt lapot tartalmaz, ezenkívül egy szakadt lap töredék is van. [...] A kézirat 66 lapja a II. és III. éneket tartalmazza. Rendezetlen állapotban levén, még összeállítandó s akkor látható, mi van meg s mi hiányzik a műből. Így az egyes terniók összefüzetlenül láthatók.” Kacziány közlése több szempontból is pontatlan: összesen 67 foliót említ, pedig már akkor is eggyel többnek kellett lennie, és a szöveg az I. könyvet is szinte teljes terjedelmében tartalmazza. Hibás a következtetése, hogy a szétesett ívfüzetek eredetileg terniók lettek volna, ld. 46. j. A kódex terjedelmét más szerzők is pontatlanul adták meg. Ennek az az egyszerű oka, hogy a levelek ekkor még nem voltak beszámozva, a *Vasárnapi Ujság* cikke például 124 oldalt említ, tehát 62 foliót, Hevesynél pedig Kacziányhoz hasonlóan 67 levélnyi terjedelem szerepel, ld. *Vasárnapi Ujság*, 1913. 771, HEVESY 1923. 63. kat. 26. A kódex 1949 előtt nem is kapott új kötéstáblát, ld. FÖGEL 1927. 67. kat. 70.: „Kötése, metszése nincs”; BARTONIEK 1940. 400. kat. 445.: „Teg. non habet.” Bartoniek ugyanitt már a pontos terjedelmet adja meg (68 levél), és ez a későbbi irodalomban már nem változik, ld. BERKOVITS 1962. 123. kat. 42; CSAPODI 1973. 152. kat. 99; CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 42. kat. 51.

ismeretlen corvina.²⁷⁰ A kódex tökéletesen illeszkedett Ernst gyűjtési koncepciójába, amennyiben gyűjteménye egyes darabjainak segítségével a magyar történelem diaporámáját kívánta bemutatni. A Battista Mantovano-corvina azonban nemcsak a nemzeti történelem Mátyás uralkodásában megtestesülő egykori aranykorát volt hivatott felidézni: a humanista műpártolóként elképzelt király Ernst számára személyes példaként jelent meg. Ezért is történhetett, hogy a következő évtől kezdve lecserélte időszakos kiállításainak katalógusain a címlapot, és a Falus Elek által tervezett borító helyébe a corvina címlapja lépett: a Mátyásnak szóló dedikációs feliratot behelyettesítette az Ernst Múzeum címfeliratával, a possesszorcímer helyébe pedig múzeumának új emblémáját illesztette a következő mottóval: „Pro cultura Hungariae”.²⁷¹ (144. kép)

Arról, hogyan és kitől szerezte Ernst a kódexet, eddig szinte semmit nem lehetett tudni. Bár a korabeli napilapok természetesen beszámoltak a vásárlásról, hiszen egy új corvina érkezése közérdeklődésre tartott számot, a híradásokból kihámozható információmorzsák a szerzeményezés körülményeiről később nem kerültek be a szakirodalomba.

a) II. Abdul Hamid török szultán „kincseinek” árverése

A vásárlást követő időszakból három tudósítást ismerek, amelyekben egyáltalán szóba kerül a kódex származása. Az első a *Pesti Napló* 1913. augusztus 16-i számában jelent meg. A hír szerint „a szóban levő kodex Abdul Hamid kincsivel szabadult föl, amelyeket

²⁷⁰ Róka Enikő szerint a Battista Mantovano-corvinát első alkalommal csak 1922-ben állították ki az Ernst Múzeumban (RÓKA 2013. 176. 667. j.), de ennek ellentmondani látszik a *Vasárnapi Ujság* beszámolója és Kacziány Géza rövid ismertetése is. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a kódex már 1913-tól látható volt az állandó kiállításon, ld. *Vasárnapi Ujság*, 1913. 771; KACZIÁNY 1914. 34. Ernst gyűjteményének jelentős részét még életében, 1931-ben átszállították a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol két évvel később, 1933-ban nyílt meg a kollekción bemutató tárlat (RÓKA 2013. 190). Ezen szintén szerepelt a corvina, ld. VARIJŰ-HÖLLRIGL 1932. 41. kat. 75/8.

²⁷¹ RÓKA 2013. 176.

körülbelül egy éve árvereztek el Párisban”.²⁷² Ezt a provenienciát illetően kissé homályosan fogalmazott értesülést egészíti ki, illetve pontosítja a *Vasárnapi Ujság*ban néhány héttel később, szeptember 28-án, immár a címlap fotójával illusztráltan közölt, részletesebb tudósítás: „Abdul Hamid árverés alá szánt kincseivel jutott Párisba, hol egy könyvkereskedő útján bocsátották forgalomba.”²⁷³ Noha a két tudósítás egybehangzóan nevezi meg a kódex eredeti tulajdonosát, II. Abdul Hamid szultánt, az nem derül ki belőlük, hogy a corvinához Ernst az aukción jutott-e hozzá, vagy – ahogy ez a korban gyakran előfordult – az aukcionálásra szánt anyagból az árverés előtt vásárolta meg. Az sem egyértelmű, milyen aukcióról lehetett egyáltalán szó. Az Ernst párizsi vásárlásáról szóló harmadik korabeli tudósítás szerint ugyanis a kódex Abdul Hamid ékszereivel együtt érkezett Isztambulból Párizsba.²⁷⁴

Az utóbbi lehetőséget látszik alátámasztani Stemmer Ödön antikvárius évtizedekkel későbbi visszaemlékezése, amelyben néhai barátjának párizsi vásárlásáról számolt be: „Egyik felejthetetlen élményem, amikor [Ernst] 1912-ben egy nap lelkesen berontott hozzám, és közölte, hogy egy párizsi könyvárverésen eredeti Corvinát sikerült szereznie. Amikor értesült róla, hogy ott egy Mátyás könyvtárából származó, pergamenre írott és miniatűrökkel díszített műretek kerül kalapács alá, azonnal Párizsba utazott, nehogy a kincs más kezébe jusson. Olyan horribilis összeget fizetett ki érte, amennyit más magyar gyűjtő aligha fizetett volna ki magyar könyvritkaságért. Nagyon érthető volt izgalomteli boldogsága, mert egy eredeti Corvina valóban a non plus ultráját jelentette a hungaricumgyűjtéseknek. Olyan súlyos könyvkincs volt ez, amilyennel magánkönyvtáraink közül egyedül a marosvásárhelyi

²⁷² *Pesti Napló*, 1913. 9.

²⁷³ *Vasárnapi Ujság*, 1913. 771., vö. RÓKA 2013. 176, 667. j.

²⁷⁴ *Cosinzeana* 1913. 480. A rövid cikk az első hazai tudósítással szinte egy időben, augusztus 24-én jelent meg az erdélyi Szászvárosban (Orăștie, Románia) román nyelven kiadott rangos, ám rövid életű irodalmi hetilapban: „În Paris a ajuns din Constantinopol, deodată cu giuvaerele sultanului Abdul-Hamid, cari s’au licitat nu de mult în această metropolă a lumii.”

Teleki-bibliotéka büszkélkedhetett – egyébként a külföldi közgyűjteményekben is a Corvinákat mindig a legkülönb könyvértékek között tartották számon.”²⁷⁵

Ha hihetünk Stemmer beszámolójának – és ebben a tekintetben nincs okunk kételkedni hitelességében –, akkor Ernst maga is azt sugallta, hogy árverésre szánt tárgyat szerzett meg. Itt azonban nem jelenik meg a szultán neve, és hiába keresnénk ezt a provenienciát a kézirat későbbi szakirodalmában, soha többé nem bukkan föl: Hoffmann Edith és Balogh Jolán, a kódex első jelentős kutatói, hallgatásukkal talán épp azt jelezték, hogy nem hisznek a korabeli beszámolóknak.²⁷⁶ Pedig a szultán neve nemcsak a Corvina könyvtár történetével foglalkozó szakemberek, de a hazai nagyközönség számára is jól ismert volt: II. Abdul Hamid volt az, aki 1877-ben, nagylelkű gesztusként és jól kiszámított politikai érzékkel, a budapesti egyetemi ifúságnak ajándékozta azokat a kódexeket – nagy részben corvinákat – amelyeket egészen addig hadizsákmányként őriztek a Topkapi Szerájban.²⁷⁷

A kutatóknak azonban jó okuk lehetett kételkedni a mű származásában, hiszen már egy egyszerű kodikológiai megfigyelés is cáfolni látszik, hogy a Battista Mantovano-kódexet 1912 előtt évszázadokig a szultáni kincstárban őrizték volna. A kódex címlapján ugyanis, a *bas-de-page* közepén, az eredeti uralkodói címet később egy másikkal festették át. Ez a most is látható címer (három fekete korsó arany alapon) a Pignatellieké. A nápolyi eredetű család

²⁷⁵ STEMMER 1985. 34. vö. RÓKA 2013. 176. 667. j. A Teleki Sámuel által 1802-ben alapított marosvásárhelyi könyvtár (Teleki Téka) kódexe, amelyre Stemmer itt hivatkozik, egy Tacitus történeti műveit tartalmazó corvina volt. Az 1460-as években, Firenzében készült, szinte teljesen díszítetlen, címlapján egyszerű fehér indafonatos iniciálét tartalmazó és eredeti, aranyozott, poncolt bőr corvinakötéssel ellátott kódexet Teleki 1805-ben vásárolta meg a strasbourgi filológus könyvtárostól, Jeremias Jakob Oberlintől. Teleki Károly 1934-ben egy magyar származású amerikai könyvkereskedő, Gabriel Wells (Weisz Gábor) közvetítésével adta el a corvinát, amely egy évvel később került be a Yale University, Sterling Memorial Library gyűjteményébe, jelenlegi jelzete: BRBML, Ms. 145. A kódex provenienciájához ld. ALLEN 1937; ALLEN 1938. 318; BORZSÁK 1961. 183–186; CSANAK 1996. vö. CSAPODI 1973. 362–363. kat. 620; CSAPODI–CSAPODINÉ 1990. 53. kat. 113.

²⁷⁶ HOFFMANN 1939. 105. csak annyit közöl, hogy Ernst a kódexet „egy párizsi könyvkereskedőtől” vásárolta, vö. HEVESY 1923. 63. kat. 26; FÖGEL 1927. 67. kat. 70.

²⁷⁷ Az ELTE (akkor még: Pázmány Péter Tudományegyetem) Egyetemi Könyvtárának ajándékozott 35 kézirat részletes leírását Csontos János készítette el, aki három csoportra osztotta az anyagot: 1.: kétségtelen corvinák (kat. 1–10.), 2.: valószínű corvinák (kat. 11–13.), 3.: egyéb kéziratok (kat. 14–35.), ld. CSONTOSI 1877. Az Isztambulból visszaadott kódexekhez legújabbban: *Mátyás király* 2008. 13–16. kat. 1–4. és 28–46. kat. 17–34. Az esemény történeti kontextusához: MADAS 2002; MIKÓ 2007.

tagjai a 15. század második felétől kezdve rendkívül fontos szerepet játszottak Dél-Itália politikai életében, és a 17-18. században jelentős kúriai befolyásra is szert tettek: az ekkorra már igen szerteágazó família öt tagja volt bíboros, közülük pedig Antonio Pignatelli, XII. Ince néven (1691-1700), a pápai trónt is elfoglalta. Ha tehát a kódex ebben az – egyelőre csak tágan meghatározható – időszakban Itáliában volt, akkor igen valószínűtlen, hogy később Isztambulba került volna. Mindezek alapján úgy tűnik, nincs okunk hinni a szóbeszédnek, II. Abdul Hamid nem lehetett a Battista Mantovano-corvina korábbi tulajdonosa. Ha azonban az eredeti possesszor nyomait akarjuk követni, mégis ezekből a részben egymásnak is ellentmondó napilap-értesülésekből kell kiindulnunk.

II. Abdul Hamid (1842-1918) volt az Oszmán Birodalom utolsó, valódi hatalommal rendelkező szultánja. 1876-ban, válságos időszakban lépett nagybátyja, Abdul Aziz örökébe, négy évtizedig uralkodott, de a trónt nem tudta haláláig megtartani. A török államot feszítő társadalmi feszültségek és a modernizációs igény vezettek el az Ifjú Törökök felkeléséhez, a világi Törökország megszületéséhez, melynek következtében a szultán 1909-ben végleg elvesztette hatalmát, és az akkor még a birodalomhoz tartozó Szalonikiben került – rangjához méltó – fogságba. (Három évvel később, 1912-ben a várost elfoglaló görög csapatok elől „menekítve”, fogsága helyszínét Isztambulba helyezték át.) A trónját vesztett uralkodó ezért kényszerült arra, hogy értékes személyes ingóságait pénzzé tegye. Az első – és tudomásom szerint egyetlen – ilyen aukcióra Párizsban került sor 1911 telén.²⁷⁸ **(146. kép)** Ezen az árverésen azonban nem kódexeket, hanem kizárólag ékszereket, drágaköveket és értékes iparművészeti tárgyakat hirdettek eladásra, Ernst tehát aligha juthatott itt a corvinához. Viszont így már érthető, hogy kerülhetett szóba 1912-ben Abdul Hamiddal kapcsolatban egy párizsi aukció.

A másik ok, amiért a volt szultánt hírbe hozták a corvinával: II. Abdul Hamid valóban könyvgyűjtő volt, nagy és értékes kéziratgyűjteménnyel rendelkezett. Könyvtára azonban kizárólag török, arab és perzsa kódexekből állt. **(145. kép)** A kéziratok kalandos utat jártak

²⁷⁸ *Catalogue* 1911.

be, mire 1924-ben, három nagyobb egységre szakadva, egyeztetett vásárlás révén bekerültek a University of Michigan (290 kézirat), a British Museum (67 kézirat) és Alfred Chester Beatty (54 kézirat) gyűjteményébe. A történet éppen 1912-ben kezdődött: a korszak egyik legjelentősebb és szinte korlátlan anyagi lehetőségekkel rendelkező gyűjtője, John Pierpont Morgan adott megbízást az ismert firenzei könyvkereskedőnek, Tammaro De Marinisnak, hogy Isztambulban szerezze meg számára a régi iszlám kéziratokból álló gyűjteményt. Az antikvárius saját tőkéjéből meg is vásárolta a kollekciót, amelyet feltehetően előbb Kairóba szállíttatott, majd mire azzal visszatért Olaszországba, a megbízó váratlanul megbetegedett, és Rómában 1913. március 31-én elhunyt. Az ügylet így nem jött létre, és Tammaro De Marinis végül csak az első világháború után talált megfelelő vevőt: a gyűjteményt 1920-ban ismét Kairóba szállíttatta, ahol azt egy másik műkereskedő, Maurice Nahman vette meg, aki végül négy évvel később tudta – eredeti szándékaival ellentétben nem egyetlen egységként – eladni a 411 kódexet. A végső tranzakció létrejöttében a Michigani Egyetem tudósa, Francis Wiley Kelsey játszott a főszerepet, a vásárlás anyagi alapjait is az ő személyes hozzájárulása teremtette meg, és az ő iratanyagából ismertek a történet itt vázolt részletei is.²⁷⁹

Ebből számunkra két pont lényeges: az egyik, hogy Tammaro De Marinis 1912-ben vásárolta meg az Abdul Hamid-gyűjteményt, a másik, hogy erre Pierpont Morgan adta a megbízást. Kelsey beszámolója szerint ez utóbbi információ egy másik, szintén jól ismert könyvkereskedőtől származott, a lengyel származású, ekkor Londonban élő Wilfrid Michael Voynichtól. A történetben látszólag nincs kapcsolódási pont Ernst Lajos párizsi szerzeményezéséhez, de nem véletlenül idéztük föl az Abdul Hamid-féle kéziratgyűjtemény sorsát. Itt lépnek színre ugyanis történetünk valódi főszereplői. Ha a Battista Mantovano-corvina provenienciáját meg akarjuk ismerni, akkor a török szultán fedőtörténete helyett elsősorban a két kereskedőre kell koncentrálnunk. Ők azok, akik a hírlaptudósításokban egyszer sem jelentek meg: Tammaro De Marinis (1878–1969) és Wilfrid Voynich (1865–1930).

²⁷⁹ DOUGHERTY 2009.

b) Tammaro de Marinis és a corvinák

Amikor Ernst Lajos 1912-ben, Párizsban megszerezte a Battista Manovano-kódexet, ugyanakkor és ugyanott két másik corvina is felbukkant a nemzetközi könyvpiacra. Ez a furcsa egybeesés eddig nem keltett figyelmet, pedig véletlenszerűségéhez férhet némi kétely.²⁸⁰ Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1912. június 26-án előadást tartott a Magyar Nemzeti Múzeumban, melynek témája két korábbról ismert, de évtizedek óta lappangó corvina újbóli felbukkanása volt.²⁸¹ Beszédében röviden ismertette a kódexeket, és javasolta, hogy megvásárlásukra induljon közadakozás. A kért összeg ugyanis, amit a kereskedő megállapított a darabokért – egymillió korona, három belvárosi bérház vételárának összege – messze meghaladta a múzeum lehetőségeit. A megkeresés Párizsból érkezett: Tammaro De Marinis egy magyar grófnőn keresztül fordult Berzeviczyhez ajánlatával, melynek komolyságát az is mutatta, hogy a két kéziratot ekkor Budapestre szállították megtekintés végett.

A Corvina könyvtár fennmaradt anyagának két igen nevezetes darabjáról volt szó, a már korábban, más összefüggésben tárgyalt Didymus-corvináról (**131. kép**) és egy Cicero filozófiai műveit tartalmazó kódexről. (**151-152. kép**) Az előbbit azért tartották számon már korábban is kiemelkedő jelentőségű darabként a hazai szakirodalomban, mert díszes címlapján az uralkodópár, Corvin Mátyás és Aragóniai Beatrix egészalakos portréja is látható.²⁸² A másik kézirat, a Cicero-kódex eredetileg Francesco Sasseti számára készült az 1470-es évek elején, és mintegy másfél évtizeddel később, feltehetően 1488-ban vásárolta

²⁸⁰ Egyetlen futólagos megjegyzéssel találkoztam, amelyben a két kódexvásárlás együtt említetik, de ott sem találunk közöttük összefüggést: Hoffmann Edith idézte fel ezeket 1930-ban, egy újabb, megint csak Párizsban felbukkant corvina kapcsán, ld. HOFFMANN 1930. 394: „Csaknem húsz éve van annak, hogy Corvin-kódexek utoljára eladásra kerültek (a Morgan-könyvtárba származott remek Didymus s a Cicero és Ernst Lajos könyve.)”

²⁸¹ BERZEVICZY 1912a; BERZEVICZY 1912b.

²⁸² CSONTOSI 1888. 110-111.

meg a Medici-bankház vezetőjének bibliotékája több más darabjával együtt Mátyás számára Taddeo Ugoletto, a budai uralkodói könyvtár vezetője.²⁸³

A hír, hogy a korábról ismert kódexek ismét előkerültek, és esetleg megszerzhetőek a Nemzeti Könyvtár számára, gyorsan bejárta a hazai sajtót.²⁸⁴ Berzeviczy törekvése azonban, aki már korábban is nyomozott a kéziratok után, sajnos hiábavalónak bizonyult: a két kódexet még ugyanabban az évben megvásárolta John Pierpont Morgan, akinek ez volt egyik utolsó jelentős kódexvásárlása.

Mivel két – évtizedek óta lappangó – corvina biztosan Tammaro De Marinis közvetítésével bukkant fel Párizsban, érdemes mérlegelni a lehetőséget, hogy a harmadik, ugyanekkor és ugyanott feltűnő kódex is vele hozható összefüggésbe. Ám ha azt feltételezzük, hogy Ernst szintén De Marinistól vásárolta a maga corvináját, abból az is következik, hogy a II. Abdul Hamid-proveniencia is az utóbbi révén került be a köztudatba. Mivel – mint láthattuk – a firenzei könyvkereskedő tényleg épp ekkoriban jutott hozzá a szultán keleti kézírataihoz, ez a származás nem kelthetett gyanút.

De Marinis ráadásul pontosan tisztában volt a corvinák történeti jelentőségével, és antikváriusként azok modernkori mozgásával is, így azt is jól kellett tudnia, hogy éppen a volt szultán ajándékozott korábban – igaz, nem a magángyűjteményéből, hanem a Topkapi Szeráj anyagából – corvinákat a magyar államnak. Ha el akarta fedni kódexe eredeti tulajdonosának kilétét, akkor joggal számíthatott arra, hogy a volt szultán neve Magyarországon ismerősen cseng, és nem kelt majd kételyeket a kódex eredetére vonatkozóan. Ráadásul, ha a másik két, sokkal értékesebb corvina számára a magyar államot

²⁸³ New York, PML, Ms. M 497. A kódexben minden incipit-lap margóin gazdag, virágdíszes miniatúra található, amelyeken medaillonba foglalva a *bas-de-page* szélein a Sassetti-embléma, közepén pedig a családi címer kapott helyet: fol. 1r, 98r, 154r, 175r, 188r, 195r, 234r, 262r. Ezek közül az első kettőn, valamint a címlapon (fol. Iv) az eredeti címert 1488 körül Mátyáséval felülfestették, ezenkívül a fol. 1r alsó lapszéldíszén a Sassetti-impresákat is átfestették Mátyás emblémáival (kovakő és méhkas). A kézirat másolója Hubertus W volt (DE LA MARE 1976. 187. kat. 70; DE LA MARE 1985. 505. kat. 32/27), miniatúráit feltehetően Bartolomeo di Domenico di Guidónak lehet tulajdonítani, GARZELLI 1985. II, 577. kép. A kódexhez *ld. 112. j.*

²⁸⁴ *Budapesti Hírlap*, 1912, 18; *Protestáns*, 1912, 427–428. Az *Uj Idők* című hetilap 1912. július 7-i számának 31. oldalán a Didymus-corvina címlapjának egész oldalas reprodukciója jelent meg, a képaláírás szerint pedig a két corvináért „egy firenzei antikvárius egy millió lírát kér”.

próbálta vevőnek megszerezni, akkor logikusnak tűnik, hogy e harmadik, ugyanekkor nála lévő corvinának is magyarországi vevőt próbáljon találni. Olyan vevőt, aki éppen a kódex eszmei értéke miatt („hungaricum”) hajlandó és képes a máshol elérhetőnél magasabb árat is megadni a kéziratért. (Ne felejtsük el, hogy egy darabjaira esett, bekötetlen, részben megégett, kis méretű kódexről van szó.) Ernst Lajos személyében pedig megtalálta az ideális partnert. Ám ha mindez igaz, akkor Tammaro De Marinis – és rajta keresztül maga Ernst – hamis információt terjesztett (vagy legalábbis hagyott terjedni) a kódex provenienciájára vonatkozóan. Hogyan lehet mindezt igazolni? És mi lehetett a titkolózás oka? Ennek megértéséhez ismernünk kell a másik két díszkódex sorsát, amelyeket ugyanekkor John Pierpont Morgan vásárolt meg. Mint látni fogjuk, ott sincs minden rendben.

c) A Didymus- és a Cicero-corvina

A Didymus- és a Cicero-corvinát magyar tudósok fedezték fel Rómában, a jezsuiták hírneves oktatási intézményének, az 1551-ben alapított Collegium Romanumnak a könyvtárában. **(147. kép)** Az előbbiről először Rómer Flóris számolt be röviden a Magyar Tudományos Akadémián 1869. november 15-én, itáliai szakmai útjáról tartott előadásában, majd a következő évben megjelent tanulmányában részletesen ismertette mindkét kéziratot.²⁸⁵ Ez a modern szakirodalomban ritkán idézett tanulmány alapozta meg a kódexek itthoni ismertségét. Rendkívüli kodikológiai, filológiai és művészettörténeti alaposággal megírt szövegében a Didymus-corvina címlapjával kapcsolatban Rómer fontosnak tartotta kiemelni, hogy díszítésének gazdagsága és kvalitása révén az kiemelkedő darabja Mátyás király egykori könyvtárának: „meg kell vallanom, hogy valamint szerkesztésre, úgy kivitelre nézve alig találtam szebb díszlapot”. Rómer 1870-ben publikált kódexleírásai tehát saját személyes tapasztalatain alapultak: az előző év novemberében tért haza Olaszországból. Utazásának célja az volt, hogy korábban ismeretlen corvinákat azonosítsa a legjelentősebb itáliai

²⁸⁵ RÓMER 1869. 204; RÓMER 1870b. 300–303., vö. BEÖTHY 1869.

könyvtárakban: járt Velencében, Parmában, Modenában, Ferrarában, Bolognában, Firenzében, Rómában és Nápolyban.

Felfedezőútját honfitársa, az egykori '48-as honvédként és Kossuth Lajos elkötelezett támogatójaként angliai emigrációban élő Simonyi Ernő kutatásai alapozták meg. Ő volt az, aki lelkes amatőrként az 1860-as években a király egykori kódexei után kutatva végigjárta Európa számos nagyvárosának könyvtárát. Eredményeit azonban nem publikálta, hanem jegyzeteit elküldte Rómernek, aki ezek birtokában vágott neki itáliai utazásának. Noha ő maga soha nem hallgatta el, hogy eredményeit emigrációban élő honfitársa munkájára alapozta, Simonyinak a corvinák 19. századi újrafelfedezésében játszott alapvető szerepét mégis csak a legutóbbi időben sikerült igazolnia Zsupán Edinának és Mikó Árpádnak.²⁸⁶ Az ő érdemük, hogy ráirányították a figyelmet Rómer kéziratos hagyatékára.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Hung. 1110/I jelzetű mappája tartalmazza azokat a részletes jegyzeteket és leírásokat, amelyeket Rómer európai útjai során készített corvinákról, és e jegyzetek között Simonyi papírjai is ott vannak.²⁸⁷ A római kódexek esetében is jól értelmezhető Rómer munkamódszere: egyrészt lapszéli jegyzetekkel egészítette ki Simonyi leírásait, másrészt önálló lapokon folytatta is azokat. (*ld. Függelék 1*) Mindebből kiderül például, hogy Simonyi 1868. január 23-án járt a Collegium Romanumban, ekkor készítette el a Cicero-kódex rendkívül részletes tartalmi és filológiai leírását.²⁸⁸ Rómer aztán saját lapszéli jegyzeteivel egészítette ezt ki. Ez utóbbiak között találkozunk például először azzal az információval, hogy a kézirat végén egy korábbi

²⁸⁶ MIKÓ 2015. 176–178; ZSUPÁN 2015b. 200–201. Zsupán Edina szerint Rómer 1867-ben, a párizsi világkiállításon ismerkedhetett meg Simonyival, *ld. Uo.* 23. j.

²⁸⁷ A Rómer-mappa kéziratos anyagának a római corvinákra vonatkozó tartalmi ismertetését *ld. Függelék 1*. Zsupán Edina ismerte föl, hogy Rómer kéziratos jegyzetei között a Simonyi kézírásával készült jegyzetek is megvannak, *ld. ZSUPÁN 2015b. 200.* Néhány esetben Simonyi egyébként szignálta is ezeket, *ld. Függelék 1. (1), (2).*

²⁸⁸ Rómer maga is beszámol arról, hogy a kódex leírásához Simonyi jegyzeteit is felhasználta, *ld. RÓMER 1870b. 300.* Simonyi Ernő a jegyzetek tanúsága szerint 1868 januárjának utolsó heteiben folytatta kutatásait a római könyvtárakban, a Vatikáni Könyvtárban január 24-én készített feljegyzéseket, *ld. Függelék 1. (1), (2).* Zsupán Edina azt feltételezte (ZSUPÁN 2015b. 200.), hogy Simonyi már 1867 végén átadta jegyzékét Rómernek, de ezek alapján erre csak néhány hónappal később kerülhetett sor.

tulajdonosra utaló, töredékesen kiolvasható mottó és ex libris is látható volt: „A legvégső lapon 5 sor kivakart írás van, mely a könyv fatumára vonatkozik – de kézzel ki van vakarva / csak a ^ 1+A FATA MIHI és FRANCIS adhatna erről némi felvilágosítást”. Rómer ugyanezt a kodikológiai megfigyelést közölte a következő évben megjelent tanulmányában is, de ott némileg pontosította az olvasatot. „Λ . . . 1 | A (mitia) FATA MIHI és FRANCIS”.²⁸⁹ Ma már tudjuk, hogy a kézírásos bejegyzés, amelyet Rómer akkor nem tudott feloldani és pontosan értelmezni, Francesco Sasseti jellegzetes posszessorjegye volt.²⁹⁰

Rómer jegyzete rendkívül fontos forrás, mert ez az utolsó levél (hátsó előzéklap) ma már nem található meg a kódexben,²⁹¹ és a későbbi kutatás nem volt tisztában azzal, hogy a hiányzó posszessorjegy megbízható, autopszián alapuló forrásból származik. Az eltűnt lapon olvasható szöveg egykori jelenlétére később André de Hevesy – nyilvánvalóan Rómer 1870-ben megjelent tanulmánya alapján – úgy hivatkozott, hogy nem adta meg információja forrását,²⁹² Rómer magyarul megjelent szövegei pedig – egyáltalán nem szokatlan módon – teljesen ismeretlenek maradtak a későbbi külföldi kutatás számára. Albinia de la Mare a Francesco Sasseti könyvtáráról írt tanulmányának a New York-i kódexet ismertető katalógustételében – a Pierpont Morgan Libraryből, William Voelklétől kapott információra

²⁸⁹ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I, fol. 307r, *ld. Függelék 1. (1)*; RÓMER 1870b. 301. Simonyi ezt a bejegyzést nem írta le, Rómer kiegészítése a lapon az után következik, hogy az előbbi befejezte, szignálta és datálta jegyzetét.

²⁹⁰ Francesco Sasseti kódexeinek előzék-, vagy még gyakrabban hátsó előzéklapjai rektó oldalára könyvtárosa, Bartolomeo Fonzio írta be a tulajdonos valamelyik jelmondatát és nevét tartalmazó posszessorjegyet. A Cicero-kódexből elveszett lapon egykor olvasható szöveg eredeti formájában – a leggyakoribb ehhez hasonló mottó/ex libris-párosítás alapján – a következő lehetett: „MITIA FATA MIHI / FRANCISCI SASSETTI THOMAE FILII / CIVIS FLORENTINI (/FACIVNDVM CVRAVIT)”. Francesco Sasseti kódexeinek különböző posszessorjegyeihez ld. DE LA MARE 1976. 166–168. és 176. (Appendix 9.3/A).

²⁹¹ Az, hogy ez a szöveg egy ma már hiányzó lapon volt, kiderül Simonyi leírásából is, aki szerint a kivakart írás az utolsó, 272. levélen volt: „A 272ik utolsó levél üres, de ezen is vagy tíz sor későbbkori írás kivakartatott, de egyes betűk látszának.” A kódex jelenleg azonban csak 271 levélből áll (I, 270), tehát egyértelműen egy ma már hiányzó levélről volt szó. Ezen túl nem tudjuk, hogy milyen szöveg volt e fölött kivakarva: mint láttuk, Rómer 5 sort említett, Simonyi a mottóval együtt 10-et. Hasonló eljárással találkozunk több, szintén a Corvina könyvtár állományába került Sasseti-kódexben is: Milano, Biblioteca Trivulziana, cod. 817, fol. 203r (a hátsó előzéklapon) és Modena, BEU, Lat. 437 (α.Q.4.15), fol. 157r (hátsó előzéklapon). Mindkét esetben 5 kivakart sor alatt következik a fentebb leírt szöveg, DE LA MARE 1976. 186. kat. 67–68.

²⁹² HEVESY 1923. 71. kat. 76.

alapozva – azt közölte, hogy a kódex utolsó ívfüzete hiányos, és már ilyen volt akkor is, amikor a kézirat bekerült a könyvtárba.²⁹³ Az elveszett ex librisről a szerzőnek csak Hevesy 1923-as monográfiájából voltak értesülései. Simonyi és Rómer jegyzetei alapján most már az is bizonyos, hogy csak egy levél, a hátsó előzéklap hiányzik a kódexből.

A Didymus-corvina esetében viszont, úgy tűnik, a felfedezés kizárólag Rómer érdeme: Simonyitól e corvinára vonatkozó jegyzetet a kéziratanyagban nem találunk, csak az előbbinek 1869. október 2-án és november 1-jén készült leírását. A tudós maga is utal arra a néhány héttel később az Akadémián tartott előadásában, hogy az „eddig le nem írt kéziratra figyelmeztette értekezőt a tudós jezsuita könyvtárnok P. Patrizi”.²⁹⁴ Rómernek tehát a Collegium Romanumban Francesco Saverio Patrizi S. J. (1797–1881), az intézmény nagyhírű professzora volt segítségére kutatásaiban, aki Biblia-kutató filológusként jól ismerte a könyvtár patrisztikus teológiai szövegeket tartalmazó kézirateit, így a Didymus-kódexet is.

Miután Rómer megismerte a római könyvtárakban őrzött corvinákat, és rövid publikációban leírta azokat, elkezdte azt is megszervezni, hogy az ekkor az I. vatikáni zsinatra Rómába érkező magyar főpapok segítségével fotóreprodukciókon jelenjenek meg e kódexek legszebb lapjai. E tárgyú kezdeményezéséről a Magyar Tudományos Akadémia II. (nyelvészeti) osztályán 1870 májusában tartott osztályülésén beszélt részletesen, és pontosan megjelölte azt a négy kódexet, amelyről fotóreprodukciókat kell készíteni.²⁹⁵ Ennek a törekvésnek lett az eredménye az 1871-ben kiadott, in folio méretű *Díszlapok a római könyvtárakban őrzött négy corvin-kódexből* című könyv, az első olyan magyarországi kiadvány, amelyben a miniatúrával díszített kódexlapok méretazonos reprodukciókon jelentek meg. A könyv tartalmazza a Collegium Romanumban őrzött két corvina címlapjairól készült reprodukciókat, valamint Rómer Flóris kódexleírásait, amelyet a szerző a saját és Simonyi jegyzeteire alapozott. **(151. kép)**

²⁹³ DE LA MARE 1976. 187. kat. 70.

²⁹⁴ RÓMER 1869. 204.

²⁹⁵ RÓMER 1870a. 136.

Rómer kutatási eredményei közül kettőt fontos itt kiemelni. Az egyik, hogy a Didymus-corvina esetében közölte a kódex akkori jelzetét is: „4 f 45”;²⁹⁶ a másik, hogy a kötetben közölt négy római corvina őrzési helyének ismertetésekor pontosan megkülönböztette a Collegium Romanumot, ahol a Didymus- és a Cicero-corvina volt található, illetve a jezsuiták római rendházát (casa professa del Gesù, **148. kép**), ahol pedig az úgynevezett *Ferences Missalét* őrizték.²⁹⁷ (**149–150. kép**) (A negyedik kódex a Vatikáni Könyvtár urbinói fondjába tartozó *Breviarium Romanum* – Urb. Lat. 112 – volt.) A Bécsben készült *Ferences Missalét* először Fraknói Vilmos ismertette 1868-ban megjelent tanulmányában. Ezt Mátyás király 1469-ben ajándékozta Thomas de Hungaria ferences szerzetesnek azzal a kikötéssel, hogy a kódexet később is abban a rendtartományban kell őrizni, ahol az utóbbi meghalt.²⁹⁸ A mű ezért egészen a 18. század végi abolícióig a bécsi rendházban (Hieronymuskloster) maradt, majd Festetics László (1785–1846) szerezte meg. Az ő tulajdonából aztán – gyűjteményének bécsi árverésén – 1846-ban Johann Paul Kaltenbaeck történészhez került, majd tőle vásárolta meg Bécsben Giovan Francesco De Rossi neves könyvgyűjtő, a történetünk szempontjából hamarosan szintén fontossá váló Luisa Carlotta Bourbon-Pármai hercegnő férje.

²⁹⁶ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I, fol. 323r: „disznóbörkötés, kívül 4 f 45”, illetve fol. 325r, *ld.* 129. j. Az egykori jelzetet szintén közli: RÓMER 1870a. 136; RÓMER 1870b. 301; *Díszlapok* 1871. 12. Rómer kéziratos közlése azért is fontos, mert ezek szerint az eredeti jelzet a kódex bőrkötésének gerincén is olvasható volt. Ez később eltűnt onnan (lekopott vagy levakarták), majd ezt a – feltehetően 16–17. századi – kötéstáblát is elvesztette a corvina, amikor a Pierpont Morgan Libraryben az 1970-es években újrakötötték.

²⁹⁷ Rómer a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán tartott osztályülésen (1870) beszélt részletesen a reprodukálni kívánt kódexekről, és itt is pontos különbséget tett őrzési helyeik szerint: a Cicero és a Didymus a „jeszuiták Collegium Romanum könyvtárában”, míg a *Ferences Missale* a „Collegio del Gesù könyvtárában” volt ekkor. RÓMER 1870a. 136.

²⁹⁸ BAV, Ross. 1164, Fraknói 1868. Az adomány feltételeit pontosan rögzíti a fol. 126v-n az egész oldalas miniatura (*Imago pietatis a passió eszközeivel*) alá a kódex scriptora által beírt szöveg. (A textus egyes szám első személyben fogalmaz, megfelelően annak, hogy a szöveg fölötti képen a Krisztus előtt térdelő magyar uralkodó címerrel azonosított alakja jelenik meg.) Fraknói azonban nem ismerte föl, hogy ez azonos azzal a kézzel, amelyet Xystus Schier már száz évvel korábban a bécsi ferences rendházban őrzött kódexként leírt. SCHIER 1766. 57, vö. BUDIK 1839. 55; TIETZE 1911. 18. kat. 31. A kódexhez újabban *ld. Liturgia in figura* 1995. 219–222. kat. 49. (Lorenza DAL POZ); MADDALO 2014. II. 1296–1300. (Lorenza DAL POZ).

Amikor a *Díszlapok* 1871-ben Pesten megjelent, akkor a Collegium Romanum corvinái már nem voltak eredeti őrzési helyükön. Az olasz hadsereg 1870. szeptember 20-án bevonult Rómába, és a következő évtől fogva a város hivatalosan is az Olasz Királyság fővárosa lett. Ekkor államosították az egyházi intézmények javait, köztük a jezsuiták könyvtárát is.²⁹⁹ A Collegium Romanum hatalmas könyvtárának anyaga vált az 1873-ban megalapított Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele II magjává, a Sant'Ignazióhoz csatlakozó épületben pedig részben ezt az új könyvtárat, részben pedig egy új állami gimnáziumot (Liceo Classico Enrico Quirino Visconti) helyezték el.³⁰⁰ A két corvina azonban nem került be az új nemzeti könyvtár gyűjteményébe, azoknak nyoma veszett.

A hiányt először Csontos János regisztrálta a *Magyar Könyvszemlében* 1886-ban megjelent, az Attavante miniatúráival díszített corvinákról írt tanulmányában.³⁰¹ A következő évtizedekben több kutató is tett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy az eltűnt kincsek hollétét megállapítsa. A Collegium Romanum államosított könyvanyagának útját követve Wilhelm Weinberger és Berzeviczy Albert is a Biblioteca Nazionaleban kereste a kéziratokat a 20. század első évtizedében.³⁰² Közülük Weinberger már azt is tudta a

²⁹⁹ A Rómába bevonuló olasz csapatok néhány egységét már az első napon beszállásolták a Collegium Romanum épületébe, így tehát a patinás intézmény 1848/1849 után másodszor is ideiglenes kaszárnyává vált. Az intézmény rektora és az olasz hatóságok között ekkor, 1870 szeptember–október folyamán az épület használatáról folytatott levelezés nyomtatásban is megjelent, többek között ebből lehet pontosan rekonstruálni a Róma elfoglalása utáni eseményeket: *La chiusura* 1870.

³⁰⁰ A korabeli esemény- és intézménytörténet részletes feldolgozását ld. FOTI 2006, vö. MARTINA 1995. 679–682; VENEZIANI 1995. 693–698.

³⁰¹ CSONTOSI 1886. 249. 1. j. Csontos ebben a hosszú lábjegyzetében őrzési hely szerint sorolja fel az egyes könyvtárakban őrzött corvinák mennyiségét, viszont jelzetet és tartalmi ismertetést nem ad meg. Egyértelműen a Didymus-corvinára vonatkozik azonban a következő tétel: „a Jezsuita-rend egy ismeretlen könyvtárában (azelőtt a »Collegio Romano«-ban Rómában)”. Csontosnak ez a tanulmánya válasz volt Adolfo Venturinak az előző évben megjelent, néhány modenai (BEU) corvina miniatúrájának attribúciójával kapcsolatban megjelent cikkére, ld. VENTURI 1885. Csontos később is lappangó kódexként tünteti fel a Didymus-corvinát, ld. CSONTOSI 1888. 110: „azelőtt Rómában a jezsuita-rend »Collegium Romanum« című intézet könyvtárában, ez idő szerint pedig ismeretlen könyvtárban, őriztetik”. A szerző néhány évvel korábban, a latin nyelvű corvinákról írt repertóriumának megjelenésekor még nem tudott arról, hogy a két kódex már nincs eredeti őrzési helyén, CSONTOSI 1881. 172–173.: „XXXVIII. A jezsuitarend »Collegium Romanum« című társházában Rómában”.

³⁰² WEINBERGER 1908. 50–51; BERZEVICZY 1908. 305. és 305–306. 1. j.: „E codexnek, melynek teljes címe: »Didimi [sic!] Alexandrini de Spiritu Sancto et Cyrilli Alexandrini Opera«, hollétét a legnagyobb igyekezettel

corvinákról 1908-ban megjelent tanulmányában, hogy a Collegium Romanum kódexei nem kerültek be hiánytalanul a Biblioteca Nazionale anyagába, hanem egy jelentős részüket a Vatikáni Könyvtárban kell keresni, illetve néhány kézirat elkallódott.³⁰³ Ő azonban – mivel ez a kódexanyag ekkor még nem volt hozzáférhető a kutatók számára – nem tudhatta, vajon a Didymus- és a Cicero-kódex a Vatikánba került anyagban van-e.

Ilyen előzmények után bukkantak fel tehát a corvinák 1912-ben a párizsi műtárgypiacon. Ezen a ponton kell visszatérnünk Berzeviczy Albertnek a Magyar Nemzeti Múzeumban tartott előadására, mert ebben a kódexek korábbi sorsára vonatkozóan egy igen fontos, új információ hangzott el: az Akadémia elnökének ismertetése szerint a Didymus-kódex, amelyet ekkor Tammaro De Marinis ajánlott fel vételre, 1870 előtt „a Jézus-társaság birtokában a Collegium Romanum könyvtárában őriztetett, hová Karolina pármai nagyhercegnő adományaképpen került”.³⁰⁴ Ez utóbbi provenienciaadat mindeddig ismeretlen volt, maga Berzeviczy sem tudott róla ezt megelőzően: az Aragóniai Beatrix királynéről négy évvel korábban megjelent monográfiájában még kizárólag a jezsuita kollégiumot tartotta számon a kézirat egykori őrzési helyeként és egyetlen ismert provenienciájaként.

Az 1912-ben felbukkant új adat tehát – noha erre előadásában nem tett közvetlen utalást – nagy valószínűséggel Tammaro De Marinistól származott. Feltehetően ő volt a forrása André de Hevesynek is, aki a *Revue de l'Art Chrétien*ben 1911-ben publikált egy tanulmányt a corvinák miniatúráinak attribúciós kérdéseiről. Ennek egyik lábjegyzetében említette meg, hogy a Didymus-kódex ugyanúgy „Caroline de Parme” hercegnőtől

sem sikerült kipuhatolnom; a Collegium Romanum államosítása idejében valószínűleg elrejtették tulajdonosai s eddig nem került elő.” Négy évvel később Berzeviczy pontosabban is közli, merre kereste a kódexeket, BERZEVICZY 1912a. 307–308: „Csakhamar megállapíthattam, hogy a codex az 1870 végén, Róma elfoglalása után a Collegio Romanoval együtt államosított 49 szerzetrendi könyvtárból alakult Biblioteca Vittorio Emmanuelé-ben nem található.” Berzeviczy Albert itt idézett múzeumi előadásának kis mértékben rövidített szövege a *Magyar Könyvszemlé*ben is megjelent, ld. BERZEVICZY 1912b.

³⁰³ WEINBERGER 1908. 50–51. A Vatikáni Könyvtárba feltehetően 1903-ban jutott el a gyűjtemény (MANCINI 2015. 51–52), de máig nem tisztázott, hogy pontosan milyen körülmények között őrizték a kódexeket egészen 1913-ig, amikor hivatalosan is a könyvtár tulajdonába kerültek a kódexek.

³⁰⁴ BERZEVICZY 1912a. 307.

származik, mint „a többi kötet” (ti. a *Ferences Missale*), amely később a (római) jezsuitákhoz került.³⁰⁵ Hevesy a Didymus-corvina reprodukcióját a *Díszlapok* alapján közölte, abból a kiadványból pedig tudnia kellett, hogy a *Ferences Missale* és a Didymus nem ugyanarról a helyről származik. Mivel nem valószínű, hogy Berzeviczy Hevesytől vette volna át az „új” adatot, azt feltételezem, hogy mindketten közös forrásra, De Marinis információjára támaszkodtak.

d) Luisa Carlotta Bourbon-pármai hercegnő és a Biblioteca Rossiana

Az általuk említett „Karolina pármai nagyhercegnő”, azaz Luisa Carlotta Bourbon-pármai hercegnő (1802–1857) – akitől állítólag a Collegium Romanumba került a két corvina – jól ismert név a Vatikáni Könyvtár kódexeinek történetében, a ma Rossiana fondként ismert gyűjteményi egység ugyanis tőle eredeztethető. Néhai második férje, az alacsony rangú és nem túl gazdag családból származó Giovan Francesco De Rossi lovag (1796–1854) lelkes könyvgyűjtő volt, aki felesége vagyonának felhasználásával két évtized alatt létrehozta Rómában mintegy ezerkétszáz kódexből, kétezer-ötszáz inkunábulumból és több ezer egyéb nyomtatott könyvből álló könyvtárát.³⁰⁶ Halála után özvegyére szállt a gyűjtemény, aki már a következő évben, 1855. március 6-án kelt adománylevelében részletesen rendelkezett annak sorsáról: a könyvtárat teljes egészében a jezsuita rendnek ajándékozta, azzal a kikötéssel, hogy azt egyben kell tartani és lehetőség szerint a római jezsuita rendházban (*casa professa del Gesù*) kell elhelyezni.³⁰⁷ **(148. kép)** Bölcs előrelátásról tanúbizonyságot téve azonban

³⁰⁵ HEVESY 1911. 17. 2. j.

³⁰⁶ Giovan Francesco De Rossiohoz: VERCELLONE 1991; PIAZZONI 2014.

³⁰⁷ Az adománylevél szövegét közli GRAFINGER 1997a. 138–146. Az adománylevélben a jezsuita rend generálisa, Pieter Jan Beckx nyilatkozott az adomány elfogadásáról. A dokumentum 2. pontja értelmében az adományozó megjelölte a könyvtár elhelyezését (*Casa Professa del Gesù*), de egyúttal lehetővé tette azt is, hogy a rend mindenkor generálisának döntése értelmében, ha erre alapos indok készíti, a gyűjteményt máshol őrizték. A gyűjtemény vándorlástörténetéhez ld. még PIAZZONI 2009. különösen 159–161.

arról is gondoskodott, hogy a rend feloszlatása esetén – dinasztikus családi köteleihez híven – az osztrák császárt illeti a könyvtár tulajdonjoga.³⁰⁸

Mindez így is történt: a gyűjteményt az adományozó akaratának megfelelően a jezsuiták római rendházában helyezték el oly módon, hogy ott nemcsak a kódexek és nyomtatott könyvek megfelelő állagvédelmét, de azok kutathatóságát is biztosították. E kódexek között volt a korábban említett *Ferences Missale* is (149–150. kép), Fraknói és Rómer is ott látta, és írta le azt 1868-ban, illetve egy évvel később. De ekkor már nem maradtak ott sokáig: miután Róma is az Olasz Királyság része lett, és a rend javait államosították, az értékes gyűjtemény új tulajdonosa az 1855-ös adománylevelé értelmében az osztrák császár, I. Ferenc József lett.³⁰⁹ De Rossi egykori könyvtárát ezért 1873-ban átszállították a Monarchia nagykövetségi épületébe, az előbbivel közvetlenül szomszédos Palazzo Veneziába, majd néhány évvel később (1877) útnak indították Ausztriába. Itt először a bécsi jezsuita rendházban (Universitätsplatz) helyezték el azt, majd a főváros melletti Lainz kolostorába került az anyag (1895), és itt vált a szakmai érdeklődők számára kutathatóvá.³¹⁰ A gyűjteményről is már ekkor, a 20. század elején jelentek meg az első komoly publikációk, előbb Eduard Gollob ismertette azt röviden, majd Hans Tietze publikálta 1911-ben az illuminált kéziratok katalógusát.³¹¹

³⁰⁸ Luisa Carlotta az adománylevelé 5. és 6. pontjában rendelkezett igen részletesen erről az eshetőségről, ld.

GRAFINGER 1997a. 142. Érdekes módon már Fraknói Vilmos is fontosnak tartotta megemlíteni az adományozónak ezt a rendelkezését a *Ferences Missaléról* írt tanulmányában, ld. FRAKNÓI 1868. 446.

³⁰⁹ A jezsuita rendet hivatalosan egy 1873-ban kihirdetett törvény oszlatta fel.

³¹⁰ A könyvtár 1870 és 1922 közötti sorsáról, ezen belül is különösen ausztriai korszakáról részletesen ld. GRAFINGER 1997b.

³¹¹ GOLLOB 1909; TIETZE 1911. Noha a gyűjteményről már Luisa Carlotta 1855-ös adományozása előtt is készült inventárium (erről adománylevelében említést is tesz), majd az átvétel után nem sokkal Beckx is összeállított egy jegyzéket, az első részletes leíró katalógus csak Lainzban készült el. Történetünk szempontjából nem érdektelen megjegyezni, hogy Grafinger közlése szerint a Pierpont Morgan Library 1914 elején tárgyalásokat folytatott az ausztriai jezsuita rendtartomány képviselőivel arról, hogy az akkor Lainzban őrzött Rossiana-anyagból néhány kódexet – köztük épp a *Ferences Missalét* is – megvásárolják. Az ügyletet az osztrák hatóságok (K. u. K. Ministerium für Kultus und Unterricht) éppen arra a jogalapra hivatkozva tudták megakadályozni, hogy a gyűjteménynek ekkor a jezsuiták csak az őrzői és kezelői voltak, de tulajdonosa az osztrák császár. Hivatkoztak egyúttal Luisa Carlotta adománylevelének arra a pontjára, miszerint a könyvtárat teljes épségben és egységben kell megőrizni, tehát tilos abból egyes darabokat kiemelni és

1912-ben tehát már jól ismert volt az anyag, amely azonban egy újabb történelmi fordulatnak köszönhetően néhány évvel később visszatért Rómába: 1918. november 12-én létrejött az Osztrák Köztársaság, és az első világháborút lezáró békeszerződések értelmében végleg megszűnt az Osztrák–Magyar Monarchia, senki nem viselhette többé az osztrák császári címet, viszont ugyanekkor már ismét létezett Olaszországban a jezsuita rend. A gyűjteményt ezért, hosszas diplomáciai tárgyalások után, 1921 decemberében visszaszállították Rómába: az osztrák állam tehát visszaszolgáltatta a teljes anyagot a jezsuita rendnek, amely késelem nélkül a pápának, XV. Benedeknek (1914–1922) adományozta azt, aki pedig a Vatikáni Könyvtárra bízta a gyűjteményt.³¹² A Rossiana azonban – ellentétben a Collegium Romanum gyűjteményével – 1870 után nem tűnt el egészen az érdeklődők szeme elől. A *Ferences Missale* például 1882-ben és 1896-ban is szerepelt Budapesten kiállításon.³¹³

Ha az olvasó ezen a ponton ellentmondást érzékel, az nem véletlen. De Rossi gyűjteményének, amelyet tehát 1855 és 1873 között az Il Gesù-templomhoz csatlakozó rendházban őriztek, soha semmilyen köze nem volt a Sant’Ignazio-templom épülettömbjében 1870-ig működő Collegium Romanumnak a könyvtárához – azontúl természetesen, hogy mindkét intézmény a Jézus Társaságához tartozott. Nem tudunk arról, hogy Luisa Carlotta a halála előtt – egykori férje gyűjteményét megbontva, és így saját adománylevelének ellentmondva – bármilyen kéziratot adományozott volna a Collegiumnak. Láthattuk továbbá, hogy amikor Simonyi és Rómer az 1860-as évek végén Rómában corvinákat kerestek, pontosan megkülönböztették egymástól a Gesùban lévő

értékesíteni, ld. GRAFINGER 1997a. 127. és 107. j. Ugyanekkor, 1913–1914 folyamán a Vatikáni Könyvtár prefektusa, a jezsuita Franz Ehrle is tárgyalásokat kezdeményezett, ezúttal a teljes gyűjtemény megvásárlásáról. A kialakult összeg 500 000 korona volt, X. Pius pápa jóváhagyásával a jezsuita rend generálisa, Franz Xavier Wernz már lényegében meg is állapodott a kontraktusról Ferenc Ferdinánd főherceggel, de a vásárlást a trónörökös ellen elkövetett szarajevói merénylet végül meghiúsította, ld. PIAZZONI 2009. 163.

³¹² GRAFINGER 1997a. 131–135; PIAZZONI 2009. 164–165.

³¹³ *Könyvkiállítási emlék* 1882. 64–65. kat. 181. (A következő helymegjelöléssel: „A bécsi jezsuita-társház könyvtáráé.”); *Ezredéves kiállítás* 1896. 97. kat. 1188. (A következő helymegjelöléssel: „Bibliotheca Rossiana, Bécs”.)

rendházat és az onnan kétszáz méterre található oktatási intézményt, a Collegium Romanumot. Nem utolsósorban pedig: ha a két kódex bármelyikében egy korábbi tulajdonosra vagy ajándékozóra utaló bejegyzést, esetleg ex librist találtak volna, azt egészen biztosan fel is jegyezték volna. Rómer kéziratái között azonban ilyen információval nem találkoztunk.³¹⁴

Berzeviczy maga is érzékelte, hogy a corvinák nem szokványos úton kerültek a könyvpiacra. Miután beszámolt arról, hogy a kódexeket korábban nem találta az új római nemzeti könyvtár gyűjteményében, azt valószínűsítette, „hogy a Jézus-társaság római könyvtárának az olasz állam részéről való átvétele előtt a legbecsesebb könyvrégiségeket – köztük a Didymus- és a Cicero-kódexet is – Rómából eltávolította s azokat az olasz állam esetleges revindikációja ellen biztonságba igyekezett helyezni”. A nagytekintélyű tudós és befolyásos parlamenti képviselő Berzeviczy ekkor közadakozás megszervezését javasolta, de ezt többek között a feszült politikai légkör sem tette reálissá. Ezzel is összefügg, hogy a két corvina felbukkanása a korabeli hazai sajtóban nem csak lelkesültséget váltott ki. Volt, aki éppen a kódexek nyugtalanító provenienciája miatt intett óvatosságra. Így tett például Friedrich István, aki Berzeviczy előadását ismertetve a *Katholikus Szemle* hasábjain adott hangot kétségeinek: „a megvásárlás előtt azonban jó volna tisztába jönni azzal az úttal-móddal, melyen e codexek mostani párisi eladójukhoz kerültek, nehogy valami lopott portékának jussunk a birtokába, amelyet jogos gazdája majd visszakövetel”.³¹⁵

A kódexek származástörténetében rejlő ellentmondásokat a későbbi irodalom sem tudta feloldani. Ennek köszönhető, hogy a Didymus- és a Cicero-corvina provenienciájára vonatkozóan 1912 után, amikor azok már John Pierpont Morgan, illetve a róla elnevezett könyvtár gyűjteményébe tartoztak, igen zavaros és gyakran egymásnak is ellentmondó adatokat találunk. Az első a sorban André de Hevesy volt, aki 1923-ban megjelent corvina-

³¹⁴ A Rossianából származó és később a Vatikáni Könyvtárba került kódexek és inkunábulumok többségében például megtalálható – általában az első kötéstábla belső oldalának bal felső sarkába ragasztva – a Luisa Carlotta Bourbon hercegnő kettős címerét tartalmazó, nyomtatott ex libris.

³¹⁵ FRIEDREICH 1912. 865.

monográfiájában – továbbfejlesztve a saját, 1911-ben megjelent tanulmányában mondottakat – a következő adatsort adja meg. Szerinte a Didymus-kódex Giovan Francesco De Rossié volt, majd tőle Luisa Carlotta hercegnőhöz került, majd tőle a Collegium Romanumba, innen pedig a jezsuiták lainzi rendházának könyvtárába.³¹⁶ Mint látjuk, ez a származtatás több súlyos tévedést tartalmaz: a Collegium Romanumba nem kerültek kódexek a hercegnőtől, és nem a Collegium anyaga vándorolt Ausztriába, hanem a Rossiana. Feltételezhető, hogy Hevesy, a maga módján, talán érzékelve az adatokban rejlő ellentmondást, megpróbálta azt valamilyen módon feloldani. Hogy állításának hitelt adjon, a kódex lainzi provenienciájának alátámasztására szakirodalomként idézte is Gollob 1909-ben megjelent tanulmányát. Azt a tanulmányt, amelyben természetesen nyomát sem találjuk a Didymus-corvinának.

Érdekes módon a Cicero-corvina esetében a fentitől némileg eltérő eredetet adott meg Hevesy: itt ugyanis azt olvassuk, hogy a kódex De Rossi gyűjteményéből származik, majd özvegyén keresztül jutott a Collegium Romanumba, és onnan közvetlenül Tammaro De Marinishoz.³¹⁷ Ez az első eset, amikor a két corvinához némileg eltérő proveniencia társult, és ez sokáig így is maradt a szakirodalomban.

A De Rossi–Luisa Carlotta–Gesù–Lainz-származástörténet a későbbiekben is keresztelte a Collegium Romanum–Tammaro De Marinis-vonalat. Hevesy monográfiája után néhány évvel, 1927-ben jelent meg az akkori legkiválóbb hazai kutatók által összeállított, máig mintaszerű monográfia Mátyás király könyvtáráról, a *Bibliotheca Corvina*. A kötet Fögel József által összeállított katalógusában azonban itt is furcsa, bár Hevesyétől némileg eltérő információval találkozunk: a Didymus-corvina ezek szerint 1869/1870-ig a „Collegio Romano del Gesù” gyűjteményében volt, ahonnan eltűnt, majd Pierpont Morgan 1912-ben megvásárolta De Marinistól.³¹⁸ A Hevesy által felvázolt származástörténet tehát egyrészt „egyszerűsödött”, másrészt a két intézmény, a jezsuita rendház (casa professa del

³¹⁶ HEVESY 1923. 71. kat. 77.

³¹⁷ HEVESY 1923. 71. kat. 76.

³¹⁸ FÖGEL 1927. 72. kat. 116.

Gesù) összeolvadt az oktatási intézménnyel (Collegium Romanum), melynek révén egy soha nem létezett intézmény tulajdonába utalták a kódexet.

Mindennek egy újabb variációját kínálta a Pierpont Morgan Library illuminált kódexeiből a New York Public Libraryben 1933/1934-ben rendezett kiállítás katalógusa, amely szerint a Didymus korábbi őrzési helyei a következők voltak: „Cav. Gian Francesco de Rossi, the Jesuit fathers at Lainz, and the Collegio Romano at Rome”, a Cicero-corvináé pedig: „from the collections of Cav. Gian Francesco de Rossi, Luise Charlotte de Bourbon, and the Collegio Romano”.³¹⁹ A Berzeviczy 1912-es előadásában felbukkanó új eredettörténet ezzel véglegesen kanonizálódott, és a De Rossi-proveniencia máig érvényesnek számít. Ennek azonban nem csak az az egyszerű tény mond ellent, hogy a Collegium Romanumnak semmi köze nem volt a Gesùban 1873-ig őrzött Rossiana-gyűjteményhez, hanem az is, hogy igazolni tudjuk: a Didymus-corvina már legalább 1735 óta a Collegiumban volt, azt tehát semmiképp nem ajándékozhatta Luisa Carlotta hercegnő több mint száz évvel később a könyvtárnak.

A Didymus-corvinában olvasható első szöveget, a kódex névadójától, Alexandriai Didymustól származó, *De Spiritu Sancto* című traktátust – pontosabban annak Szent Jeromos-féle latin fordítását – Domenico Vallarsi 1735-ben adta ki.³²⁰ Szövegközléséhez három kéziratot kollacionált, köztük egy olyan kódexet, amely leírása szerint „elegantissimus” volt, és amelyet akkor a római Collegium Romanum könyvtárában őriztek.³²¹ A szöveg modern kutatója és kritikai szövegkiadásának gondozója, Louis

³¹⁹ *The Pierpont Morgan Library* 1933. 58–59. kat. 123–124. A Pierpont Morgan Library on-line is hozzáférhető, 1946-ban összeállított gépiratos leíró katalógusában még ennél is torzabb formában találjuk meg a provenienciát: eszerint ugyanis a páрмаi hercegnő 1855-ben közvetlenül a Bécs–lainzi jezsuita kollégiumnak adományozta a kódexet. Ezt a származástörténetet a szakirodalomban is viszontlátjuk: HARRSEN-BOYCE 1953. 40–41. kat. 72; *Painted Page* 1994. 70. kat. 13. (William M. VOELKLE).

³²⁰ DIDYMUS 1735. col. 105–168.

³²¹ DIDYMUS 1735. col. 103–104.: „Quod reliquum est editionem hanc nostram ad trium mss. fidem emendavimus: nempe unius Vaticani 4945. tum alterius elegantissimi, quem in bibliotheca Romani collegii Patrum Societatis Jesu invenimus, denique Tholosani, a quo excerptas variantes lectiones Martineus rejecerat in libri calcem.” A három, Vallarsi által használt kézirat: BAV, Vat. Lat. 4945, fol. 75r–82v; PML, Ms. M496, fol. 2r–37v; Toulouse, Bibliothèque Municipale, Cod. 157, fol. 130r–146v. A 19. századi

Doutreleau erről a római kéziratról már 1963-ban egyértelműen megállapította, hogy ez nem más, mint a ma a Pierpont Morgan Libraryben őrzött corvina.³²²

A De Rossi-eredetet tehát a Didymus esetében teljes bizonyossággal kizárhatjuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezzel a provenienciával kapcsolatban már igen korán, az 1930-as években felmerültek kételyek. Az első ezek közül a magyar származású Schütz Géza volt, aki egy 1934-ben megjelent, a Corvina könyvtár történetének szentelt rövid tanulmányában kihagyta a kódexek eredettörténetéből a De Rossi-szálat. Helyette viszont egyértelműsítette, hogy azok 1870-ig a Collegium Romanumban voltak, majd eltűntek, és végül 1912-ben a firenzei könyvkereskedő révén a már ismert vásárlójukhoz kerültek. Anélkül azonban, hogy megoldást nyújtott volna a corvinák négy évtizedes rejtőzködésére, Schütz megjegyezte, hogy De Marinis titokban tartotta megszerzésük körülményeit.³²³

Négy évvel később, 1938-ban újabb angol nyelvű tanulmány jelent meg a corvinákról. Ezúttal Walter Allen ismertette az akkor az Amerikai Egyesült Államok magán- és közgyűjteményeiben őrzött kódexeket, és a Hevesytől származó provenienciával kapcsolatban ő is kételyeit fejezte ki. Egyúttal közölte, hogy a kor ismert amerikai kódexkutatóját, Seymour De Riccit 1934-ben úgy informálta a Pierpont Morgan Library, hogy a Cicero-kódexnek soha nem volt Luisa Carlotta hercegnő a tulajdonosa, a Didymus meg soha nem volt De Rossié, és egyik sem volt később a lainzi jezsuita kolostorban.³²⁴ Eltekintve attól, hogy Allen a megszerzett információkat aztán hibásan értelmezte, fontos

szövegkiadások általában Vallarsi változatlan utánközlésével jelentek meg az eredeti előszóval együtt, ezért ezekben még 1870 után is változatlan formában találjuk meg a Didymus-corvinára vonatkozó adatot, ld. DIDYMUS 1883. col. 107–108.

³²² DOUTRELEAU 1963; DOUTRELEAU 1977. 356. és 368; vö. DIDYMUS 1992. 120. A szerző megállapítása csak igen későn került be a corvina provenienciájának szakirodalmába, ld. PÓCS 1999/2000. 69. és 21. j., PÓCS 2012. 53. és 157. j. A kódex provenienciájában mutatkozó ellentmondásokat korábban én magam is érzékelttem, de a kódexről megjelent monográfiámban még megpróbáltam – hibásan – összehangolni a két, egymásnak ellentmondó eredetet.

³²³ Schütz tanulmányát a későbbiekben nemigen hivatkozták a Corvina könyvtár történetének szakirodalmában, pedig van szövegének egy másik érdekes megállapítása is: a szerző fontosnak tartotta kiemelni, hogy Simonyi Ernő jelentős szerepet játszott a corvina kódexek 19. századi felfedezésében, összegyűjtött adatait a magyar kutatók fel is használták, ld. SCHÜTZ 1934. 561–562.

³²⁴ ALLEN 1938. 321.

értésüléseket hozott nyilvánosságra.³²⁵ Olyan információkat, amelyeket maga Seymour De Ricci is közölt, akinek az USA és Kanada könyvtáraiban őrzött középkori és reneszánsz kéziratait ismertető hatalmas repertórium, pontosabban a New York-i könyvtárat is tartalmazó második kötete Allen tanulmánya előtt egy évvel, 1937-ben jelent meg. Topográfiai rendbe osztott könyvében De Ricci lehetőség szerint minden általa közölt kódexnél rövid proveniencia-ismertetést is tett. Az akkor már a Pierpont Morgan Libraryben őrzött két corvina esetében eltekintett a De Rossi-eredettől, és csak a következőket közölte: mindkét kódex a Collegium Romanumból származik, amelyeket eltűnésük után később Tammaro De Marinis vásárolt meg Alexandre Imbert közvetítésével.³²⁶

Mint látjuk, itt egyrészt eltűnik a zavaró De Rossi-eredet, megjelenik viszont egy olyan név, amellyel korábban nem találkoztunk. Alexandre Imbert (1865–1943) a század elején Rómában élő francia műgyűjtő és kereskedő volt, akinek a neve egy szempontból lehet fontos számunkra: egyes adatok szerint Tammaro De Marinis 1912-ben vele együttműködésben vásárolta meg II. Abdul Hamid egykori szultán keleti kódexgyűjteményét.³²⁷

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy amennyire a Battista Mantovano-corvina esetében feltételezhető volt, hogy De Marinis fabrikálta a provenenciát, ugyanő hasonlóképp járt el a Didymus- és a Cicero-corvina esetében is. Mindegyik kódex számára olyan fedőtörténet eszelt ki, amely hihetőnek tűnhetett Magyarországon: a Battista Mantovano esetében II. Abdul Hamid gyűjteményét, a másik két kéziratnál pedig a De Rossi-féle anyagot emlegette.

³²⁵ A szerző következtetése mindebből az volt, hogy az egyik kódex feltehetően a férjé, a másik pedig a feleségé volt, mielőtt mindkettő a Collegium Romanumba került volna, ld. ALLEN 1938. 321.

³²⁶ DE RICCI 1937. 1461–1462. A Pierpont Morgan Library 1946-os gépiratos katalógusa szerint John Pierpont Morgan a kódexet Alexandre Imberttől vásárolta, említés nélkül hagyva Tammaro De Marinis személyét.

³²⁷ SCHMITZ 1997. 3. Imbert elsősorban középkori és reneszánsz kerámiák (és nem kis részben hamisítványok) gyűjtőjeként és kereskedőjeként ismert, John Pierpont Morgannel már 1906-tól fogva kapcsolatban állt, és a következő években alapvető szerepet játszott az amerikai mágnás itáliai majolikagyűjteményének létrehozásában, ld. RICETTI 2010. különösen 51–55. Ennek a gyűjteménynek egy része később, több áttétellel, a Metropolitan Museum of Artba került.

Az előbbi a szultán korábbi ajándékai, az utóbbi a Rossianából származó *Ferences Missale* miatt volt ismert a magyar kutatók számára, és ezért bizonyult mindkét eredet hihetőnek. A firenzei könyvkereskedő azonban nem számolt az általa fabrikált történetekben rejlő ellentmondásokkal, így azzal sem, hogy a kódexek valódi provenienciája egy idő után napvilágra kerülhet.

e) Wilfrid Voynich

Visszatérve a kiindulóponthoz, az 1870-es évhez: amikor az olasz csapatok megszállták Rómát, és lefoglalták az egyházi könyvtárak, köztük a Collegium Romanum kódexgyűjteményét, már nem a teljes anyagnak kerültek a birtokába. Ahogy Weinberger 1908-ban jelezte, a kéziratok egy jelentős része, mintegy 350 kódex a Vatikáni Könyvtárba került. Ez az egység csak néhány évvel később, hivatalosan 1913-ban lett a Vaticana anyagának része, amikor a kéziratokat X. Pius pápa a könyvtárnak ajándékozta.³²⁸ (A kódexekbe ekkor ütötték bele a „Dono di Pio X” pecsétet.) Berzeviczynek tehát igaza volt, a Collegium Romanum kódexgyűjteményének egy részét a jezsuiták valóban kimenekítették Rómából – egészen pontosan Frascatiba vitték –, majd onnan kerültek vissza az új évszázad elején a városba. Hogy pontosan mikor, azt nem tudjuk. 1911 körül azonban, még mielőtt a kódexanyag hivatalosan is a Biblioteca Vaticana részévé vált volna – és itt lép színre történetünk másik főszereplője –, Wilfrid Voynich mintegy harminc kéziratot megvásárolt a jezsuitáktól. **(153. kép)** Az extravagáns könyvkereskedő kiváló amerikai kapcsolatai révén nemcsak a legtehetősebb vásárlókhoz jutott el, hanem arra is lehetősége volt, hogy az általa megszerzett és vevőre váró példányait jelentős intézményekben állítsa ki. Így történt ez 1915-ben is, amikor a chicagói Art Institute-ban rendeztek nagyszabású tárlatot

³²⁸ Miután a kódexek hivatalosan is a Biblioteca Apostolica Vaticana részévé váltak, a szokásos gyakorlattól eltérően nem képeztek számukra önálló gyűjteményi egységet, hanem a főfondba, a Codices Vaticani közé sorolták be azokat. A kódexek mai jelzetei: BAV, Vat. Lat. 11414–11709, Vat. Gr. 2341–2390, Vat. Turc. 80.

kéziratgyűjteményének legjelentősebb darabjaiból.³²⁹ Ezek között már számos olyat találunk, amelyeket Voynich a jezsuitáktól szerzett meg.

A kódexek provenienciája azonban ekkor még rejtve maradt a nyilvánosság elől. Ugyanígy ismeretlen volt a vásárlók számára azon kódexek eredete is, amelyeket Tammaro De Marinis két évvel korábban szánt eladásra. Az ekkor megjelent katalógusában mai ismereteink szerint legalább hat olyan tétel szerepelt, amelyek valójában Voynichon keresztül a Collegium Romanumból származtak.³³⁰ Úgy tűnik, hogy a firenzei könyvkereskedő az anyagból elsősorban azokat próbálta ekkor értékesíteni, amelyek nemcsak könyvészeti és/vagy művészettörténeti szempontból számítottak kiemelkedő jelentőségűeknek, hanem amelyek értékét növelte az a tény is, hogy kifejezetten előkelő pedigrével rendelkeztek: ezek eredeti tulajdonosai között olyan 15. századi bibliofil uralkodókat találunk, mint Aragóniai V. (I.) Alfonz nápolyi király (*155. kép*), illetve unokája, Aragóniai Alfonz calabriai herceg (később szintén király), Borso d'Este ferrarai herceg és – nem utolsósorban – Corvin Mátyás. Ebben a katalógusban ugyanis ismét szerepelt a Didymus- és a Cicero-corvina, igaz, mellettük a vételár helyett már csak a „vendu” (eladva) megjelölés olvasható.³³¹ De ebből a katalógusból nemcsak az nem derült ki, hogy a kéziratok a római jezsuita kollégiumból származnak, hanem még az sem, hogy kitől kerültek De Marinishoz.

Bár De Marinis katalógusa egyetlen esetben sem tünteti fel a provenienciát, viszont részletes kodikológiai leírást közölt a kéziratokról, amelyben szintén sok értékes információ rejlik. A Cicero-kódex esetében például ő adta közre először teljes terjedelmében Niccolò Niccoli *Commentarium in peregrinatione Germaniae* címen ismert levelét, amely a Cicero-szövegektől (Hubertus W) eltérő, 15. századi kurzív kézírással, utólag került be a kódex

³²⁹ Az 1915. október 7. és november 3. között megrendezett kiállításhoz nem készült katalógus. A kiállított anyagról az egyetlen információt a múzeum szakfolyóiratában, szerzőnév feltüntetése nélkül közölt rövid beszámoló nyújtja: *The Voynich Collection* 1915.

³³⁰ *Catalogue* 1913. 5-7. kat. 2; 12-13. kat. 6; 14-16. kat. 10; 16-17. kat. 14; 17. kat. 15; 19-20. kat. 23.

³³¹ *Catalogue* 1913. 14-16. kat. 10. (Cicero) és 17. kat. 15. (Didymus).

üresen maradt, utolsó lapjaira (fol. 269v–271r). A firenzei korai humanizmus kutatói által sokat használt és nagyra becsült szöveg kizárólag itt maradt fenn.³³² (A forrásszöveg tartalma – de nem a teljes szövege – Simonyi és Rómer kutatásainak köszönhetően a magyar kutatók számára már 1870 után ismerté vált.)³³³ A De Marinis 1913-as katalógusában megjelent szöveget Remigio Sabbadini egy évvel később újraközölte, majd 1921-ben a levél az eredeti kéziratos forrás alapján készült sokkal pontosabb átiratban is hozzáférhetővé vált.³³⁴ Mivel Francesco Sasseti könyvtárából ezt a kódexet a budai könyvtár vezetője, Taddeo Ugoletto vásárolta meg Firenzében Bartolomeo Fonzió közvetítésével 1488-ban a magyar uralkodó számára, joggal merülhet fel a gyanú, hogy Niccoli levelét csak ekkor, tehát utólag másolták be a kézirat utolsó lapjaira. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani, hogy a szöveg kézírása feltehetően annak a Sebastiano Salvininak tulajdonítható, aki Ficino közeli rokonaként és tanítványaként az 1480-as években a filozófus több kéziratának megírását is elvégezte.³³⁵ Köztük a Ficino leveleinek III. és IV. könyvét tartalmazó, 1482-ben készült corvináét is, amelyet a szerző Mátyásnak dedikált.³³⁶ Salvini maga is kapcsolatban állt a magyarországi humanizmus egyik jelentős személyiségével, Bátor Miklós váci püspökkel, akinek szintén ajánlott művet. Fontos azonban, hogy a levél tartalma sokkal inkább utal Ugoletto filológusi érdeklődésére, mint Salvini filozófiai stúdiumaira. Ugoletto, aki ekkor egyaránt barátságban állt Angelo Polizianoval és Fonzióval, bejáratos volt a San Marco kolostor könyvtárába,

³³² Niccoli 1431-ben, Ambrogio Traversarihoz írt levelében klasszikus szerzők műveit tartalmazó kódexeket sorol fel őrzési hely szerinti bontásban. A különböző, elsősorban német területek egyházi könyvtáraiban fellelhető kéziratok listája Poggio Barcciolini korábbi, a helyszínen végzett kutatásain alapult. A lista második fele mintegy desiderataként szolgál, amelyben olyan művek felsorolása olvasható, amelyek különböző észak-európai kolostorokból szerezhetőek be vagy másolhatóak le. Ezek között szerepel egy állítólagos dániai kolostor is, ahol Niccoli – téves – értesülései szerint Livius történeti művének (*Ab Urbe condita*) tíz *decasát* tartalmazó, öt kódexből álló kéziratos példánya is megtalálható. Niccoli levelének datálásához, értelmezéséhez és kontextusához: RUBINSTEIN 1958; STADTER 1994. különösen 752–764; vö. HUNT 1998. 134–135.

³³³ Éppen az állítólagos dániai – ami hibásan dáciaiként szerepel a forrásszövegben – Livius-kódexek keltették fel érdeklődésüket, ld. RÓMER 1870b. 300–301; és ennek cáfolatát: ÁBEL 1878.

³³⁴ SABBADINI 1914. 1–7; ROBINSON 1921.

³³⁵ DE LA MARE 1985. 489. kat. 9/14.

³³⁶ Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 12 Aug. 4°, Salvini szignált kolofonja: fol. 148r, ld. DE LA MARE 1985. 489. kat. 9/6, *Corvina Augusta* 2014. 104–113. (ZSUPÁN Edina).

ismernie kellett tehát Niccoli ott őrzött kódexeit is. Poliziano beszámolója szerint Ugoletónak volt is egy Niccoli autográf emendációit tartalmazó, igen régi (*pervetus*), Valerius Flaccus szövegét tartalmazó kódexe,³³⁷ és egy autográf possesszorjegy alapján biztosan övé volt még egy, feltehetően 9. századi Martialis-kódex is.³³⁸ Minthogy a Niccoli-lista második fele főként Cicero különböző műveit tartalmazza, ez indokolhatta, hogy bemásolják a szöveget a római szerző szövegeit tartalmazó kódexbe.

Visszatérve a Voynich által megszerzett kéziratokhoz, elsőként a Chicagóban kiállított kódexeinek egyike „bukott le”: Holmes van Mater Dennis 1927-ben publikálta máig alapvető tanulmányát az egyik legfontosabb 15. századi itáliai epigráfiai gyűjtemény, Giovanni Marcanova *Collectio antiquitatum* címen emlegetett, gazdagon illusztrált traktátusának fennmaradt kéziratos példányairól.³³⁹ A kutató megcáfolhatatlan filológiai érvek segítségével bebizonyította, hogy a Voynichtól származó, de a tanulmány megjelenésekor már Robert Garrett birtokában lévő és a Princeton Egyetem könyvtárában letétbe helyezett Marcanova-kézirat egészen biztosan azonos azzal, amelyet már a 16. század második felétől kezdve a Collegium Romanumban őriztek.³⁴⁰ **(158. kép)** Jellemző egyébként, hogy a Marcanova-kódex eredetére vonatkozó információ filológiai kutatás eredményeként került napvilágra, nem pedig a még a tanulmány megjelenésekor is aktív könyvkereskedőktől, Voynichtól vagy De Marinistól származott. Fontos további adalék számunkra e kódex eredeti, már a 18. századtól használt könyvtári jelzete is: 4 f 44.³⁴¹ A Rómer Flóristól származó információ alapján, mint korábban utaltunk rá, a Didymus-

³³⁷ DE LA MARE 1976. 189. kat. 82; BRANCA 1983. 127–129.

³³⁸ BAV, Vat. Lat. 3294, fol. Iv, ld. DE LA MARE 1976. 187. kat. 72.

³³⁹ DENNIS 1927.

³⁴⁰ DENNIS 1927, különösen 121–123. Princeton University Library, Garrett Ms. 158, vö. *Painted Page* 1994. 144–145. kat. 67. (Jonathan J. G. ALEXANDER); SKEMER 2013. 368–375, további irodalommal. A kódex a 16. században Marc-Antoine Muret (1526–1585) tulajdonában volt, akinek a könyveit Rómában bekövetkezett halála után azonos nevű unokaöccse örökölte meg. Miután az utóbbi egy évvel nagybátyja után meghalt, több más kötetrel együtt ez a kézirat is a Collegium Romanumba került, ahol a 17–18. század folyamán többen is tanulmányozták azt, és hivatkoztak is rá. A Collegium Romanum kódexgyűjteményének egyik legjelentősebb egysége volt Muret egykori könyvtárának anyaga, ld. RENZI 1993.

³⁴¹ A jelzetet először Léon Dorez közölte Angelo Mai, S. J. (1782–1854) kéziratok kódexleírásából (BAV, Vat. Lat. 9560, fol. 295r), ld. DOREZ 1892. 125, a szöveg pontosabb átírása: DENNIS 1927. 118.

corvina eredeti jelzete viszont 4 f 45 volt, tehát ez a két kézirat egykor egymás mellett volt a Collegium Romanum könyvtárának polcain.

A Voynich-kódexekre vonatkozó legfontosabb információt a Vatikáni Könyvtár latin kéziratának (BAV, Vat. Lat. 11414-11709) leíró katalógusában találjuk meg. A José Ruyschaert által 1959-ben megjelentetett repertóriumban a kiváló filológus az előszó egyik lábjegyzetében sorolja fel azokat a kódexeket, amelyek egykor bizonyosan a Collegium Romanum anyagába tartoztak, de később már nem kerültek be a Vatikánba, hanem Voynichon keresztül – elsősorban amerikai – gyűjtők tulajdonába vándoroltak.³⁴² A szerző értesüléseit egy olyan inventáriumra alapozta, amely a római jezsuita kollégiumból Frascatiba menekített kéziratok listáját tartalmazta. Ruyschaert volt tehát az első, aki egyértelműen megállapította, hogy az ebben az inventáriumban szereplő, de a Vatikáni Könyvtárban már nem inventált kéziratokat valójában Voynich vásárolta meg. Az egyes kódexek azonosításakor ugyan De Ricci repertóriumának tételszámait adta meg, de ki is egészítette az ott megtalálható proveniencia-adatokat. Mindez azért fontos számunkra, mert pusztán De Ricci repertóriumára alapján ezek az információk nem lennének visszafejthetőek, a szerző a Ruyschaert által felsorolt kéziratok kisebbik részénél tüntette csak fel a Voynich-eredetet és/vagy a Collegium Romanumot. Így van ez a két New York-i corvinával is: De

³⁴² RUYSSCHAERT 1959. VII. (3. j.). „Ni fallor, omnes opera biblioplae Wilfridi Michaelis Voynich (1865–1930) in has varias bibliothecas emigraverunt.” A szerző 23 kéziratot sorol fel a lábjegyzetben, majd hozzáteszi, hogy további, általa be nem azonosított tételeket kell ehhez a számhoz hozzáadni: 6 „bibliai szöveget” tartalmazó kódexet és 2 *Breviarium Romanumot*. A hiányok azonosítását az tette lehetővé, hogy a szerző rendelkezésére állt annak az inventáriumnak a fotómásolata, amelyet a Vatikáni Könyvtárban az anyag átvételekor használtak: a fellelhető kódexek mellé azok leltári számát is felírták, a hiányzókéknál viszont nem. A fotómásolat ma is a Vatikáni Könyvtár Levéltárában található, jelzete: BAV, Arch. Bibl. 109. Kristeller szerint az eredeti inventárium őrzési helye a Pontificia Università Gregoriana levéltára (Archivio Storico) volt, de ezt a helyszínen 2015-ben végzett kutatásaim során nem sikerült megtalálnom, ld. *Iter Italicum* 1967. 347: „At the Università Gregoriana, there is a folder entitled: *Catalogo di codici e stampe acquistati dalla Biblioteca Vaticana nel 1913*. This list also contains several items that did not go to the Vatican. For those which did, the present Vatican shelf mark has been entered in the margin.” Mivel Ruyschaert De Ricci repertóriumának oldalszámait adja meg, illetve egészíti ki az 1959-ben aktuális adatokkal, ezért a listán szereplő tételek jelenlegi őrzési helyének megállapításához hasznos az utóbbi művének kiegészítése: CONWAY-FAGGIN 2015. különösen 373., azon kéziratokhoz, amelyek 1959-ben még a „Voynich Estate” tulajdonában voltak.

Ricci nem tudott arról, hogy azokat Pierpont Morgan – közvetve – Voynichtól vásárolta meg, de ugyanez a két kódex megtalálható Ruyschaert vatikáni katalógusának hiánylistájában.³⁴³

Ebben a felsorolásban szerepel a korábbi tulajdonosa nevét máig viselő, híres-hírhedt Voynich-kódex is, egy botanikai ábrákkal gazdagon illusztrált és máig megfejtetlen titkosírással írt, feltehetően 15. századi, kézirat. **(154. kép)** A kódex, amely De Ricci, illetve Ruyschaert műveinek megjelenésekor még Voynich özvegyének, Ethel Voynichnak (1864–1960) a tulajdonában volt, 1969-ben Hans P. Kraus adományaként került be a Yale Egyetem Beinecke Rare Book and Manuscript Library gyűjteményébe.³⁴⁴ A könyvtárnyi szakirodalmat generáló, rejtélyes kézirat számunkra azonban nem megválaszolhatóan kérdéseket vet fel, hanem meglepő módon éppen ellenkezőleg, megoldást kínál.

A Voynich-kódexszel együtt ugyanis több más, a kéziratcsoport provenienciájának megismeréséhez fontos dokumentum is bekerült a Beinecke Library gyűjteményébe. A gyűjtő özvegye, Ethel Voynich egy lezárt borítékban nyilatkozott a kézirat – és több más kódex – korábbi sorsáról, de kikötötte, hogy a borítékot csak halála után szabad kinyitni.³⁴⁵ Az 1930. július 19-én, férje elhunytá után néhány hónappal írt nyilatkozatból nemcsak az derül ki, hogy Voynich egykor valóban a Collegium Romanum kódexeinek egy részét vásárolta meg, hanem az is, hogy a jezsuiták feltételül szabták: a vásárló soha *nem fedheti fel*

³⁴³ A listán egy harmadik, szintén a Pierpont Morgan Librarybe került kézirat is található (*Vitae patrum*, Ms. M626), de ezt a gyűjtő fia vásárolta meg 1916-ban. Ennél a tételnél már De Ricci is feltűntette, hogy eredetileg a Collegium Romanum könyvtáráé volt, majd Voynich tulajdonába került: DE RICCI 1937. 1473. Mindazonáltal a könyvtár 1945-ben készült gépiratos katalógusa alapján egyértelmű, hogy korábbi tulajdonosa itt is megpróbálta elfedni a kódex provenienciáját: „(s)aid by Voynich to have come from the Malatesta (at Cesena?) Library”.

³⁴⁴ New Haven, Yale University, BRBML, Ms. 408, ld. DE RICCI 1937. 1846–1847; SHAILOR 1987. 303–307. A kódex digitalizált felvételeken, teljes terjedelmében tanulmányozható a könyvtár honlapján: <https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3519597>.

³⁴⁵ New Haven, Yale University, BRBML, Ms. 408, Box B. A boríték és a levél digitális reprodukciója a könyvtár honlapján tanulmányozható: <https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3547428>.

a kódexek eredetét.³⁴⁶ Így tehát már érthető, miért próbálta kódósítani Tammaro De Marinis a Didymus- és a Cicero-corvina provenienciáját.

Számunkra ugyanakkor a legnagyobb forrásértékkel azok a leíró cédulák bírnak, amelyeket Voynich különböző kódexekből távolított el. Ezeket, mint kiderült, a Collegium Romanum könyvtárának anyagából megszerzett kéziratokból emelte ki. *(156. kép)* A jezsuita oktatási intézmény könyvtárának egykori kódexei ugyanis éppen ezekről a jellegzetes cédulákról ismerzenek meg: a Vatikáni Könyvtárba került kéziratokban máig mind megvannak *(157. kép)*, csak azokból hiányoznak, amelyeket Voynich vásárolt meg. Nyilván azért távolította el belőlük ezeket a cédulákat, hogy eltüntesse a provenienciára utaló nyomokat. A meglepő nem is ez, hanem az a tény, hogy a kitépett cédulák egy részét nem semmisítette meg, hanem – szerencsére – gondosan megőrizte. Ezek végül az ún. Voynich-kódexszel együtt, Ethel Voynich hagyatékaként kerültek be a Beinecke Librarybe.

Jellegzetes cédulákról van szó: a Collegium Romanum könyvtárosa valamikor 1849 és 1869 között, feltehetően az ötvenes évek elején, minden kódex első borítójának belső oldalára – esetleg az első előzéklapra – beragasztott egy kézzel írt leíró kartont, amely minden esetben tartalmazza az adott kódex tartalmi leírását (szerző/k és a mű/vek címe/i) és legfontosabb fizikai jellemzőit (anyag, méret, fóliószám). Néhány esetben a könyvtáros azt is jelezte, ha a kódexben miniatúrák is találhatóak. A tintával írt cédulák hátoldalára pedig sok esetben utólag ceruzával felírták – ez már egy másik kéznek tűnik – a kódex eredeti jelzetét is.³⁴⁷

A Beinecke Rare Book and Manuscript Library összesen 16 ilyen cédulát őriz. A Didymus-corvináé nincs köztük, de a Ciceróé igen. Ez minden kétséget kizáróan igazolja a kódex 1870 előtti provenienciáját. *(159. kép)*

³⁴⁶ Ethel Voynich nyilatkozata szerint: „the sale of certain MSS. had been decided upon if a buyer could be found whose discretion could be trusted. Father Strickland gave his personal assurance that W. M. V. could be trusted, and on that assurance he was allowed to buy, after giving a promise of secrecy [sic].”

³⁴⁷ Ezek a jelzetek az előoldal szövegéhez képest mindig fejjel lefelé jelennek meg. Mivel a cédulákat csak a felső szélüknél ragasztották a kódexekhez, ezért nyilván már a beragasztás után, azokat felhajtva írták rá a cédulák hátoldalára a jelzetet.

Ezen a ponton azonban vissza kell térnünk Rómer Flóris 1869 nyarán készült kéziratossági jegyzeteihez. Mint korábban utaltunk rá, ő és Simonyi rendkívüli alaposággal jártak el a kódexek leírásakor, minden olyan információt rögzítettek, amely a corvinák korábbi sorsára és aktuális állapotára vonatkozóan fontosnak tűnt. Ennek köszönhető, hogy a kéziratossági anyagban megtaláljuk a Pierpont Morgan Libraryben őrzött Cicero-corvinából Voynich által kiemelt és ma a Beinecke Libraryben őrzött 19. századi cédulának a másolatát,³⁴⁸ **(160. kép)** és ami még ennél is fontosabb: itt van meg a Didymus-corvináé is, amelynek eredetije viszont a Voynich-hagyatékban nem őrződött meg.³⁴⁹ **(161. kép)** Az előbbi esetben lehetséges tehát az eredeti és a másolat összevetése. Ebből kiderül, hogy Rómer igen pontosan másolta le a cédulát. A tartalommutató elején például a szerző teljes névalakját kezdte kiírni, de amikor észrevette, hogy Cicero nemzetségneve (*gens*) csak kezdőbetűvel rövidítve szerepel a forrásban, akkor ennek megfelelően javította az átírást. Ezért látjuk a másolaton ezt az alakot: „M. Tullii”. A Didymus esetében nem tudjuk összevetni a másolatot az eredetivel, de a Rómer-féle verzió rögzíti a kódex eredeti jelzetét, amely egykor az eredeti cédula hátoldalán volt.

³⁴⁸ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I, fol. 316r. A Cicero-corvina eredeti cédulájának hátoldalán nincs könyvtári jelzet, és erről a Rómer-féle másolat sem tesz említést. Az egykori könyvtári cédula megadja a kódex eredeti fóliószámát („constat foliis scriptis 272”), amihez képest ma az utolsó levél hiányzik, *ld. 71. j.* A Beinecke Libraryben őrzött cédulára modern kéz ceruzával feljegyezte a következő információkat. A lap bal margóján: „This is same hand as in descriptions containing printed ex libris: ex Bibliotheca privata P. Petri Beckx”. Ez a megjegyzés arra utal, hogy az ugyanitt őrzött többi cédula között – mint ahogy a Vatikáni Könyvtár anyagában is – több olyan is található, amelyre a jezsuita rend generálisának, Pieter Jan Beckxnek a nevét tartalmazó, kis méretű, nyomtatott ex libris cédula is rá volt ragasztva. Ezek feltehetően azért kerültek a kódexekbe, hogy megóvják azokat az államosítástól. A második bejegyzésben ugyanez a kéz megadja a forráskódex mai jelzetét és annak bibliográfiai hivatkozását is Seymour De Ricci *Census*-ában (*ld. 106. j.*), és provenienciáját az alapján: „= no. 497 (II p. 1461 of Census of Mss.) of Morgan Libr. J. P. M. got it from De Marinis, who bought it from Imbert. ? Who is Imbert ?”

³⁴⁹ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I, fol. 325r. „*Bibliotheca collegii Romani Romae. a földél belsején / 4 f 45 / S. Didymi alexandrini libri de Spiritu Sancto a S. Hieronymo / translati. / Procli episcopi, homilia in Natali Domini / Danielis monachi, Vita Ioannis scholastici (Climaci) / Ioannis Raithensis Epistola ad Ioannem scholasticum. / Ioannis scholastici Spiritualis gradatio seu Scala Paradisi. / Codex membranac infol. ms. saec. XV. (Florentiae an. 1488.) / cum picturis elegantissimis, cumque omnibus initialibus / aureis et ornatis, praesertim in principio alicuius operis / foliis scriptis 225.*”

f) A hiányzó láncszem

A Voynich-kézirathoz csatolt könyvtári cédulák között azonban megtalálunk még egyet, és ez számunkra a legérdekesebb: ez a Battista Mantovano-corvinából kiemelt könyvtári karton.³⁵⁰ (162. kép) Ez a tény egyértelműen bizonyítja, hogy az Ernst Lajos gyűjteményéből az Országos Széchényi Könyvtárba került kódex a másik két corvinával együtt a Collegium Romanum könyvtárából származott, és ezt is Voynich révén szerezte meg Tammaro De Marinis. A három kódex útja tehát csak 1912-ben vált szét. Korábbi közös sorsukat eddig azért nem ismertük, mert Simonyi és Rómer a Battista Mantovano-corvinát nem fedezte fel a Collegium Romanumban. Amikor viszont az útjuk szétvált, akkor Tammaro De Marinis – nyilvánvalóan betartva a Voynichnak szabott feltételeket – álprovenienciát kreált hozzájuk. A Pierpont Morganhez került kódexeknél a De Rossi-, a Battista Mantovanónál pedig az Abdul Hamid-történettel állt elő. De természetesen a Voynichtól hozzá került kódexek közül nemcsak a corvinák eredetét fedte el, ugyanígy járt el évtizedekkel később az Aragóniai uralkodóktól származó kódexek esetében is.³⁵¹ Mindezek mellett már egyáltalán nem meglepő, hogy amikor maga Voynich először publikálta titkosírást, szintén

³⁵⁰ New Haven, Yale University, BRBML, Ms. 408, Box B. A cédula szövege a következő: „Ioannis Baptistae Mantuani Carmelit. / Parthenice, sive de laudibus B. M. V. / Carmen. / Codex membranac(eus). in 4°. Ms. saec. XV. cum / imaginibus eleganter depictis et stemmate / gentilicio in 1^a. pag(in)^a. Constat foliis scriptis / 69”. A cédula jobb felső sarkában a Cicero-corvina cédulájával azonos modern kéz ceruzával feljegyezte: „Not in Census of Mss.” Ez utóbbi arra vonatkozik, hogy a kódex nem található meg Seymour De Ricci *Census*ában, ami logikus is, hiszen a kézirat soha nem került az Egyesült Államokba. A cédula hátoldalán, hasonlóan a Cicero-corvináéhoz, nincs korábbi könyvtári jelzet, és erre sincs ráragasztva Beckx ex librise.

³⁵¹ Az egyik kódex esetében csak elhallgatta a provenienciát (Ausonius: *Epigrammatum liber at alia opuscula*, Aragóniai Alfonz calabrai herceg könyvtárából, DE MARINIS 1947. 105; vö *Catalogue* 1913. 12–13. kat. 6.), a másik esetében (Giannozzo Manetti: *De dignitate et excellentia hominis*, dedikációs példány Aragóniai V. [I.] Alfonz nápolyi király számára, 1453 k.) pedig azt állította, hogy a kézirat a Frascatiban 1807-ben elhunyt Henry Benedict Stuart bíboros, ostiai és velletri püspök könyvtárából származik, DE MARINIS 1947. 105; vö *Catalogue* 1913. 19–20. kat. 23. A két kódex valódi provenienciája Ruyschaert listájának megjelenése után sem került be a szakirodalomba, ld. ALEXANDER-DE LA MARE 1969. 77–78. kat. 28. és XXXIV. kép (Ausonius), valamint 36–38. kat. 10. és XIV. kép (Manetti).

meglehetősen ködösen fogalmazott annak eredetét illetően, gondosan ügyelve arra, nehogy kiderüljön az igazság.³⁵²

A Battista Mantovano-kódex származásának ismeretében már az is könnyen kideríthető, mikor égett meg a kézirat: a Collegium Romanum épületének legfelső emeletén 1849. augusztus 7-én reggel nyolc órakor kisebb tűz ütött ki, amelyet feltehetően az oda bezállásolt francia csapatok okoztak. A kiérkező tűzoltók ugyan megfékeztek a gyorsan terjedő lángokat, és ennek köszönhetően a Bibliotheca Maior, illetve a Museo Kircheriano anyaga lényegében sértetlen maradt, de több helyiség így is kiégett, és a Sant'Ignazio-templomban is komoly károk keletkeztek.³⁵³ Ebben a tűzben több könyv és kódex is megsérült, ezt a Vatikáni Könyvtárba került kéziratok egy részén is jól lehet látni,³⁵⁴ illetve a könyvekben okozott károkról a könyvtár anyagáról később keletkezett levéltári források is megemlékeznek.³⁵⁵

³⁵² VOYNICH 1921. 415.: „In 1912, during one of my periodic visits to the Continent of Europe in quest for rare old books and manuscripts, I came across a most remarkable collection of precious illuminated manuscripts. For many decades these volumes had lain buried in the chests in which I found them in an ancient castle in Southern Europe where the collection had apparently been stored in consequence of the disturbed political condition.”

³⁵³ Az esetről a korabeli sajtó is beszámolt, ld. *Giornale di Roma*, 1849. 30. (Augusztus 9.) 1. „Jeri, alle ore otto antemeridiane, scoppiò, non si sa per qual causa, un incendio nelle cappelle di S. Luigi, esistenti nel Collegio Romano, ed in pochi minuti si dilatò con una rapidità spaventevole. Corsero i Vigili romani e le truppe francesi, ma non poterono impedire che il fuoco divorasse quel sacro monumento col sopraposto tetto ed il sottoposto pavimento. Rimase altresì preda delle fiamme il prossimo gabinetto fisico. Riuscì però ai militari ed ai Vigili di salvare il contiguo museo kircheriano e la vicina biblioteca, con tutto il restante del vastissimo e magnifico edificio.” Az esetről egy másik beszámoló: CAETANI 2005. 138–139.

³⁵⁴ Ld. például BAV, Vat. Lat. 11484, 11485, 11551, 11590.

³⁵⁵ A könyvtárban okozott tűzkárokról vonatkozóan és egyúttal a kötéstáblák belső oldalaira ragasztott cédulák datálásához is fontos támpontul szolgál egy, nyilván a Collegium valamelyik könyvtárosától származó névtelen feljegyzés, amely bizonyosan – de talán nem sokkal – 1852 után keletkezett, és a következő címmel van ellátva: „Alcune riflessioni sulla Biblioteca del Collegio Romano”, APUG, Archivio Storico, Collegio Romano, 201-B4, fol. 1r: „[...] Il desiderio di un catalogo cominciò al tempo del possesso di questo Collegio, nel 1824. Si pose mano all'opera nel 1839 adoperando gli Scolastici nostri filosofi negli intervalli dei loro studi, il lavoro de' quali naturalmente non poteva riuscire né soddisfacente né uniforme, e fu tralasciato siccome inutile. Nel 1844 fu destinato il P. Scaramucci, il quale vi lavorò indefessamente sino alla fine del 1847. A mezzo lavoro per il malcontento di alcuni vi fu tolto, e sostituito il presente. I biglietti del p. Scaramucci perirono in gran parte nella confusione dell'incendio o per altre ragioni; i libri si trovarono maggiormente disordinati; e però convenne, ciò che per 100 anni non si è più fatto, ricomporre un ordine. Per ordinarli furono spesi i primi otto mesi del 1850, cosicché chi avesse avuto da farvi sopra delle riflessioni,

Nem lehet kétségünk tehát afelől, hogy a Beinecke Libraryben megőrződött cédula a corvina kódexből származik, és ezt további érvek is alátámasztják: a rövid leírásból egyértelműen kiderül, hogy címlapján címerrel ellátott, miniatúrával díszített, 15. századi pergamenkéziratról van szó, márpedig a *Parthenice Mariana* egyetlen ismert kéziratos példánya éppen a Mátyásnak dedikált, elegáns címlapminiatúrával díszített corvina. A cédulán megadott fóliószám (69) viszont kis mértékben eltér a mai állapottól (68), és ez összefügg a kódex pusztulástörténetével. Egyértelműen megállapítható, hogy a könyvtári cédula a tűzvész után keletkezett: a Vatikáni Könyvtár többi, szintén megégett kódexeihez hasonlóan a cédula ugyanis teljesen ép. Tekintetbe véve, hogy a corvina címlapja erősen roncsolódott, a cédula sem maradt volna sértetlen ebben a tűzben. Ebből az következik, hogy a kódex leírása már akkor készült, amikor az már szétesett és kötéstáblája elpusztult. (A papírt ezért valószínűleg nem is lehetett sehova felragasztani, annak hátoldalán nincs is ennek nyoma.) Mivel rekonstrukciónk alapján a kódex szövege eredetileg 73 fólióra terjedt ki, ezért csak arra lehet következtetni, hogy a tűzben eggyel kevesebb szöveges levél pusztult el, mint amennyit a kódex mai állapotában megőrzött.³⁵⁶ Olyan fólióról van tehát szó, amelyet megkímélt ugyan a tűz, de nem maradt együtt a később Ernsthez került kézírral. Mivel a magyar gyűjtő is még szétesett állapotában vásárolta meg a kódexet, ezért könnyen előfordulhatott, hogy a leíró cédula elkészülte után a Collegium Romanumban, vagy talán később, 1870 és 1912 között egy korábban még meglévő levél különvált a kézirat többi részétől. Vajon fellelhető-e ma ez a hiányzó fólió?

A José Ruyschaert leíró katalógusának lábjegyzetében közölt listában, tehát a Voynich által megszerzett kódexek között nem találjuk meg a Battista Mantovano-corvinát.

non aveva d'uopo aspettare sino al febbraio del 1852, e così oltre la perdita di qualch'altro anno a ricomporli, render inutile la descrizione della quarta parte della Biblioteca già compiuta. [...]" Köszönettel tartozom Lorenzo Mancininak az Università Gregoriana levéltárában, amiért felhívta a figyelmemet erre a dokumentumra, és annak átiratát a rendelkezésemre bocsátotta.

³⁵⁶ A Biblioteca Apostolica Vaticana anyagában tanulmányozható, illetve a Beinecke Libraryben fennmaradt, 19. századi könyvtári cédulák mindig csak azt a fóliószámot adják meg, amelyet az adott kéziratban a scripturát tartalmazó levelek adnak ki. Az üresen maradt előzéklapokat és az egyéb üres leveleket nem számolták bele a kéziratok terjedelmébe.

Seymour De Ricci repertóriumában sincs ennek nyoma, hiszen az – szinte egyedüli kivételként – soha nem került az Egyesült Államokba. Ruyschaert könyvében azonban megtaláljuk Battista Spagnoli Mantovanót a névmutatóban, egészen pontosan a *Parthenice Mariana* című művet. A szerző ugyanis rögzítette, hogy a Collegium Romanumból származó, Vat. Lat. 11477 jelzetű, Juvenalis *Szatírái*t tartalmazó 15. századi kódexben, annak legvégére bekötve a karmelita szerzetes költeményének az utolsó sorait tartalmazó bifólió található (jelenleg: fol. 71–72).³⁵⁷ **(163a–b. kép)** Ez a két levél biztosan 1870 után került a mai őrzőkódexbe: a kötéstáblája belső oldalára felragasztott, 1869 előtti leíró cédula ugyanis e két levélről nem tesz említést. Ruyschaert azonban nem ismerte föl, mely kódexből származik ez a töredék.³⁵⁸

E bifólió első levele Battista Mantovano művének utolsó 24 sorát tartalmazza: a fol. 71 rektón 20, míg a verzón 4 sor található. Ha felidézzük az OSZK, Cod. Lat. 445 eredeti szövegbeosztására vonatkozóan korábban elmondottakat, akkor nyilvánvaló, hogy ez a levél pontosan illeszkedik a corvina kódexhez. A Battista Mantovano-corvina eredeti állapotának rekonstrukciójából következően ugyanis a kódex végéről 104 sornyi szöveg hiányzik, tehát az elveszett VIII. ívfűzet három, szöveget tartalmazó levele közül az utolsónak a verzó oldalán már csak 4 sor volt. Egyéb érvek is egyértelművé teszik, hogy ez a bifólió a corvina kódexből származik: azonos a pergamenlapok, illetve a szövegtükör mérete, egyértelműen azonos a kézírás, és egyforma a másoló által használt tinta színe is. A Vat. Lat. 11477 jelzetű kódexbe bekötött bifólión ráadásul a corvinából ismerthez hasonló égésnyomokat látunk, és a fol. 71r

³⁵⁷ BAV, Vat. Lat. 11477, pergamen, fol. I, 69, 2; fol. I-69: 253 × 166 mm, 25 sor laponként, ld. RUYSSCHAERT 1959. 112–113. Az őrzőkódex néhány levele is tűzkárt szenvedett, de összességében sokkal jobb állapotban van, mint a Battista Mantovano-corvina. A *Satirae* szövege humanista minuszkulával van írva, az explicit a fol. 70v (valójában: 69v) levélen található. A fol. 1v (valójában: Iv) 1504-ből származó possesszorbejegyzést tartalmaz, de ez kizárólag az őrzőkódex korábbi provenienciájára utal, a corvináéra nem.

³⁵⁸ A szerző feltehetően azért nem regisztrálta a *Parthenice Mariana* kéziratát a kódexek hiánylistájában, mert esetleg azt feltételezte, hogy az őrzőkódexbe bekötött bifólió egy elpusztult kódex maradványa. 1959-ben ráadásul semmilyen szakirodalom nem állhatott Ruyschaert rendelkezésére – aki egyébként igen sok és fontos kutatást végzett a Vatikáni Könyvtárban őrzött corvinák provenienciájára vonatkozóan –, amelyből kiderülhetett volna számára, hogy a Budapesten őrzött kódexből – többek között – éppen ezek a fóliók hiányoznak.

lapra ugyanolyan árnyalatú, miniatúráról származó zöld és vörös festék nyomódott át, mint amelyet a budapesti kézirat levelein (például fol. 3r) is látunk. A Vat. Lat. 11477, fol. 71-72 volt tehát egykor a corvina fol. 73-74. levele. (142. kép: V₁-V₂)

A most előkerült lapok segítségével a kódex utolsó ívfüzetének a beosztását is rekonstruálhatjuk. Mivel a költemény vége egy olyan bifólión van, amelynek csak az első levelére került szöveg, azért a meglévő budapesti kódex és a vatikáni bifólió között még két levél hiányzik (oldalanként 20-20 sornyi szöveggel). Nem valószínű, hogy ez a hiányzó két levél egyetlen bifólió lett volna, mert a korabeli gyakorlat szerint önálló bifóliókat nemigen kötöttek be egymás mellé önálló ívfüzetként. Ezzel szemben logikus arra következtetni, hogy a hiányzó levelek két különálló bifólió előoldalai voltak, és a most előkerült vatikáni bifólió volt ezen ívfüzet belsejében. Így tehát egy ternió zárta a kódexet, amelyben a *Parthenice Mariana* utolsó 104 sora az első három levélen volt, és ugyanezen bifóliók hátsó levelei, tehát a ternió második fele, eredetileg üresen maradt. Ez volt egykor a kódex VIII. ívfüzete. A Collegium Romanumban pusztító 1849-es tűzben ez utóbbi vált el teljesen a kódex törzsétől; két bifóliója (az egykori fol. 71-76 és 72-75), úgy tűnik, megsemmisült vagy elkallódott, egyet pedig (az egykori fol. 73-74 leveleket), talán 1911-1912 után, amikor a corvina már Voynich, majd Ernst Lajos birtokában volt, a Vatikáni Könyvtárban bekötötték mai őrzőkódexébe.

A Vat. Lat. 11477 kódexbe kolligátumként elhelyezett bifólió hátsó levelén (fol. 72) a Battista Mantovano-corvina korábbi provenienciájára vonatkozó további információkat is találunk. Ennek a levélnek a rektó oldala továbbra is üres maradt, de a verzó oldalra későbbi possesszorjegyek kerültek.³⁵⁹ (ld. Függelék 2) A corvina, mint ebből kitűnik, legkésőbb 1689-től kezdve legalább 1741-ig egy bizonyos Gizzi család tulajdonában volt. Félteve őrzött értéktárgyként a kódexet úgy használták, mint mások a családi Bibliákat: feltüntették benne az egyes családtagok születési, házasságkötési és halálozási adatait. Ezek alapján tudjuk, hogy

³⁵⁹ Ennek szövegét José Ruyschaert is közölte, az itt olvasható átirat az eredeti kollacionálásával készült, vö. RUYSSCHAERT 1959. 113.

egy bizonyos Francesco Gizzi 1693. február 3-án született Ferentinóban, 1734. április 20-án kötött házasságot Margherita Domenicivel, és menyasszonya házába költözött, majd 1741. július 31-én halt meg.³⁶⁰ Mivel a bifólió hátsó levelének verzó oldalán (tehát a mai fol. 72v, egykor fol. 74v) ez az utolsó bejegyzés, ezért nem tudjuk, vajon a hiányzó lapokon (egykori fol. 75–76) folytatódtak-e a család történetére vonatkozó adatok. Ennek hiányában sajnos azt sem tudjuk megállapítani, hogy a corvina 1741 után pontosan mikor és milyen úton került be a Collegium Romanum könyvtárába. Amennyiben a század második felében is a család birtokában maradt, és közvetlenül tőlük került a jezsuitákhoz, akkor talán Tommaso Pasquale Gizzi (1787–1849) lehetett az adományozó. Ő a Ferentino melletti Ceccanóban született – a család valójában innen származott –, 1810-ben szentelték pappá Rómában, egyetemi tanulmányait a Sapienzán végezte, ahol 1817-ben jogi diplomát szerzett, majd a következő évtizedtől kezdve a vatikáni diplomácia egyre fontosabb szereplőjévé vált, 1841-ben lett bíboros, 1846-ban IX. Pius pápa kinevezte államtitkárának.³⁶¹

A Gizziket megelőző tulajdonosok időrendjének megállapítása szempontjából nem elhanyagolható problémát jelent a címlapra utólagosan ráfestett két címer, köztük a tanulmány elején már említett, a *bas-de-page* medaillonjában Mátyás királyét elfedő heraldikai dísz értelmezése. Ez utóbbival kapcsolatban már André de Hevesy 1923-ban megállapította, hogy az arany alapon három fekete korsót ábrázoló címer a Pignatelli család

³⁶⁰ A következő családtörténeti adatokat tartalmazza a fol. 72v: (1) 1689. IV. 12., Kedd, 17.45: Maria Anna megszületik Rómában, keresztelés a SS. Apostoli-templomban, (2) 1693. II. 2., Hétfő, 12.00: Ferentinóban megszületik Francesco Giuseppe Filippo Candido, (3) 1708. IV. 20., Kedd, 16.30: Ferentinóban megszületik Ambrogio Aruntio (?) Giuseppe Maria Gioacchino Melchior Raimondo, (4) 1734. XI. 3.: a fent említett Francesco Candido Gizzi és Margherita Domenici házassága, melyet a menyasszony házában hálnak el, és a férj ide is költözik, (5) 1741. VII. 31.: Rómában meghalt (Francesco Giuseppe Gizzi), és a San Lorenzóban temették el. Ez utóbbi feltehetően a San Lorenzo fuori le Mura temetőjét jelenti. A lapon olvasható valamennyi bejegyzés múlt időt (*passato remoto*) használ, de feltehetően az események bekövetkezték rögzítették azokat a kódexben. Az első két, időben is egymáshoz közeli bejegyzés bizonyosan azonos kéztől származik, a következő három bejegyzés másik két kéztől való. (A 4. és 5. bejegyzés ugyanis azonos kéz, de az utóbbi erősen elhalványult sűrű tintával írva.)

³⁶¹ MONSAGRATI 2001. Mivel Tommaso Pasquale egyik testvére a napóleoni idők alatt Ceccano polgármestere volt, ezért a család a restauráció után, az 1810-es évek elején elköltözött a városból, és Rómában telepedett le. A Tommaso Pasquale Gizzi és a vatikáni kéziratban felsorolt családtagok közötti pontos rokonsági fokot nem sikerült megállapítanom, de biztosan egyazon családról van szó.

egyik tagjái volt.³⁶² Ennél valamivel pontosabb meghatározással találkozunk a *Bibliotheca Corvina* 1927-es kötetében: Fógel József leíró katalógustételében ugyanis már az szerepel, hogy a címlapon Antonio Pignatelli (1615–1700) bíboros címere található, aki 1681-ben nyerte el a bíbort, majd tíz évvel később, XII. Ince néven lépett a pápai trónra.³⁶³ Ugyanez az adat tér vissza az Ernst-gyűjtemény 1939-es árverési katalógusában, majd ezt vette át később Berkovits Ilona és Csapodi Csaba is.³⁶⁴ Mivel a ferentinói Gizzi családra vonatkozó bejegyzések a vatikáni bifólión 1689-től kezdődnek, ezért valóban nem elképzelhetetlen, hogy Antonio Pignatellitől kapta ajándékba a kódexet e család valamelyik tagja, nem sokkal 1681 után. (Sajnos a Pignatellik és a Gizzi család között eddig semmilyen közvetlen kapcsolatot sem sikerült találnom.) Ezt a lehetséges provenienciát azonban némileg árnyalja, hogy Hoffmann Edith és Bartoniek Emma, akik még a kódexet 1949 előtti állapotában tanulmányozták és írták le, Hevesyhez hasonlóan nem említettek bíborosi rangjelző elemet a pajzs fölött, egyszerűen családi címerként értelmezték azt.³⁶⁵ A problémát itt az jelenti, hogy a restaurálás eredményeképpen a *bas-de-page* közepe, különösen pedig a címerpajzs és az azt befoglaló medaillon közötti mező szinte teljesen elpusztult, Fógel állítását ezért nem lehet ellenőrizni. Az archív felvételen valóban látszik valami sötét folt a pajzs fölött, de ennek pontos formája és főleg színe nem értelmezhető, ma pedig már nyoma sincs a miniatúrán

³⁶² HEVESY 1923. 63. kat. 26.

³⁶³ FÓGEL 1927. 67. kat. 70. A szerző Antonio helyett hibásan Jacopo Pignatelli nevet ad meg, de egyértelműen a későbbi pápára utal. Közlése szerint a kódex 1691-ben került a bíboros tulajdonába, de ez a dátum legfeljebb *terminus ante quem* lehetne.

³⁶⁴ VARJÚ-HÖLLRIGL 1932. 41. kat. 75/8; *Ernst-aukció* 1939. 26. kat. 1561. Mindkét esetben a Fógelnél szereplő téves névalakot (Jacopo) ismételték meg a szerzők, tehát adataikat teljes egészében onnan vették át. Berkovits Ilona javította ugyan a hibát (Antonio Pignatelli), de átvette Fógeltől az évszámot (1691): BERKOVITS 1962. 56. és 104. 68. j.; CSAPODI 1973. 152. kat. 99; CSAPODI-CSAPODINÉ 1990. 42. kat. 51. A Pignatelli család öt tagja volt bíboros a 17–19. század folyamán, de közülük hárman, Francesco Maria iunior (1744–1815, bíboros 1794-től), Domenico Pignatelli di Belmonte (1730–1803, bíboros 1802-től) és Ferdinando Maria (1770–1853, bíboros 1839-től) a család bővített címerét használták, tehát őket nagy valószínűséggel akkor is kizárhatjuk, ha eredetileg valóban bíborosi kalap volt a címerpajzs fölött. A kódexben látható, egyszerű címert Antonio Pignatellin kívül Francesco senior (1652–1734, bíboros 1703–1734) használta még, de őt kronológiai okokból nem vehetjük figyelembe: amíg ő bíboros volt, addig a kódex bizonyosan a Gizzi családnál volt.

³⁶⁵ HOFFMANN 1939. 105: „utóbb a Pignatelli-címerrel borították”; BARTONIEK 1940. 400: „Principes Pignatelli, (cf. arma eorum f. 1. in immo margine.)”, vö. a Beinecke Libraryben őrzött 19. századi leíró cédula adatával: „[...] stemmate gentilicio in 1.^a pag(in)a”, ld. 350. jegyzet.

bíborosi kalapnak. (A címerpajzstól balra, a kék alapszín fölött ráadásul zöldes foltokat lehet kivenni.) Éppen ezért azt sem lehet ma már megállapítani, hogy amennyiben mégis Antonio Pignatellire utaló rangjelző elem volt a medaillon felső részén, akkor az vajon ugyanakkor került-e a pergamenre, mint amikor Mátyás címerét átfestették.

Véleményem szerint, ha nem is zárjuk ki teljes mértékben annak lehetőségét, hogy Antonio Pignatellitől került a kódex a Gizzi családhoz, akkor is valószínűbb, hogy a családi címer már ezt megelőzően bekerült a kódexbe. A 17. század végén ugyanis már nem volt divat kódexek eredeti címereit átfesteni, különösen nem egy olyan dedikációs kódexben, amelynek a címlapján a felirat egy reneszánsz bibliofil uralkodóra, jelen esetben Corvin Mátyásra utalt. Tekintetbe véve, hogy a Pignatellik a Nápolyi Királyság egyik legbefolyásosabb családjaként már a 15. század második felétől szoros kapcsolatban álltak az Aragóniai-uralkodókkal, a következő évszázadban pedig a Habsburg-császári udvarban is jelentős pozíciókhoz jutottak, ezért nem tartom kizártnak, hogy a corvina egészen a kora újkortól fogva, tehát esetleg már a 16. századtól kezdve az ő tulajdonukban volt, és a címer is talán inkább erre az időszakra datálható. Ettore Pignatelli (1465–1535) például, akit V. Károly 1517-ben nevezett ki szicíliai alkirálynak, halálakor jelentős könyvtárat hagyott utódaira.³⁶⁶

A kódex provenienciáját visszafejtve azonban legalább még egy további tulajdonossal számolnunk kell. Ahogy a tanulmány elején utaltam rá, a címlap jobb szélén látható vörös lobogón egykor volt egy másodlagosan ráfestett címer, amely feltehetően arany alapon ábrázolt egy fekete horgonyt. Tulajdonosát sajnos nem sikerült meghatároznom, de minden

³⁶⁶ A család címerét már megtaláljuk a Vibo Valentia-i Santa Maria Maggiore-székesegyházban felállított márványoltár három egészalakos szobrának (Madonna a Gyermekkel, Mária Magdolna, Ev. Szt. János) sokszögű talapzatain is. Ezt a művet Ettore Pignatelli 1524-ben rendelte meg Antonello Gagini szobrásztól, ld. KRUF 1980. 47–48, 423–424. kat. 146; 486–487. dok. CII, valamint 264, 265, 342, 375, 377. képek. Könyvtárhoz ld. SALVO 2005, ugyanakkor a szerző által közölt, Pignatelli halálakor felvett inventáriumában sajnos nem találjuk nyomát a corvinának, Uo. 128–143. Ettore Pignatellihez ld. még CANCEL 2015. Érdemes itt azonban megjegyezni, hogy a család egyik jelentős személyisége az a később szentté avatott jezsuita szerzetes, Giuseppe Pignatelli (1737–1811) volt, akinek meghatározó szerepe volt a napóleoni abolíció után a rend újjászervezésében, és aki élete utolsó éveiben Rómában élt.

kétséget kizáróan egy valóságos possesszorra utaló, valódi címerről van szó, nem pusztán dekoratív elemről. A címlapon elfoglalt helyéből két, egymásnak ellentmondó következtetésre is juthatunk, és ezt az ellentmondást egyelőre nem lehet feloldani: vajon a horgonyos címer tulajdonosa ajándékozta a kódexet a Pignatelli család egyik tagjának, vagy éppen fordítva? Kétségtelen, hogy az aktuális possesszor feltüntetésére szolgáló kitüntetett hely mindig a *bas-de-page* medaillonja, de már a 15. század végén sem egyértelmű, hogy ha egy kódex ajándékként kerül új tulajdonoshoz, akkor vajon kinek a címerét helyezik a fő helyre. Ha pedig nem teljesen egykorú a két címer – és ez a mi esetünkben joggal feltételezhető –, akkor bármelyik megoldás elképzelhető. Mindezzel együtt valószínűbbnek tartom, hogy a horgonyos címer tulajdonosa volt a későbbi possesszor, akihez a Pignatelli családtól került a kódex.

* * *

Ami azonban bizonyos: a Battista Mantovano-corvina 1689 és 1741 között a ferentinói Gizziknél volt, 1849 előtt pedig már biztosan a Collegium Romanum könyvtárában őrizték. Itt az épületet sújtó tűzvészben megsérült, és elvesztette kötéstábláját, valamint utolsó, VIII. ívfűzetét. 1868-ban Simonyi Ernő ugyanitt megtalálta és leírta a Cicero-corvinát, egy évvel később Rómer Flóris pedig a Didymust. 1870-ig mindhárom corvina kódex a Collegium Romanum könyvtárában volt – közülük a Didymust már 1735-től egészen biztosan itt őrizték –, majd a jezsuiták által kimenekített anyag részeként Frascatiba került. 1911-ben, vagy nem sokkal ezt megelőzően, több más értékes kézirattal együtt mindhárom corvinát megvásárolta Wilfrid Voynich, aki ekkor eltávolította belőlük a Collegium Romanumban az 1850-es években készült könyvtári cédulákat. A Voynich által megszerzett kódexek egy része Tammaro De Marinis révén került a nemzetközi műtárgypiacra. 1912-ben a firenzei könyvkereskedő magyar vevőket keresett a corvináknak. A Battista Mantovanót ekkor Ernst

Lajos vásárolta meg, a másik kettő pedig – noha Berzeviczy megpróbálta megszerezni a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára, a mai Országos Széchényi Könyvtár számára – végül még ugyanabban az évben John Pierpont Morgan gyűjteményébe, majd a róla elnevezett könyvtárba került. A Battista Mantovano-corvinából 1849-ben elkallódott egyik bifóliót valamikor 1913 után bekötötték mai őrzőkódexébe, a Vat. Lat. 11477 jelzetű Juvenalis-kéziratba (fol. 71-72), az Ernst-corvinát pedig 1939-ben megvásárolta az Országos Széchényi Könyvtár a gyűjtő hagyatéki árverésén. A Voynich által eltávolított 19. századi könyvtári cédulák (Cicero és Battista Mantovano) az úgynevezett Voynich-kézirattal együtt 1969-ben bekerültek a Beinecke Rare Book and Manuscript Librarybe (Ms. 408, Box B). Az egykori cédulákról Rómer által 1869-ben készített másolatokat (Cicero és Didymus) pedig a szerző kéziratosa hagyatéka őrizte meg (OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I, fol. 316r és 325r). Ez a kódexek valódi története.

5. FÜGGELÉK

1) OSZK, Fol. Hung. 1110/I, fol. 304r–324v

Simonyi Ernő és Rómer Flóris jegyzetei és leírásai az 1868–1869-ben római könyvtárakban őrzött négy corvináról (PML, Ms. M496; PML, Ms. M497; BAV, Urb. Lat. 112; BAV, Ross. 1164)

Tartalmi ismertetés

(1) fol. 304r–307v (két bifólió): Simonyi Ernő részletes leírása a Collegium Romanum Cicero-kódexéről (PML, Ms. M497), Rómer Flóris lapszéli kiegészítéseivel. A fol. 304r tetején: „Codices Corviniani in Bibliothecis Romanis [...] adnotati Romae mense Januario 1868. I. Bibliotheca Collegii Romani Societatis Jesu Romae / Codex Corvinianus continens Opera Ciceronis [...] Az 1ö levél első lapján későbbi irással ez áll: 'Del 1400 (az az quattrocento Xvik századbeli)' 'Collegii Romani Societatis Jesu. Cat. instr. C. R.'"; fol. 307r: „Romában Januar 23an 1868 / Simonyi Ernő”, a szignó alatt Rómer kiegészítései. A fol. 307v üres.

(2) fol. 308r–311v (két bifólió): Simonyi Ernő jegyzetei Rómer Flóris lapszéli kiegészítéseivel a Breviarium Romanumról (BAV, Urb. Lat. 112). Fol. 311r: „Romában Januar 24en 1868 / Simonyi Ernő”.

(3) fol. 312r–313v (bifólió): Simonyi Ernő levele Rómer Flórishoz az El Escorialban őrzött *Codex Aureus*ról (III. Henrik Evangeliáriuma, más néven *Speyeri Evangeliárium*: Cod. Vitrinus 17), amelyet sokáig – tévesen – corvinának véltek: „Toldalék azon levelémhez melyet neked Velenczébül küldöttem a Corvinára vonatkozólag”.

Innentől kezdve kizárólag Rómer Flóristól származó jegyzetek következnek.

(4) fol. 316r: a Cicero-corvina (PML, Ms. M497) előzéklapjáról eltávolított 19. századi leíró cédula másolata, *ld. 128. j.*

(5) fol. 318r–v: a *Ferences Missale* (BAV, Ross. 1164) leírása. A fol. 318r tetején: „in Collegio del Gesù / Róma / Sept. 30án”.

(6) fol. 320r: a Didymus-corvina (PML, Ms. M496) leírásának folytatása, a lap tetején jobbra: „Roma. Collegium Romanum / Codex MSS. / 4/f 45”, a lap alján jobbra: „2/10 869 Romae in Collegio Romano”.

(7) fol. 321r-322v: a vatikáni Breviarium Romanum (BAV, Urb. Lat. 112) leírásának folytatása. Rómer maga utal arra tanulmányában, hogy ez alkalommal volt lehetősége a díszkódex azon leveleit is átnéznie (fol. 210-597), amelyekről Simonyi nem készített leírást. Így fedezte fel a kéziratban Attavante degli Attavanti miniátor szignatúráját és az ahhoz tartozó 1492-es évszámot (fol. 345v), valamint a kolofont és az abban olvasható dátumot (fol. 597r: 1487. X. 31.), lásd RÓMER 1870b. 303-305.

(8) fol. 323r-324v: a Didymus-corvina (PML, Ms. M496) leírásának eleje, *ld. 76. j.*

(9) fol. 325r: három önálló cédula egy lapra fölragasztva. 1: a Didymus-corvina előzéklapjáról eltávolított 19. századi leíró cédula másolata, *ld. 129. j.*; 2: rövid jegyzet egy csehországi Arisztotelész-kódexről („in gymnasio Táboriensi in Bohemia”); 3: a Didymus-corvina címlapjának (fol 2r) két részletéről (Mátyás és Beatrix térdelő figurái), valamint a kolofon (fol. 224v) szövegéről átrajzolással készített másolat.

2) BAV, Vat. Lat. 11477, fol. 71r-72v

fol. 71r

- 2872 Nunc gelidum uersus boream pigru(m)q(ue) bootem
Nunc austros contra : coeliq(ue) latentis ad axem.
Cursibus assiduis orbis qui lucida paruo
- 2875 Circuitu uersant in sum(m)is orbibus astra
Hic quoq(ue) concordi,³⁶⁷ uocu(m) discrimine carmen
Immortule [sic!] dabant : tellus : mare risit et aer.
Ipsa sinu matrem proles amplexa per altos
Aeris ascendit tractus : iuxtaq(ue) paternum
- 2880 Ad leuam solium sublimi in sede locauit.
Interea missi strato imposuere feretro
Solliciti exanimu(m) corpus : gremioq(ue) dederunt
Vallis : ubi magnum mundi : et generale futuru(m) e(st)
Iudicium : et tali signarunt carmine marmor
- 2885 Parthenice diuu(m) d(omi)nae : matrique tonantis
Terga fere titan nemees extrema tenebat
Fulgentem cratera inter : claramq(ue) corona(m)
Verum illud nati imperio post t(em)p(o)re paruo
Ablutum Jordanis aquis : terraeq(ue) resecto
Pondere et ardenti uestitu(m) luce : nihiloq(ue)
- 2891 Iam mortale tenens celeres in sidera diui

fol. 71v

- 2892 Tollentes iterum menti imposuere beatae.
Ipsa tenens sceptrum et nitido diademate fulgens
Cincta caput : terras amat atq(ue) uocata fauorem
- 2895 Impluit : et coeli lucentibus imperat astris : ~

*fin*³⁶⁸

³⁶⁷ A másoló itt eredetileg kihagyta a „concordi” szó végéről az „i” betűt, majd utólag beillesztette, de így elvesztette a szóközt, ezért az „i” után tett egy „ , ” jelet.

³⁶⁸ Ez a bejegyzés későbbi kéztől származik. Ugyanez a kézírás azonos tintával a Battista Mantovano-corvinában több helyen is előfordul: OSZK, Cod. Lat. 445, fol. 11r, 27r, 42r, 57r.

fol. 72r

üres

fol. 72v

A levél felső negyedén látható jeleket (betűk?) nem sikerült kiolvasnom.

*fac*³⁶⁹

a 12 Ap(ri)le i689. a hore decisette e tre quarti in
giorno di Martedi, terza festa di Pasqua, nacque
Maria An(n)a; in Roma, e battezzata in SS: Apostoli

a 2 febraro [sic!] i693. a hore dodici, giorno di Lunedì
nacque in ferentino. fran(ces)^{co} Gioseppe felippo Candido

à 20 Ap(ri)le i708 hore sedici, e mezza, giorno di Martedì
4.ª settimana di quaresima nacque, Ambrosio Aruntio Gioseppe
Maria Giouacchino Melchior Raimondo (in Ferentino)

a 3 11bre 1734 = Fran(ces)^{co} Candido Gizzi sud(dett)^o messe anello
con margherita Diménici e la séra ist(ess)^a consume il ma-
trimonio in Casa della sposa dovè andiedé ad habitare

Mori (à ?) Rome Li 31 Luglio 1741 è fu sepulto in S. Lor(en)^{zo}

³⁶⁹ A bejegyzés azonos kéztől származik, mint a fol. 71v levél alján olvasható „FIN”.

Rövidítések

Intézmények (múzeumok, könyvtárak, levéltárak)

AGAD, ZDP	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór dokumentów pergaminowych
APUG	Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma
ASFi	Archivio di Stato di Firenze, Firenze
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano
BC	Biblioteca Capitolare, Verona
BEU	Biblioteca Estense Universitaria, Modena
BL	The British Library, London
BML	Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze
BNCF	Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Firenze
BnF	Bibliothèque national de France, Paris
BNM	Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia
BRBML	Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, New Haven
BStB	Bayerische Staatsbibliothek, München
BTM	Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
EK	ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest
HAB	Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
KÖH, TI	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tudományos Irattár, Budapest
MNG	Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest
NYPL	New York Public Library, New York
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien
PML	The Pierpont Morgan Library, New York

Ósnyomtatványok repertóriumai

GW	<i>Gesamtkatalog der Wiegendrucke</i> http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de
H	Ludwig HAIN: <i>Repertorium Bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur.</i>
IGI	<i>Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia</i> , I–VI. A cura del Centro Nazionale d'Informazioni Bibliografiche. Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1943–1981.
ISTC	<i>Incunabula Short Title Catalogue</i> http://data.cerl.org/istc/_search

Bibliográfia

ÁBEL 1878

ÁBEL Jenő: Egy állítólag Erdélyben levő teljesebb Livius (Vegyes apróságok). *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 2. 1878. 380.

ÁBEL 1880a

ÁBEL Jenő: Garázda Péter. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 4. 1880. 98–100.

ÁBEL 1880b

ÁBEL Jenő: I. György kalocsai érsek. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 4. 1880. 1. sz. 32–37.

ÁBEL 1882

Eugen ÁBEL: Die Landes-Bücherausstellung. *Ungarische Revue*, 2. 1882. 8–9. sz. 640–669.

ADORNO 1991

Piero ADORNO: *Il Verrocchio. Nuove proposte nella civiltà artistica del tempo di Lorenzo il magnifico*. Firenze, Casa Editrice Edam, 1991.

ALBERTINI 2010

Francesco ALBERTINI: *Memoriale di molte statue et picture sono nella inclyta cipta di Florentia*. Edizione critica con annotazioni di Waldemar H. DE BOER–a cura di Michael W. KWAKKELSTEIN. Firenze, Centro Di, 2010.

ALEXANDER 2004

Jonathan J. G. ALEXANDER: Giovan Pietro Birago, illuminator of Milan: some initials cut from choir books. In: *Excavating the Medieval Image. Manuscripts, Artists, Audiences: Essays in Honor of Sandra Hindman*. Ed. by David S. AREFORD–Nina A. ROWE. Aldershot, Ashgate, 2004. 225–246.

ALEXANDER–DE LA MARE 1969

Jonathan J. G. ALEXANDER–Albinia C. DE LA MARE: *The Italian Manuscripts in the Library of Major J. R. Abbey*. London, Faber and Faber, 1969.

ALLEN 1937

Walter ALLEN: The Yale manuscript of Tacitus (Codex Budensis Rhenani). *The Yale University Library Gazette*, 11. 1937. 2. sz. 81–86.

ALLEN 1938

Walter ALLEN: The Four Corvinus Manuscripts in the United States. *Bulletin of the New York Public Library*, 42. 1938. 4. sz. 315–323.

Analecta 1880

Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Edidit Eugenius ABEL. Budapest–Leipzig, Magyar Tudományos Akadémia–Brockhaus, 1880.

Analecta nova 1903

Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Ex scriptis ab Eugenio ABEL relictis–cum commentariis edidit partimque auxit Stephanus HEGEDÜS. Budapestini, Academia Scientiae Hungaricae, 1903.

Analecta recentiora 1906

Analecta recentiora ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Ed. Stephanus HEGEDÜS. Budapestini, Academia Scientiarum Hungaricae, 1906.

Anonimo Magliabechiano 1892

Il Codice Magliabechiano cl. XVII. 17 contenente notizie sopra l'arte degli antichi e quella de' fiorentini da Cimabure a Michelangelo Buonarroti, scritte da anonimo fiorentino. Hrsg. von Carl FREY. Berlin, G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, 1892.

Apponyi 1820

N. n.: Die Bibliothek des Herrn Grafen von Apponyi in Wien. *Intelligenzblatt der österreichischen Literatur* (A *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* fűggeléke) 1820. 83. sz. (október 14.) 1.

Archontológia 2016

C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526, I. Főpapok és bárók.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016.

ARMSTRONG 1990

Lilian ARMSTRONG: Opus Petri: Renaissance Illuminated Books from Venice and Rome. *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 21. 1990. 385–412.

BALOGH 1928

BALOGH Jolán: *Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez.* (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai, 8.) Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1928.

BALOGH 1966a

BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

BALOGH 1966b

Jolán BALOGH: Studi sulla collezione di sculture del Museo di Belle arti di Budapest, VI. Parte II: Bronzetti italiani. *Acta Historiae Artium*, 12. 1966. 3–4. sz. 279–346.

BALOGH 1975

Jolán BALOGH: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst.* (Forschungen und Berichte des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz, 6.) Graz, Akademische Druck- und Verlagsantalt, 1975.

BALOGH 1983

BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet.* Budapest, Magvető, 1983.

BANDINIUS 1776

Angelus Maria BANDINIUS: *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, III. Florentiae, k. n., 1776

BANFI 1937

Florio BANFI: Alessandro Tommaso Cortese glorificatore di Mattia Corvino re d'Ungheria. *Archivio Storico per la Dalmazia*, 23. 1937. 136. sz. 135-160.

BAROCCHI-GAETÀ BERTELA 1985

Paola BAROCCHI-Giovanna GAETÀ BERTELA: La fortuna di Donatello nel Museo Nazionale del Bargello. In: *Omaggio a Donatello* 1985. 77-121.

BARTONIEK 1937

BARTONIEK Emma: A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának Bessarion-corvinájáról. *Magyar Könyvszemle*, 61. 1937. 2. sz. 118-125.

BAUSI 1994

Francesco BAUSI: Documenti sui Cortesi raccolti a S. Gimignano da Angelo Maria Bandini nel 1760. *Archivio Storico Italiano*, 152. 1994. 787-819.

BAUSI 1998

Francesco BAUSI: Poliziano e la poesia umanistica contemporanea. In: *Agnolo Poliziano. Poeta, scrittore, filologo*. A cura di Vincenzo FERA-Mario MARTELLI. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Firenze, Casa Editrice Le Lettere, 1998. 165-193.

BÉKÉS 2005

Enikő BÉKÉS: Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus. *Acta Historiae Artium*, 46. 2005. 51-97.

BELTRAMI 1988

M. [Maria] Gabriella Mori BELTRAMI: Manoscritti corviniani alla Biblioteca Capitolare di Verona e codici di un ignoto umanista. *Atti e memorie della Accademia di Agricoltura, Scienze e Lettere di Verona*, serie 6. 39. 1988. 255-272.

BENTIVOGLIO 1980

Enzo BENTIVOGLIO: Un manoscritto inedito connesso al „Memoriale di molte statue et picture” di Francesco Albertini. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 24. 1980. 3. sz. 345-356.

BENTIVOGLIO-RAVASIO 2004a

Beatrice BENTIVOGLIO-RAVASIO: „Gaspare da Padova o Padovano detto Gaspare Romano/Maestro dell'Omero Vaticano”. In: *DBMI* 2004. 251-258.

BENTIVOGLIO-RAVASIO 2004b

Beatrice BENTIVOGLIO-RAVASIO: „Sanvito (Sanvido, da San Vito), Bartolomeo”. In: *DBMI* 2004. 928-936.

BEÖTHY 1869

B-y Zs. [BEÖTHY Zsolt]: Az akadémiában. *Fővárosi Lapok*, 6. 1869. 263. sz. (november 17.) 1054-1055.

BERKOVITS 1962

BERKOVITS Ilona: *A magyarországi corvinák*. Budapest, Magyar Helikon, 1962.

BERTI 2010

Ernesto BERTI: Editoria e originali. Un codice della versione di Leonardo Bruni del *Fedone* di Platone nella bottega di Vespasiano da Bisticci. In: *Gli antichi e i moderni*, I. *Studi in onore di Roberto Cardini*. A cura di Lucia BERTOLINI-Donatella COPPINI. Firenze, Edizioni Polistampa, 2010. 73-122.

BERZEVICZY 1908

BERZEVICZY Albert: *Beatrix királyné (1457-1508). Történelmi élet- és korrajz*. (Magyar Történelmi Életrajzok) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908.

BERZEVICZY 1912a

BERZEVICZY Albert: Két eltűnt és újra előkerült Corvin-codexről. *Budapesti Szemle*, 151. 1912. 428. sz. 307-311.

BERZEVICZY 1912b

BERZEVICZY Albert: Két eltűnt és újra előkerült Korvin-kodexről. *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 20. 1912. 3. sz. 280-283.

***Bessarione e l'Umanesimo* 1994**

Bessarione e l'Umanesimo. A cura di Gianfranco FIACCORDI-(con la collaborazione di) Andrea CUNA- Andrea GATTI-Saverio RICCI. Catalogo della mostra. Napoli, Vivarium, 1994.

BIANCA 1999

Concetta BIANCA: Roma e l'Accademia Bessarionea. In: EADEM: *Da Bisanzio a Roma. Studi sul cardinale Bessarione*. (RR Inedita, Saggi). Roma, Roma nel Rinascimento, 1999. 19-41.

***Bibliotheca Corviniana* 1990**

Bibliotheca Corviniana 1490-1990. Nemzetközi Corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás Király halálának 500. évfordulójára. Kiállítási katalógus. Bev. tanulmány CSAPODI Csaba-CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára-szerk. FÖLDESI Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1990.

BISCEGLIA-CASTELLO 2006

Anna BISCEGLIA-Isidoro CASTELLO: Fonte battesimale. Bernardo Rossellino (Settignano, Firenze, 1409 - Firenze 1464) Empoli, Museo della Collegiata di Sant'Andrea. *OPD Retsauro*, 18. 2006. 246-252.

BISTICCI 1970

Vespasiano da BISTICCI: *Le vite*. Edizione critica con introduzione e commento di Aulo GRECO. Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1970.

BLAKE-MCHAM 2008

Sarah BLAKE-MCHAM: Tomba come testamento: il monumento funerario di Andrea Bregno. In: *Andrea Bregno. Il senso della forma nella cultura artistica del Rinascimento*. A cura di Claudio CRESCENTINI-Claudio STRINATI. Firenze, Maschietto Editore, 2008. 415-429.

BOBER-RUBINSTEIN 2010

Phyllis Pray BOBER-Ruth RUBINSTEIN: *Renaissance Artists and Antique Sculpture. A Handbook of Sources*. London-Turnhout, Harvey Miller Publishers, 2010. 2nd ed.

BODA 2012

BODA Miklós: Handó György könyvtáráról egy pécsi emléktábla ürügyén. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Szerk. BÉKÉS Enikő–TEGYEY Imre. Debrecen–Budapest, k. n., 2012. 25–34.

BODA–KALÁNYOS–SURJÁN–TÜSKÉS 2000

A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok. Szerk. BODA Miklós–KALÁNYOS Katalin–SURJÁN Miklós–TÜSKÉS Tibor. Pécs, Csorba Győző Megyei Könyvtár, 2000.

BODE 1901

Wilhelm von BODE: Donatello als Architekt und Dekorator. *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen*, 22. 1901. 1. sz. 3–28.

BODE 1902

Wilhelm von BODE: *Florentiner Bildhauer der Renaissance*. Berlin, Verlag von Bruno Cassirer, 1902.

BODE 1909

Wilhelm von BODE: *Florentine Sculptors of the Renaissance*. New York, Charles Scribner's Sons, 1909.

BODE 1911

Wilhelm von BODE: *Florentiner Bildhauer der Renaissance*. Berlin, Verlag von Bruno Cassirer, 1911.

BOLONYAI 2010

BOLONYAI Gábor: A Szapphó-corvina titka. Naldo Naldi „De laudibus augustae bibliothecae” című művének értelmezéséhez. *Magyar Könyvszemle*, 126. 2010. 4. sz. 429–452.

BONFINI 1941

Antonius de BONFINIS: *Rerum ungaricarum decades*, IV/1. Ediderunt Iosephus FÓGEL–Bela IVÁNYI–Ladislau JUHÁSZ. Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda, 1941.

BORZSÁK 1961

BORZSÁK István: A Corvin-könyvtár Tacitusai. *Antik Tanulmányok*, 7. 1961. 1–2. sz. 183–197.

BRANCA 1983

Vittore BRANCA: I rapporti con Taddeo Ugoletti e la collaborazione per la libreria di Mattia Corvino. In: IDEM: *Poliziano e l'umanesimo della parola*. Torino, Giulio Einaudi Editore, 1983. 125–133.

BROWN 1979

Alison BROWN: *Bartolommeo Scala, 1430–1497: Chancellor of Florence. The Humanist as Bureocrat*. Princeton, Princeton University Press, 1979.

BROWN 1990

Alison BROWN: *Bartolomeo Scala, 1430 – 1497, cancelliere di Firenze: l'umanista dello Stato*. Firenze, Le Monnier, 1990.

BROWN 1992

Alison BROWN: Between Curial Rome and Convivial Florence. Literary Patronage in the 1480s. In: EADEM: *The Medici in Florence. The exercise and language of power*. Firenze–Perth, Leo S. Olschki Editore–University of Western Australia Press, 1992. 247–262.

Budapest 1955

Budapest Múemlékei, I. (Magyarország műemléki topográfiája, 4.) Szerk. DERCSÉNYI Dezső–POGÁNY Frigyes. Budapest, 1955.

Budapesti Hirlap 1912

n. n.: Két Korvin-kodex. *Budapesti Hirlap*, 32. 1912. 152. sz. (június 28.) 18.

BUDIK 1839

Peter Alcantara BUDIK: Entstehung und Verfall der berühmten, von König Mathias Corvinus gestifteten Bibliothek zu Ofen. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte. *Jahrbücher der Literatur*, 88. 1839. 4. sz. 37–56.

BUONOCORE 2004

Marco BUONOCORE: *Tra i codici epigrafici della Biblioteca Apostolica Vaticana*. (Epigrafia e Antichità, 22.) Faenza, Fratelli Lega, 2004.

BUTTERFIELD 1997

Andrew BUTTERFIELD: *The Sculptures of Andrea del Verrocchio*. New Haven–London, Yale University Press, 1997.

BUZÁS 2016

BUZÁS Gergely: Reneszánsz utak – reneszánsz kutak. *Archaeologia – Altum Castrum Online*, 2016. 2–8.

CAVALLUCCI 1886

Camillo Jacopo CAVALLUCCI: *Vita ed opere del Donatello*. Milano, Hoepli, 1886.

C. TÓTH 2015

C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században, I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 7.) Budapest, MTA BTK, 2015.

C. TÓTH 2016

C. TÓTH Norbert: Garázda Péter – Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat? *Magyar Könyvszemle*, 132. 2016. 1. sz. 1–13.

C. TÓTH 2017

C. TÓTH Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, feldolgozások, 27.) Győr, Egyházmegyei Levéltár, 2017.

CACIORGNA 2005

Marilena CACIORGNA: „Mortalis aemulor arte deos”. Umanisti e arti figurative a Siena tra Pio II e Pio III. In: *Pio II e le arti. La riscoperta dell'antico da federighi a Michelangelo*. A cura di Alessandro ANGELINI. Cinisello Balsamo (Milano), Silvana Editoriale, 2005. 151–181.

CAETANI 2005

Alcuni ricordi di Michelangelo Caetani duca di Sermoneta. Raccolti dalla sua vedova [1804–1862] e pubblicati pel suo centenario. Con un saggio introduttivo e a cura di Giuseppe MONSAGRATI. Roma, «L'Erma» di Bretschneider, 2005.

CAGLIOTI 1994

Francesco CAGLIOTI: Donatello, i Medici e Gentile de' Becchi: un po d'ordine intorno alla 'Giuditta' (e al 'David') di Via Larga, I. *Prospettiva*, 1994. 75–76. sz. 14–49.

CAGLIOTI 2000

Francesco CAGLIOTI: *Donatello e i Medici. Storia del David e della Giuditta*, I–II. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2000.

CAGLIOTI 2003

Francesco CAGLIOTI: Dal giardino mediceo di Via Larga: la fontana marmorea in cima allo Scalone del Moro. In: *Palazzo Pitti. La Reggia rivelata*. Cat. della mostra, Firenze, Palazzo Pitti. A cura di Gabriella CAPECCHI–Amelio FARA–Detlef HEIKAMP–Vincenzo SALADINO. Firenze, Giunti, 2003. 164–183.

CAGLIOTI 2008

Francesco CAGLIOTI: Fifteenth-Century Reliefs of Ancient Emperors and Empresses in Florence: Production and Collecting. In: *Collecting Sculpture in Early Modern Europe*. Ed. by Nicholas PENNY–Eike D. SCHMIDT. (Studies in the History of Art, 70; Symposium Papers XLVII.) Washington, The National Gallery of Art, 2008. 66–109.

CAGLIOTI 2009

Francesco CAGLIOTI: „Gregorio di Lorenzo”. In: *SAUR – Allgemeines Künstler-Lexikon*, LXI. München–Leipzig, SAUR, 2009. 358–360.

CAGLIOTI 2011

Francesco CAGLIOTI: Andrea del Verrocchio e i profili di condottieri antichi per Mattia Corvino. In: *Italy & Hungary* 2011. 505–551.

CALDELLI 2006

Elisabetta CALDELLI: *Copisti a Roma nel Quattrocento*. (Scritture e libri del medioevo, 4.) Roma, Viella, 2006.

CALLIMACHUS 1981

CALLIMACHI EXPERIENTIS (PHILIPPI BONACCORSI): *Carmina*. (Riscontri, collana critica, 10.) A cura di Francesco SICA. Napoli, Fratelli Conte, 1981.

CANCILA 2015

Rosella CANCILA: „Pignatelli, Ettore”. In: *DBI LXXXIII*. 2015. 601–603.

CARL 2001

Doris CARL: Il ritratto commemorativo di Giotto di Benedetto da Maiano nel Duomo di Firenze. In: *Santa Maria del Fiore: The Cathedral and Its Sculpture*. Acts of the International Symposium for the VII Centenary of the Cathedral of Florence. (Villa I Tatti Series, 18.) Ed. by Margaret HAINES. Fiesole, Edizione Cadmo, 2001. 129–147.

CARL 2006

Doris CARL: *Benedetto da Maiano: A Florentine Sculptor at the Threshold of the High Renaissance*, I–II. Turnhout, Brepols, 2006.

CARNESECCHI 1903

Carlo CARNESECCHI: La fonte del Verrocchio per Mattia Corvino. *Miscellanea d'Arte (Rivista d'Arte)*, 1. 1903. 143.

CAROTI-ZAMPONI 1974

Stefano CAROTI-Stefano ZAMPONI-(con una nota di Emanuele CASAMASSIMA): *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio umanista fiorentino*. (Documenti sulle arti del libro, 10.) Milano, Edizioni il Polifilo, 1974.

CASTAN 1897

Auguste CASTAN: *Catalogue Général des Manuscrits des Bibliothèques Publiques de France*, XXXII. Besançon, I. Paris, Librairie Plon, 1897.

Catalogue 144

Catalogue 144. London, Davis & Orioli, é. n.

Catalogue 1892

Catalogue of the Choice Portion of the Extensible & Valuable Library of Count Louis Apponyi, Of Nagy Appony, Hungary. Auction Catalogue: Sotheby, Wilkinson & Hodge, 10th of November, 1892. London, Dryden Press, J. Davy and Sons, 1892.

Catalogue 1911

Catalogue des perles, pierreries, bijoux et objets d'art précieux. Le tout ayant appartenu à S. M. le Sultan Abdul-Hamid II. Paris, Galerie Georges Petit, 27–29. Novembre 1911; Hotel Drouot, 4–11. Décembre 1911. Paris, [1911].

Catalogue 1913

Catalogue de manuscrits, incunables et livres rares. Florence, Librairie Ancienne T. De Marinis & C., 1913.

Catalogus 1812

Catalogus Bibliothecae numerosae ab incluti nominis viro Hieronymo Guilielmo Ebnero, ab Eschenbach rel. olim conlectae, nunc Norimbergae a die II. mensis Augusti Ann. MDCCCXIII publicae Auctionis lege dividendae, I. Redegit Godofredus Christophorus Rannerus. Norimbergae, Typis Bielingianis, 1812.

CONWAY-FAGIN DAVIS 2015

Melissa CONWAY-Lisa FAGIN DAVIS: Directory of Collections in the United States and Canada with Pre-1600 Manuscript Holdings. *Papers of the Bibliographical Society of America*, 109. 2015. 3. sz. 273–420.

Corvina Augusta 2014

Corvina Augusta. Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Ex Bibliotheca Corviniana. Supplementum Corvinianum, 3.) Hg. von Edina ZSUPÁN-(unter Mitarbeit von) Christian HEITZMANN. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2014.

Cosinzeana 1913

N. n.: Un codice corvinian nou. *Cosinzeana*, 3. 1913. 33. sz. (augusztus 24.) 480.

Covi 1966

Dario A. COVI: Four New Documents Concerning Andrea del Verrocchio. *The Art Bulletin*, 48. 1966. 1. sz. 97–103.

COVI 2005

Dario A. COVI: *Andrea del Verrocchio: Life and Work*. Florence, Leo S. Olschki Editore, 2005.

CRUTWELL 1904

Maud CRUTWELL: *Verrocchio*. London–New York, Duckworth & Co.–Charles Scribner's Sons, 1904.

CZAICH 1899

CZAICH Á. Gilbert: Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből, II. *Történelmi Tár*, 1899. 2. sz. 235–272.

CZAGÁNY 1966

CZAGÁNY István: Műemlékhelyreállításunk elveinek alakulása a budai, várnegyedi építkezésekben. *Magyar Műemlékvédelem*, 3. 1961–1962. [1966.] 37–66.

CZAGÁNY 1992

CZAGÁNY István: Az Országház utca 9. sz. műemléképület kutatásainak eredményei. *Budapest Régiségei*, 29. 1992. 117–134.

CZAKÓ 1902

n. n. [CZAKÓ Elemér]: Márványtöredék Mátyás király palotájából. *Művészet*, 1. 1902. 78–79.

CSANAK 1996

F. CSANAK Dóra: Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvinát? In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. KOVÁCS András–SIPOS Gábor–TONK Sándor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996. 99–106.

CSAPODI 1973

Csaba CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

CSAPODI 1975

CSAPODI Csaba: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Szerk. KARDOS Tibor–V. KOVÁCS Sándor. (Memoria Saeculorum Hungariae, 2.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 189–206.

CSAPODI–CSAPODINÉ 1990

CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, Helikon Kiadó, 1990⁴.

CSAPODI–GÁRDONYI 1979

Klára CSAPODI–GÁRDONYI: Les manuscrits copiés par Petrus Cenninius: list revue et augmentée. In: *Miscellanea codicologica F. Masai dicata MCMLXXIX*. Ediderunt Pierre COCKSHAW–Monique-Cécile GARAND–Pierre JODOGNE. Gand, E. Story–Scientia, 1979. 413–416.

CSAPODI–GÁRDONYI 1984

Klára CSAPODI–GÁRDONYI: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. (Studia humanitatis, 6.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Csillag a holló árnyékában 2008

Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.

CSONTOSI 1877

CSONTOSI János: A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése. *Magyar Könyvszemle*, 2. 1877. 3-4. sz. 157-218.

CSONTOSI 1881

CSONTOSI János: Latin Corvin-codexek bibliographiai jegyzéke. *Magyar Könyvszemle*, 6. 1881. 2-3. sz. 137-176.

CSONTOSI 1884

CSONTOSI János: A bécsi Udvari Könyvtár hazai vonatkozású kéziratai. *Magyar Könyvszemle*, 9. 1884. [1886] 157-308.

CSONTOSI 1886

CSONTOSI János: Attavantestől festett Corvin-codexek. *Magyar Könyvszemle*, 10. 1886. 245-254.

CSONTOSI 1888

CSONTOSI János: Mátyás és Beatrix arczképei Corvin-codexekben. *Archaeologiai Értesítő*, ú. f. 8. 1888. 97-115.

D'AMICO 1983

John F. D'AMICO: *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the Eve of the Reformation.* Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1983.

DANELONI 2001a

Alessandro DANELONI: Sui rapporti fra Bartolomeo della Fonte, János Vitéz e Péter Garázda. In: *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento.* A cura di Sante GRACIOTTI-Amedeo DI FRANCESCO. (Atti dell'XI convegno italo-ungherese, Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 9-11 Novembre 1998.) (Media et Orientalis Europa, 2) Roma, Il Calamo, 2001. 293-309.

DANELONI 2001b

Alessandro DANELONI: Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. 2001. 3-4. sz. 451-455.

DANELONI 2014

Alessandro DANELONI: Bartolomeo Fonzio and Matthias Corvinus. In: *Corvina Augusta. Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel.* Hg. von Edina ZSUPÁN-(unter Mitarbeit von) Christian HEITZMANN. (Ex Bibliotheca Corviniana. Supplementum Corvinianum, 3.) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2014. 153-160.

DANZI 2005

Massimo DANZI: *La biblioteca del cardinal Pietro Bembo.* Genève, Librairie Droz, 2005.

DARÓCZY 1938

DARÓCZY Zoltán: Dóczyak és Nagylucseiek. *Turul*, 52. 1938. 82-84.

DBI

Dizionario Biografico degli Italiani, I–XCI. A cura di Alberto M. GHISALBERTI. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2018.

DBMI 2004

Dizionario biografico dei miniatori italiani (secoli XI–XVI). A cura di Milvia BOLLATI–prefazione di Miklós BOSKOVITS. Milano, Bonnard, 2004.

DE LA MARE 1976

Albinia C. DE LA MARE: The Library of Francesco Sassetti (1421–90). In: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*. Ed. by Cecil H. CLOUGH. New York, Manchester University Press–Alfred F. Zambelli, 1976. 160–201.

DE LA MARE 1985

Albinia C. DE LA MARE: New research on Humanistic Scribes in Florence. In: *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525. Un primo censimento*, I. A cura di Annarosa GARZELLI. (Inventari e Cataloghi Toscani, 18.) Scandicci (Firenze), Giunta Regionale Toscana–La Nuova Italia Editrice, 1985. 393–600.

DE LA MARE 1986

Albinia C. DE LA MARE: Vespasiano da Bisticci e i copisti fiorentini di Federico. In: *Federico di Montefeltro. Lo stato / le arti / la cultura*, III. *La cultura*. (Biblioteca del Cinquecento, 30.) Atti del convegno. A cura di Giorgio CERBONI BAIARDI–Giorgio CHITTOLINI–Piero FLORIANI. Roma, Bulzoni Editore, 1986. 81–96.

DE LA MARE 2010

Albinia C. DE LA MARE: Vespasiano da Bisticci as Producer of Classical Manuscripts in Fifteenth-Century Florence. In: *The History of the Book in the West: 400AD–1455*, I. Ed. by Jane ROBERTS–Pamela ROBINSON. Farnham–Burlington (VT), Ashgate, 2010. 439–480.

DE LA MARE–NUVOLONI 2009

Albinia C. DE LA MARE–Laura NUVOLONI: *Bartolomeo Sanvito. The Life & Work of a Renaissance Scribe*. (The Handwriting of the Italian Humanists, 2.) Ed. by Anthony HOBSON–Christopher DE HAMEL. Paris, Association internationale de Bibliophilie, 2009.

DE MARCHI 1995

Andrea DE MARCHI: Identità di Giuliano Amadei miniatore. *Bollettino d'Arte*, serie 6. 80. 1995. 93–94. sz. 119–158.

DE MARCHI 2013

Andrea DE MARCHI: Due passaggi di Andrea del Verrocchio pittore per Pistoia. In: *Il museo e la città. Vicende artistiche pistoiesi del Quattrocento*. A cura di Elena TESTAFERRATA–Giacomo GUAZZINI. Pistoia, Gli Ori, 2013. 67–95.

DE MARINIS 1947

Tammaro DE MARINIS: *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, II. Milano, Hoepli, 1947.

DE RICCI 1937

Seymour DE RICCI: *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, II. New York, H. W. Wilson, 1937.

DE ROBERTIS 2008

Teresa DE ROBERTIS: Aspetti dell'esperienza grafica del Quattrocento italiano attraverso i Manoscritti datati d'Italia. *Aevum*, 82. 2008. 2. sz. 505–522.

DEÁK 1875

DEÁK Farkas: A Magyar Történelmi Társulat 1875. kirándulása, IV. 2. A bodoki könyvtárról. *Századok*, 9. 1875. 10. sz. 706–709.

DEL LUNGO 1897

Isidoro DEL LUNGO: *Florentia. Uomini e cose del Quattrocento*. Firenze, G. Barbèra Editore, 1897.

DENNIS 1927

Holmes VAN MATER DENNIS, 3^d: The Garrett Manuscript of Marcanova. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 6. 1927. 113–126.

DEVEREUX 1975

James A. DEVEREUX, S. J.: The Textual History of Ficino's *De Amore*. *Renaissance Quarterly*, 28. 1975. 2. sz. 173–182.

DIBDIN 1817

Thomas Froggnall DIBDIN: *The Bibliographical Decameron or, Ten Days Pleasant Discourse upon Illuminated Manuscripts and Subjects Connected With Early Engraving, Typography, and Bibliography*, II. London, Shakespeare Press, 1817.

DIDYMUS 1735

Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri Operum, II. Studio ac labore Dominici VALLARSII Veronensis presbyteri. Veronae, apud Jacobum Vallarsium & Petrum Antonium Bernum, 1735.

DIDYMUS 1883

Santi Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri Opera Omnia, II. (Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, 23.) Accurante Jacques-Paul MIGNE, Parisiis, Garnier, 1883.

DIDYMUS 1992

DIDYME l'Aveugle: *De Spiritu Sancto*. Introduction, texte critique, traduction, notes et index par: Louis DOUTRELEAU, S. J. (Sources Chrétiennes, 386.) Paris, Editions du Cerf, 1992.

DILLON BUSSI 2002

Angela DILLON BUSSI: La miniatura per Mattia Corvino: certezze e problematiche, con particolare attenzione a quella fiorentina, a Bartolomeo di Guido, a Mariano del Buono. In: *Nel segno del corvo* 2002. 105–115.

Díszlapok 1871

RÓMER Flórián [Flóris]: *Díszlapok a római könyvtárakban őrzött négy Corvin-codexből*. (Lefényképezette a vaticani zsinaton jelenvolt magyarországi püspöki kar). Pest, Athenaeum, 1871.

DIVALD 1903

DIVALD Kornél: *Budapest művészete a török hódoltság előtt*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), 1903.

DOGIEL 1758

Mathias DOGIEL: *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae*. I. Vilnae, ex Typographia Regia et Reipublicae Collegii Scholarum, 1758.

Donatello 1887

Esposizione Donatelliana nel R. Museo Nazionale in Firenze. (V. Centenario di Donatello.) Esposizione della mostra. Firenze, Bencini, 1887.

DOREZ 1892

Léon DOREZ: La Bibliothèque de Giovanni Marcanova. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'Ecole française de Rome*, 12. 1892. (Supplément) 113–126.

DOUGHERTY 2009

Roberta L. DOUGHERTY: *Oriental Manuscripts at the University of Michigan*. 2009. 1–19. (kézirat)
https://www.academia.edu/1534270/Oriental_Manuscripts_at_the_University_of_Michigan

DOUTRELEAU 1963

Louis DOUTRELEAU, S. J.: Le „De Spiritu Sancto” de Didyme et ses éditeurs. *Recherches de Science Religieuse*, 51. 1963. 3. sz. 383–406.

DOUTRELEAU 1977

Louis DOUTRELEAU, S. J.: Étude d'une tradition manuscrite: Le „De Spiritu Sancto” de Didyme. In: *Kyriakon – Festschrift Johannes Quasten*, I. Hg. von Patrick GRANFIELD–Josef Andreas JUNGMANN. Münster, Aschendorff, 1977. 352–389.

EKLER 2007

EKLER Péter: Adalékok a korvinák történetéhez I. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák. *Magyar Könyvszemle*, 123. 2007. 3. sz. 265–277.

EKLER 2016

Péter EKLER: Findings on the Text of the Bessarion Corvina Codex (Budapest, National Széchényi Library, Cod. Lat. 438). In: *Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia*. (Antiquitas, Byzantium, Renascentia, 21; Bibliotheca Byzantina, 4.) Hrsg. von Erika JUHÁSZ. Budapest, Eötvös József Collegium, 2016. 143–148.

EKLER 2018

Péter EKLER: Further data on the Corvina manuscript of Bessarion's *De ea parte evangelii...* (Budapest, National Széchényi Library, Cod. Lat. 438, ff. 3-17). In: *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia*. (Antiquitas, Byzantium, Renascentia, 32.) Hrsg. von Erika JUHÁSZ. Budapest, Eötvös József Collegium, 2018. 151–159.

ELAM 1992

Caroline ELAM: Lorenzo de' Medici's Sculpture Garden. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 36. 1992. 1–2. sz. 41–84.

EMICH 1876

EMICH Gusztáv: Írott és nyomtatott könyvek a Budapesten 1876. évi május hóban rendezett Műipari- és Történelmi Emlékiállításon. *Magyar Könyvszemle*, 1. 1876. 6. sz. 261–272.

ERDREICH 2009

Ellen Cooper ERDREICH: Sanvito as Illuminator. In: Albinia C. DE LA MARE–Laura NUVOLONI: *Bartolomeo Sanvito. The Life & Work of a Renaissance Scribe*. (The Handwriting of the Italian Humanists, 2.) Ed. by Anthony HOBSON–Christopher DE HAMEL. Paris, Association internationale de Bibliophilie, 2009. 63–86.

Ernst-aukció 1939

A M. Kir. Postatakarékpénztár Árverési Csarnokának aukciója az Ernst-Múzeum kiállítási helyiségeiben. *Árverési Közlöny*, 20. 1939. 1. (január; rendkívüli szám)

EVANS 1987

Mark L. EVANS: New Light on the 'Sforziada' Frontispieces of Giovan Pietro Birago. *The British Library Journal*, 13. 1987. 2. sz. 232–247.

EVANS 1992

Mark EVANS: *The Sforza Hours*. London, The British Library, 1992.

Ezredéves kiállítás 1896

1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A Történelmi Főcsoport hivatalos katalogusa, I. Közrebocsájtja a Történelmi Főcsoport Igazgatósága. Budapest, Kosmos Múintézet, 1896.

FABRICZY 1895

Cornelius von FABRICZY: Andrea del Verrocchio ai servizi de' Medici. *Archivio Storico dell'Arte*, ser. 2. 1. 1895. 163–176.

FABRICZY 1909

Cornelius von FABRICZY: Due opere di Andrea Ferrucci esistenti in Ungheria. *L'arte*, 12. 1909. 302–307.

FARBAKY 2017

Péter FARBAKY: Architecture and sculpture in early Renaissance Hungary: art and patronage. *Sculpture Journal*, 26. 2017. 1. sz. 53–68.

FAVA–SALMI 1973

Domenico FAVA–Mario SALMI: *I manoscritti miniati della Biblioteca Estense di Modena*, II. (I manoscritti miniati delle biblioteche italiane, 2.) Milano, Electa Editrice, 1973.

FEDELES 2005

FEDELES Tamás: Pécsi kanonokok egyetemlátogatása a későközépkorban (1354–1526). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 17. 2005. 1–2. sz. 51–82.

FEDELES 2010

FEDELES Tamás: Személyi összefonódások Pécssett, Mátyás és a Jagellók idején. In: IDEM: *Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből*. (Capitulum, 5.) Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet, 2010. 125–150.

FEDELES 2012

Tamás FEDELES: *Die personelle Zusammensetzung des Domkapitels zu Fünfkirchen im Spätmittelalter (1354–1526)*. (Studia Hungarica, 51.) Regensburg, Verlag Ungarisches Institut, 2012.

FEJÉRPATAKY 1901

FEJÉRPATAKY László: *Magyar czimeres emlékek – Monumenta Hungariae Heraldica*, I. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1901.

FERRATO 1878

Pietro FERRATO: *Lettera inedita di Angelo Ambrogini Poliziano cavata dall'Archivio Storico dei Gonzaga in Mantova*. Imola, Tipografia d'Ignazio Galeati e figlio, 1878.

FÓGEL 1927

FÓGEL József: A Corvina-könyvtár katalógusa. In: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Szerk. BERZEVICZY Albert–KOLLÁNYI Ferenc–GEREVICH Tibor. Budapest, Szent István Akadémia, 1927. 59–82.

Fontii Epistolarum Libri 2008

Bartholomaei Fontii Epistolarum Libri, I. A cura di Alessandro DANELONI. (Biblioteca Umanistica, 7.) Messina, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2008.

FOTI 2006

Francesca FOTI: Il Collegio Romano agli albori dell'Italia unita. *Roma Moderna e Contemporanea*, 14. 2006. 1–3. sz. 309–331.

FRAKNÓI 1868

FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos: Egy ismeretlen Corvin-Codex Rómában. *Századok*, 2. 1868. 6. sz. 445–447.

FRAKNÓI 1879

FRAKNÓI Vilmos: Újabb adatok Vitéz János könyvtárának történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 4. 1879. 1. sz. 1–6.

FRAKNÓI 1898/1–2

FRAKNÓI Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái 1. közlemény: Kosztolányi György, 2. közlemény: Handó György. *Századok*, 32. 1898. 1. sz. 1–14; 1898. 2. sz. 97–112.

FRANCIONI 1837

Andrea FRANCIONI: *Elogio di Donatello scultore*. Firenze, Stamperia Piatti, 1837.

FRIEDREICH 1912

gd. [FRIEDREICH István]: Folyóiratok szemléje. *Katholikus Szemle*, 26. 1912. 8. sz. 860–868.

FUSCO–CORTI 2006

Laurie FUSCO–Gino CORTI: *Lorenzo de' Medici. Collector and Antiquarian*. New York, Cambridge University Press, 2006.

GABRIELLI 2007

Edith GABRIELLI: *Cosimo Rosselli. Catalogo ragionato*. (Archivi di Arte Antica.) Torino, Umberto Allemandi & C., 2007.

GALIZZI 2004

Diego GALIZZI: „Gherardo di Giovanni”. In: *DBMI* 2004. 258–262.

GAMILLSCHEG–MERSICH–MAZAL 1994

Ernst GAMILLSCHEG–Brigitte MERSICH–Otto MAZAL: *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance. Handschriften aus der Bibliothek und dem Umkreis des Matthias Corvinus aus dem Bestand der Österreichischen Nationalbibliothek*. Ausstellungskatalog. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1994.

GARÁDY 1945

GARÁDY Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. II. rész: Világi célt szolgáló építmények. 1. A Tabáni kiásott középkori épület- és falmaradványok. *Budapest Régiségei*, 14. 1945. 397–443.

GARZELLI 1985

Annarosa GARZELLI: Le immagini, gli autori, i destinatari. In: *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525. Un primo censimento*, I–II. A cura di Annarosa GARZELLI. (Inventari e Cataloghi Toscani, 18–19.) Scandicci (Firenze), Giunta Regionale Toscana–La Nuova Italia Editrice, 1985. I. 1–391.

GÁSPÁR 1940

GÁSPÁR Margit: Ernst Lajos gyűjteményének árverése. *Magyar Könyvszemle*, 64. 1940. 2. sz. 181–183.

GAYE 1839

Giovanni GAYE: *Carteggio inedito d'artisti dei secoli XIV. XV. XVI*, I. 1326–1600. (Documenti di storia italiana). Firenze, Giuseppe Molini, 1839.

GENTILE 1981

Sebastiano GENTILE: Per la storia del testo del *Commentarium in Convivium* di Marsilio Ficino. *Rinascimento*, ser. 2. 21. 1981. 3–27.

GENTILINI 1994a

Giancarlo GENTILINI: Fonti e tabernacoli... pile, pilastri e sepolture: arredi marmorei della bottega dei da Maiano. In: *Giuliano e la bottega dei da Maiano*. A cura di Daniela LAMBERINI–Marcello LOTTI–Roberto LUNARDI. (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Fiesole, 13–15 giugno 1991.) Firenze, Octavo, 1994. 182–195.

GENTILINI 1994b

Giancarlo GENTILINI: Una perduta 'pila' del Brunelleschi, due del Buggiano e alcune altre acquasantiere fiorentine del primo Quattrocento. In: *Le vie del marmo. Aspetti della produzione e della diffusione dei manufatti marmorei tra Quattrocento e Cinquecento*. A cura di Roberto Paolo CIARDI–Severina RUSSO. (Atti della giornata di studio, Pietrasanta, Centro Culturale L. Russo, 3 ottobre 1992.) Firenze, Giunti, 1994. 61–68.

GEREVICH 1971

László GEREVICH: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

GIANNETTO 1985

Nella GIANNETTO: *Bernardo Bembo umanista e politico veneziano*. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1985.

GIANSANTE 2016

Massimo GIANSANTE: „Refrigeri, Giovanni Battista”. In: *DBI*, 2016.

Giardino di San Marco 1992

Il Giardino di San Marco. Maestri e compagni del giovane Michelangelo. Cat. della mostra, Firenze, Casa Buonarroti. A cura di Paola BAROCCHI. Cinisello Balsamo (Milano), Silvana, 1992.

GNACCOLINI 2000

Laura Paola GNACCOLINI: Un'aggiunta al catalogo di Giovan Pietro Birago. In: *Arte lombarda del secondo millennio. Saggi in onore di Gian Alberto Dell'Acqua.* A cura di Francesca FLORES D'ARCAIS-Mariolina OLIVARI-Luisa TOGNOLI BARDIN. Milano, Federico Motta Editore, 2000. 97-105.

GNACCOLINI 2003

Laura Paola GNACCOLINI: Giovan Pietro Birago miniatore per re Mattia Corvino. *Arte Lombarda*, 139. 2003. 3. sz. 135-153.

GNACCOLINI 2004a

Laura Paola GNACCOLINI: „Birago, Giovan Pietro”. In: *DBMI 2004*. 104-110.

GNACCOLINI 2004b

Laura Paola GNACCOLINI: „Maestro delle Ore Sforza”. In: *DBMI 2004*. 575-577.

GOLLOB 1909

Eduard GOLLOB: Die Bibliothek des Jesuitenkollegiums in Wien XIII. (Lainz) und ihre Handschriften. *Sitzungsberichte des Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, 161. 1909. 7. sz. 1-31.

GRAFINGER 1997a

Christine Maria GRAFINGER: Eine Bibliothek auf der Reise zwischen Rom und Wien. Eine Darstellung der Geschichte der Bibliotheca Rossiana. In: EADEM: *Beiträge zur Geschichte der Bibliotheca Vaticana.* (Studi e Testi, 373., Studi e documenti sulla formazione della Biblioteca Apostolica Vaticana, 3.) Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1997. 95-146.

GRAFINGER 1997b

Christine Maria GRAFINGER: Die Katalogisierung und Benützung von Handschriften und Inkunabeln aus der Bibliotheca Rossiana im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. In: EADEM: *Beiträge zur Geschichte der Bibliotheca Vaticana.* (Studi e Testi, 373., Studi e documenti sulla formazione della Biblioteca Apostolica Vaticana, 3.) Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1997. 147-185.

GULYÁS 1914

G. P. [GULYÁS Pál]: Nagylucsei Orbán egy kéziratosa-könyve a bécsi udvari könyvtárban. *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 22. 1914. 2. 192-193.

GYÖRKÖS 2016

GYÖRKÖS Attila: *Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepei Észak-Itáliában és Magyarországon.* (Scriptores rerum Hungaricarum, 9.) Máriabesnyő, Attraktor, 2016.

HAJNÓCZI 2002a

HAJNÓCZI Gábor: Bonfini Averulinus-fordítása és a budai Vitruvius-kézirat kérdése. In: IDEM: *Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura” utóéletéről a XV. és XVI. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 77-81. [A tanulmány első megjelenése: *Ars Hungarica*, 20. 1992. 2. sz. 29-34.]

HAJNÓCZI 2002b

HAJNÓCZI Gábor: Vitruvius *Da Architectura* című műve a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 32. kéziratában. In: In: IDEM: *Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura” utóéletéről a XV. és XVI. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 82–91.

[A tanulmány első megjelenése: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Kalniczay Tibor tiszteletére.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990. 363–373.]

Habsburg Mária 2005

Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. RÉTHELYI Orsolya– F. ROMHÁNYI Beatrix–SPEKNER Enikő–VÉGH András. Kiállítási katalógus. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2005.

HAMPEL 1891

H. J. [HAMPEL József]: Budavári régiségek. *Archaeologiai Értesítő*, ú. f. 11. [25.] 1891. 4. sz. 363–366.

HANKINS 1991

James HANKINS: *Plato in the Italian Renaissance*, I–II. (Columbia Studies in the Classical Tradition, XVII, 1–2.) Leiden–New York, E. J. Brill, 1991.²

HARRIS WILES 1933

Bertha HARRIS WILES: *The Fountains of Florentine Sculptors and their Followers from Donatello to Bernini.* Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1933.

HARRSEN–BOYCE 1953

Italian Manuscripts in the Pierpont Morgan Library. Descriptive Survey of the principal Illuminated Manuscripts of the Sixth to the Sixteenth Centuries, with a selection of important Letters and Documents. Catalogue compiled by Meta HARRSEN–George K. BOYCE–(with an introduction by) Bernard BERENSON. New York, The Pierpont Morgan Library, 1953.

HARTT–CORTI 1962

Gino CORTI–Federick HARTT: New Documents Concerning Donatello, Luca della Robbia and Andrea della Robbia, Desiderio, Mino, Uccello, Pollaiuolo, Filippo Lippi, Baldovinetti and Others. *The Art Bulletin*, 44. 1962. 2. sz. 155–167.

HASSALL 1954

W[illiam] O[wen] HASSALL: A Notable Private Collection – XIII. Florentine Illuminated Manuscripts at Holkham. *The Connoisseur*, 133. 1954. 168–172.

HAVAS 1965

HAVAS László: A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 69. 1965. 3. sz. 323–327.

HAVASI 2006

HAVASI Krisztina: Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból. *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 95–117.

HEIL 1969

Walter HEIL: A Marble Putto by Verrocchio. *Pantheon* 27. 1969. 4. sz. 271–282.

HERMANN 1932

Hermann Julius HERMANN: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance, III. Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom.* (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, 6. Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien.) Leipzig, Verlag von Karl W. Hiersemann, 1932.

HEVESY 1911

André de HEVESY: Les miniaturistes de Mathias Corvin. *Revue de l'Art Chrétien*, 54. 1911. 1. sz. 1-20.

HEVESY 1923

André de HEVESY: *La Bibliothèque du Roi Matthias Corvin.* Paris, Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures, 1923.

HOFFMANN 1924a

HOFFMANN Edith: [recenzió] Hevesy, André de. *La Bibliothèque du Roi Matthias Corvin.* Paris, 1923. Société française de reproductions de manuscrits à peintures. 2-r. 102 l. LII. melléklet. *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 31. 1924. 1-4. sz. 136-141.

HOFFMANN 1924b

HOFFMANN Edith: Nagylyucei Orbán könyvtárának maradványai. *Magyar Bibliofil Szemle*, 1. 1924. 3-4. sz. 166-169.

HOFFMANN 1925

HOFFMANN Edith: [recenzió] Fava, Domenico, *La Biblioteca Estense nel suo sviluppo storico, con il catalogo della mostra permanente.* Modena, G. T. Vincenzi e nipote di Dante Cavallotti. 1925. 8°. 389 lap és 10 melléklet. *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 32. 1925. 1-4. sz. 171-178.

HOFFMANN 1927

HOFFMANN Edith: A corvin-codexek művészi dísze. In: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára.* Szerk. BERZEVICZY Albert-KOLLÁNYI Ferenc-GEREVICH Tibor. Budapest, Szent István Akadémia, 1927. 37-49. (szöveg), 94-100. (jegyzetek)

HOFFMANN 1930

HOFFMANN Edith: Ismeretlen Corvin-kódex. *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 37. 1930. 393-394.

HOFFMANN 1933

HOFFMANN Edith: Garázda Péter könyvtárának címeres darabja. *Turul*, 47. 1933. 79.

HOFFMANN 1939

HOFFMANN Edith: A Széchényi-Könyvtár új Corvin-kódexe. *Magyar Könyvszemle*, 63. 1939. 104-109.

HOFFMANN 1940

HOFFMANN Edith: Mátyás király könyvtára. In: *Mátyás király emlékkönyv*, II. Szerk. LUKINICH Imre. Budapest, Franklin Társulat, 1940. 253-275.

HOFFMANN-WEHLI 1992 (1929)

HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek.* Szerk. és új jegyzetekkel ellátta WEHLI Tünde. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1992. (Eredeti kiad. Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1929.)

HORODYSKI 1956

Bogdan HORODYSKI: Birago, miniaturiste des Sforza. *Scriptorium*, 10. 1956. 2. sz. 251–255.

HORVÁT 1835

HORVÁT István: II-dik Ulászló magyar Királynak 1502-dik évben a' Thakaró Ág számára költ Ókvevele. *Tudományos Gyűjtemény*, 19. 1835. 4. sz. 106–116.

HUNT 1998

Terence J. HUNT: *A textual History of Cicero's Academic Libri*. Leiden–Boston–Köln, Brill, 1998.

Hunyadi Mátyás 2008

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter–SPEKNER Enikő–SZENDE Katalin–VÉGH András. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008.

HUSZTI 1927

Giuseppe [József] HUSZTI: *La prima redazione del „Convito” di Marsilio Ficino*. *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, 8. 1927. 68–71.

HUSZTI 1931

HUSZTI József: *Janus Pannonius. Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931*.

***I manoscritti datati* 1997**

I manoscritti datati della Biblioteca Riccardiana di Firenze, I. Mss. 1–1000. A cura di Teresa DE ROBERTIS–Rosanna MIRIELLO. (Manoscritti datati d'Italia, 2.) Firenze, SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 1997.

IACOBINI–TOSCANO 2010

Antonio IACOBINI–Gennaro TOSCANO: „More graeco, more latino”. Gaspere da Padova e la miniatura all'antica. In: *Mantegna e Roma. L'artista davanti all'antico*. Atti del convegno internazionale, Roma, 08–10. febbraio 2007. (Biblioteca del Cinquecento, 148.) A cura di Teresa CALVANO–Claudia CIERI VIA–Leandro VENTURA. Roma, Bulzoni, 2010. 125–190.

IPOLYI 1859

IPOLYI Arnold: *Magyar műemlékek*, I. (Archaeologiai Közlemények a hazai műemlékek ismeretének előmozdítására, 1.) Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1859.

***Italy & Hungary* 2011**

Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance. Acts of an International Conference held at the Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, Florence, Villa i Tatti. Ed. by Péter FARBAKY–Louis A. WALDMAN. Milano, Officina Libraria, 2011.

***Iter Italicum* 1963**

Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum: A finding list of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries, I. Italy: Agrigento to Novara*. London, The Warburg Institute, 1963.

***Iter Italicum* 1967**

Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum: A finding list of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, II. *Italy: Orvieto to Volterra, Vatican City*. London, The Warburg Institute, 1967.

***Iter Italicum* 1989**

Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, IV. *Alia Itinera II: Great Britain to Spain*. London–Leiden, The Warburg Institute–E. J. Brill, 1989.

***Iter Italicum* 1990**

Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, V. *Altera itinera III and Italy III*. London–Leiden, The Warburg Institute–E. J. Brill, 1990.

JONES 1974

Philip James JONES: *The Malatesta of Rimini and the Papal State. A Political History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1974.

KACZIÁNY 1914

K. G. [KACZIÁNY Géza]: Könyvtári séták, I. Az Ernst-gyűjtemény. *Könyvtári Szemle*, 2. 1914. 1. (január 15.) 33–36.

KARSAY 1991

KARSAY Orsolya: A fenséges könyvtár dicsérete. *Magyar Könyvszemle*, 107. 1991. 316–324.

KENT 2001

Francis W. Kent: Lorenzo de' Medici at the Duomo. In: *La cattedrale e la città. Saggi sul Duomo di Firenze*, I/1. [Atti del VII Centenario del Duomo di Firenze] A cura di Timothy VERDON–Annalisa INNOCENTI. (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Firenze 1997) Firenze, Edifir, 2001. 341–368.

KENT 2004

Francis W. KENT: *Lorenzo de' Medici and the Art of Magnificence*. Baltimore (Maryland)–London, 2004.

KLANICZAY 2001

KLANICZAY Tibor: Egyetem Magyarországon Mátyás korában. In: IDEM: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Vál. és szerk. KLANICZAY Gábor–KŐSZEGHY Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 105–156.

KOLLER 1796

Josephus KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, IV. Posenii, Sumptibus Joannis Michaelis Landerer, 1796.

KOORTBOJIAN 2002

Michael KOORTBOJIAN: A Collection of Inscriptions for Lorenzo de' Medici. Two Dedicatory Letters from Fra Giovanni Giocondo: Introduction, Texts and Translation. *Papers of the British School at Rome*, 70. 2002. 297–317.

V. KOVÁCS 1957

V. KOVÁCS Sándor: Garázda Péter. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61. 1957. 1–2. sz. 48–62.

V. KOVÁCS 1959

V. KOVÁCS Sándor: Garázda Péter Lactantius-kódexe. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 2–3. sz. 153.

KÖBLÖS 1994

KÖBLÖS József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában.* (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994.

KÖBLÖS–SÜTTŐ–SZENDE 2000

KÖBLÖS József–SÜTTŐ Szilárd–SZENDE Katalin: *Magyar békeszerződések 1000–1526.* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000.

Könyvkiállítási emlék 1882

Könyvkiállítási emlék. A „könyvkiállítási kalauz” 2-ik bővített kiadása. Budapest, Országos Iparművészeti Múzeum, 1882.

KRISTELLER 1937

Paul Oskar KRISTELLER: *Supplementum Ficinianum. Marsilii Ficini florentini philosophi platonici opuscula inedita et dispersa*, I–II. Firenze, Leo S. Olschki, 1937.

KRUFT 1980

Hanno-Walter KRUF: *Antonello Gagini und seine Söhne.* München, Bruckmann, 1980.

La chiusura 1870

n. n.: *La chiusura delle scuole del Collegio Romano,* Firenze, Manuelli, 1870.

LABRIOLA 2008

Ada LABRIOLA: I miniatori fiorentini. In: *Ornatissimo codice. La biblioteca di Federico da Montefeltro.* Catalogo della mostra, Urbino, Palazzo Ducale, Galleria Nazionale delle Marche. A cura di Marcella PERUZZI–(con la collaborazione di) Claudia CALDARI–Lorenza MOCHI ONORI. Biblioteca Apostolica Vaticana–Milano, Skira, 2008. 53–67.

LACAITA 1879

James Philip LACAITA: *Catalogue of the Library at Chatsworth*, IV. London, Chiswick Press, 1879.

LAUER 1940

Philippe LAUER: *Bibliothèque Nationale. Catalogue Général des Manuscrits Latins*, II. (Nos 1439–2692). Paris, Bibliothèque Nationale, 1940.

LEWICKI 1894

Anatolius LEWICKI: *Codex Epistolaris Saeculi Decimi Quinti*. III. (1392–1501.) (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, 14.) Cracoviae, 1894.

Liber Alcidi 1984

Liber Alcidi de immortalitate animae. Studio e edizione critica a cura di Paolo LUCENTINI. Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1984.

Liturgia in figura 1995

Liturgia in Figura. Codici liturgici rinascimentali della Biblioteca Apostolica Vaticana. A cura di Giovanni MORELLO–Silvia MADDALO. Catalogo della mostra, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Salone Sistino. Città del Vaticano–Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana–Edizioni De Luca, 1995.

LOMBARDI 2002

Paola Di Pietro LOMBARDI: Mattia Corvino e i suoi emblemi. In: *Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*. Cat. della mostra, Modena, Biblioteca Estense Universitaria. (Il giardino delle Esperidi, 16.) A cura di PAOLA DI PIETRO LOMBARDI–MILENA RICCI. Modena, Il Bulino edizioni d'arte, 2002.

LÓVEI 1992

LÓVEI Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica*, 20. 1992. 2. sz. 3–28.

LÓVEI–PINTÉR–BAJNÓCZI–TÓTH 2007

LÓVEI Pál–PINTÉR Farkas–BAJNÓCZI Bernadett–TÓTH Mária: Vörös és fehér díszítőkövek, kristályos és metamorf mészkövek, márványok. (Műemléki kutatások természettudományos idagnosztikai háttérrel 1.) *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 1. sz. 75–82.

L'uomo del Rinascimento 2006

L'uomo del Rinascimento. Leon Battista Alberti e le arti a Firenze tra ragione e bellezza. A cura di Cristina ACIDINI–Gabriele MOROLLI. (Catalogo della mostra, Firenze, Palazzo Strozzi). Firenze, Mandragora, 2016.

MADAS 2002

Edit MADAS: La storia della *Bibliotheca Corviniana* nell'Ungheria dell'età moderna. In: *Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*. A cura di Paola Di Pietro LOMBARDI–Milena RICCI. Catalogo della mostra, Modena, Biblioteca Estense Universitaria. Modena, Il Bulino, 2002. 233–239.

MADAS 2009

Edit MADAS: La *Bibliotheca Corviniana* et les *Corvina* «authentiques». In: *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*. Publié par Jean-François MAILLARD–István MONOK–Donatella COPPINI. (De Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum, 2.) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 35–78.

MADDALO 2014

I manoscritti Rossiani, I–III. (Studi e testi, 481–483., Catalogo dei codici miniati della Biblioteca Vaticana, I.) A cura di Silvia MADDALO–(con la collaborazione di) Eva PONZI–(e il contributo di) Michela TORQUATI. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2014.

MAGYAR 2008

MAGYAR Károly: Gondolatok a Mátyás-kori rezidenciák kérdésköréhez. In: *Hunyadi Mátyás* 2008. 89–99.

Magyar könyvtár külföldön 1892

n. n.: Magyar könyvtár külföldön. *Budapesti Hírlap*, 12. 1892. 323. sz. (november 22.) 5–6.

MAÏER 1965

Ida MAÏER: *Les manuscrits d'Ange Politien. Catalogue descriptif*. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 70.) Genève, Librairie Droz, 1965.

MAÏER 1966

Ida MAÏER: *Ange Politien. La formation d'un poète humaniste (1469-1480)*. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 81.) Genève, Librairie Droz, 1966.

MANCINI 1909

Girolamo MANCINI: Il bel S. Giovanni e le feste patronali di Firenze descritte nel 1475 da Piero Cennini. *Rivista d'Arte*, 6. 1909. 3-4. sz. 185-227.

MANCINI 2015

Lorenzo MANCINI: „Amabo te, mi Murete”. Le lettere di Paolo Manuzio a Marc'Antoine Muret e il gesuita Pietro Lazzari. Con documenti inediti. *Bibliothecae.it*, 4. 2015. 1. sz. 37-55.
(on-line folyóirat: <https://bibliothecae.unibo.it/>)

Mantegna 2006

Mantegna e le arti a Verona. A cura di Sergio MARINELLI-Paola MARINI. Catalogo della mostra, Verona, Palazzo della Gran Guardia. Venezia, Marsilio, 2006.

MANTUANUS 1488

Baptista MANTUANUS: *Parthenice prima sive Mariana*. Bononiae, cura Caesaris de Nappis, 1488. X. 17.

MANTUANUS 1489

Baptista MANTUANUS: *Parthenice secunda, sive Catharianiana*. Bononiae, Platone de' Benedetti, 1489. II. 9.

MANTUANUS 1502

Omnia opera Baptistae Mantuani Carmelitae. Bononiae, per Benedictum Hectoris, 1502.

MARCEL 1956

Raymond MARCEL: *Marsile Ficin, Commentaire sur le Banquet de Platon ou de l'Amour*. Paris, Les Belles Lettres, 1956.

MARRONE 2000

Daniela MARRONE: L'*Apologeticon* di Battista Spagnoli. *Atti e Memorie dell'Accademia Virgiliana*, 68. 2000. 19-155.

Marsilio Ficino 1984

Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Mostra di amoscritti, stampe e documenti. A cura di Sebastiano Gentile-S. Niccoli-Paolo Viti-(premessa di) Eugenio Garin. (Cat. della mostra: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 17. 05. - 16. 06. 1984.) Firenze, Casa Editrice Le Lettere, 1984.

MARTELLI 1978

Mario MARTELLI: Il *Libro delle epistole* di Angelo Poliziano. *Interpres*, 1. 1978. 184-255.
(Újraközölve In: IDEM: *Angelo Poliziano, storia e metastoria*. Lecce, Conte, 1995. 205-265.)

MARTINA 1995

Giacomo MARTINA, S. J.: Il Collegio Romano: 1824–1873. *Roma Moderna e Contemporanea*, 3. 1995. 3. sz. 667–691.

MARTINI 1956

Giuseppe Sergio MARTINI: La bottega di un cartolaio fiorentino della seconda metà del Quattrocento. Nuovi contributi biografici intorno a Gherardo e Monte di Giovanni. *La Bibliofilia* 58. 1956. (suppl.) 5–82.

Masterpieces 1949

Masterpieces of Sculpture from the National Gallery of Art. Ed. by Charles SEYMOUR Jr. New York, 1949.

Matthias Corvinus 1982

Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541. Austellungskatalog, Schallaburg, 8. Mai – 1. November 1982. Hrsg. Gottfried STANGLER–Moritz CSÁKY–Richard PERGER–Andrea JÜNGER. (Katalog des Niderösterreichischen Landesmuseums, n. F. 118.) Wien, 1982.

Mattia Corvino 2013

Mattia Corvino e Firenze. Arte e Umanesimo alla corte del re di Ungheria. Catalogo della Mostra, Firenze, Museo di San Marco, Biblioteca di Michelozzo, 2013–2014. A cura di Péter FARBAKY–Dániel PÓCS–Magnolia SCUDIERI–Lia BRUNORI–Enikő SPEKNER–András VÉGH. Firenze, Giunti, 2013.

Mátyás király 2008

Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán. Kiállítási katalógus. Szerk. BÍBOR Máté. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2008.

MÁTYUS 2015

MÁTYUS Norbert: Vespasiano da Bisticci és a két György: Handó és Kosztolányi (1467). In: *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. Szerk. DOMOKOS György–MÁTYUS Norbert–Armando NUZZO. Piliscsaba, PPKE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2015. 113–123.

MDEA 1875

Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból, II. (Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, Negyedi Osztály, Diplomáciai Emlékek, II.) Szerk. WENZEL Gusztáv. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1875.

MELLER 1905

MELLER Simon: *Ferenczy István élete és művei*. (Magyar Történelmi Életrajzok, 21. évf. 3–5. füzet) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1905.

MELLER 1948

MELLER Péter: Gótikus és renaissance kutak Magyarországon. *Magyar Művészet*, 15. 1948. 3. sz. 138–143.

MELOGRANI 2003

Anna MELOGRANI: Quattro artisti all'opera nei corali inediti di S. Domenico e gli esordi bresciani del giovane Birago. In: *Libri e lettori a Brescia tra Medioevo ed età moderna*. (Annali Queriniani – Monografie, 3.) Atti della giornata di studi (Brescia, Università Cattolica, 16 maggio 2002.) A cura di Valentina GROHOVAZ. Brescia, Grafo, 2003. 39–94.

MIGLIO 2002

Massimo MIGLIO: Una famiglia di curiali nella Roma del Quattrocento: i Cortesi. *Miscellanea Storica della Valdelsa*, 108. 2002. 3. sz. 41–48.

MIKÓ 1991

MIKÓ Árpád: Divinus Hercules és Attila Secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai. *Ars Hungarica*, 19. 1991. 2. sz. 149–156.

MIKÓ 1994

MIKÓ Árpád: Bibliotheca Corvina – Bibliotheca Augusta. In: *Pannonia Regia* 1994. 402–406.

MIKÓ 1998

MIKÓ Árpád: Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. BARDOLY István–LÁSZLÓ Csaba. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 10.) Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. 207–225.

MIKÓ 2000a

MIKÓ Árpád: Nagylucsei Orbán Psalteriuma. In: *Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása*. Kiállítási katalógus. Szerk. KARSAY Orsolya–FÖLDESI Ferenc. (Libri de libris). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2000. 121–137.

MIKÓ 2000b

MIKÓ Árpád: Imago historiae. In: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000. 34–47.

MIKÓ 2002

MIKÓ Árpád: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11.) Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2002. 229–254.

MIKÓ 2007

MIKÓ Árpád: A corvinák és a magyar Akadémia. A Bibliotheca Corvina történetének nyitott kérdéseiről. *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 1. sz. 107–114.

MIKÓ 2009

MIKÓ Árpád: Meller Péter (Budapest, 1923–Solvang, USA, 2008). *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 1. sz. 149–153.

MIKÓ 2015

MIKÓ Árpád: Egy archeológus a művészettörténetben: Rómer Flóris és a Corvina Könyvtár I. In: *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk. KERNY Terézia–MIKÓ Árpád. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 163–192.

MILANESI 1884

Gaetano MILANESI: Documenti inediti dell'arte toscana dal XII al XVI secolo. (Continuazione, 1.) *Il Buonarroti*, ser. 3. 2. 1884. 12. sz. 399–411.

MILANESI 1887

Gaetano MILANESI: *Catalogo delle opere di Donatello e bibliografia degli autori che ne hanno scritto*. Firenze, Arte della Stampa, 1887.

MILLER 1760

Johann Ferdinand MILLER: *Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi*. Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer, 1760.

***Miniatura a Padova* 1999**

La miniatura a Padova dal medioevo al Settecento. Catalogo della mostra, Padova, Palazzo della Ragione, Palazzo del Monte-Rovigo, Accademia dei Concordi. A cura di Giovanna BALDISSIN MOLLI-Giordana MARIANI CANOVA-Federica TONIOLO. Modena, Franco Cosimo Panini, 1999.

MKL 1893

FRAKNÓI Vilmos: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály, I. 1458-1479*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893.

MONFASANI 1976

John MONFASANI: *George of Trebizond. A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*. (Columbia Studies in the Classical Tradition, 1.) Leiden, E. J. Brill, 1976.

MONFASANI 1981

John MONFASANI: Bessarion Latinus. *Rinascimento*, ser. 2. 21. 1981. 165-209.

MONFASANI 1984

John MONFASANI: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents and Bibliographies of George of Trebizond*. (Medieval & Renaissance Texts & Studies) Binghamton (N. Y.), MRTS, 1984.

MONSAGRATI 2001

Giuseppe MONSAGRATI: „Gizzi, Tommaso Pasquale”. In: *DBI* LVII. 2001. 392-396.

***Mostra del Poliziano* 1955**

Mostra del Poliziano nella Biblioteca Medicea Laurenziana. Manoscritti, libri rari, autografi e documenti. Catalogo della mostra, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana. A cura di Alessandro PEROSA. Firenze, Sansoni, 1955.

***Mostra storica* 1953**

Mostra storica nazionale della miniatura. Catalogo della mostra, Roma, Palazzo Venezia. Firenze, Sansoni, 1953.

***Műipari és Történelmi Emlék-kiállítás* 1876**

HENSZLMANN Imre-BUBICS Zsigmond: *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten Gr. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett Műipari és Történelmi Emlék-kiállítás tárgyainak lajstroma*. Budapest, Magyar Kir. Egyetemi Nyomda, 1876.

NEHRING 1976

Karl NEHRING: Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts II. *Levéltári Közlemények*, 47. 1976. 2. sz. 247-268.

***Nel segno del corvo* 2002**

Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490). Catalogo della mostra, Modena, Biblioteca Estense Universitaria. A cura di Paola DI PIETRO LOMBARDI–Milena RICCI. (Il giardino delle Esperidi, 16.) Modena, Il Bulino edizioni d'arte, 2002.

NOLHAC 1887

Pierre de NOLHAC: *La bibliothèque de Fulvio Orsini. Contributions a l'histoire des collections d'Italie et a l'étude de la Renaissance*. Paris, F. Vieweg, 1887.

OLÁH 2000

OLÁH Miklós: *Hungária. Athila*. Szerk. KULCSÁR Péter, ford. KULCSÁR Péter–NÉMETH Béla. (Millenniumi Magyar Történelem. Források). Budapest, Osiris, 2000.

***Omaggio a Donatello* 1985**

Omaggio a Donatello 1386–1986. Donatello e la storia del Museo. A cura di Paola BAROCCHI–Marco COLLARETA–Giovanna GAETÀ BERTELÀ–Giancarlo GENTILINI–Beatrice PAOLOZZI STROZZI. (Catalogo della mostra, Firenze, Museo Nazionale del Bargello, 1985–1986.) Firenze, Studio Per Edizioni Scelte (S.P.E.S.), 1985.

PÄCHT–ALEXANDER 1970

Otto PÄCHT–Jonathan J. G. ALEXANDER: *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford, II. Italian School*. Oxford, Clarendon Press, 1970.

PADE 2011

Marianne PADE: Pomponio Leto e la lettura di Marziale nel Quattrocento. In: *Pomponio Leto tra identità locale e cultura internazionale*. Atti del Convegno internazionale, Teggiano, 3–5 ottobre 2008. A cura di Anna MODIGLIANI–Patricia J. OSMOND–Marianne PADE–Johann RAMMINGER–(adiuv.) Angela CALOCERO–Elettra CAMPERLINGO. (RR Inedita. Saggi 48.) Roma, Roma nel Rinascimento, 2011. 95–114.

***Painted Page* 1994**

The Painted Page. Italian Renaissance Book Illumination, 1450–1550. Exhibition catalogue, New York, The Pierpont Morgan Library–London, The Royal Academy of Arts. Ed. by Jonathan J. G. ALEXANDER. München, Prestel Verlag, 1994.

PAJORIN 1990

PAJORIN Klára: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. RÁZSÓ Gyula–V. MOLNÁR László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990. 333–361.

PAJORIN 2004

Klára PAJORIN: L'opera di Naldo Naldi sulla biblioteca di Mattia Corvino e la biblioteca umanistica ideale. In: *L'Europa del libro nell'età dell'umanesimo*. A cura di Luisa SECCHI TARUGI. Firenze, 2004. 317–330.

***Pannonia Regia* 1994**

Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994.

PARMIGGIANI 2014

Paolo PARMIGGIANI: Benedetto da Maiano in Ungheria: i ritratti di Mattia Corvino e di Beatrice d'Aragona a Budapest. *Prospettiva*, 2014. 153-154. sz. 2-38.

PARRONCHI 1992

Alessandro PARRONCHI: Il *putto* di Washington. In: *Verrocchio and Late Quattrocento Italian Sculpture*. Ed. by Steven BULE-Alan Philipps DARR-Fiorella SUPERBI GIOFFREDI. Acts of Two Cenerences. Firenze, Casa Editrice Le Lettere, 1992. 153-156.

PASCHINI 1957

Pio PASCHINI: Una famiglia di curiali nella Roma del Quattrocento: i Cortesi. *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 11. 1957. 1-48.

PASSAVANT 1969

Günter PASSAVANT: *Verrocchio. Sculture, pitture e disegni*. Venezia, Alfieri, 1969.

PATAKI 2005

Zita Ágota PATAKI: „*nympha ad amoenum fontem dormiens*” (CIL VI/5, 3*e). *Ekphrasis oder Herrscher-allegorese? Studien zu einem Nymphenbrunnen sowie zur Antikenrezeption und zur politischen Ikonographie am Hof des ungarischen Königs Matthias Corvinus*, I-II. Stuttgart, ibidem Verlag, 2005. I-II.

PÁLOSFALVI 2013

PÁLOSFALVI Tamás: Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. *Turul*, 86. 2013. 1. sz. 1-16.

PEROSA 1979

Alessandro PEROSA: L'«epigrammaton libellus» di Domizio Calderini in un codice della Bibliothèque Nationale di Parigi. In: *Medioevo e Rinascimento veneto, con altri studi in onore di Lino Lazzarini*, I. *Dal Duecento al Quattrocento*. (Medioevo e Umanesimo, 34.) A cura di Rino AVESANI-Giuseppe BILLANOVICH-Giovanni POZZI. Padova, Antenore, 1979. 499-527.

PEROSA 2000a

Alessandro PEROSA: Contributi e proposte per la pubblicazione delle opere latine del Poliziano. In: IDEM: *Studi di filologia umanistica*, I. *Angelo Poliziano*. A cura di Paolo VITI. (Studi e testi del Rinascimento europeo, 1.) Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2000. 3-15.

PEROSA 2000b

Alessandro PEROSA: Studi sulla tradizione delle poesie latine del Poliziano. In: IDEM: *Studi di filologia umanistica*, I. *Angelo Poliziano*. A cura di Paolo VITI. (Studi e testi del Rinascimento europeo, 1.) Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2000. 17-45.

Pesti Napló 1913

N. n.: Uj Korvina Budapesten. *Pesti Napló*, 64. 1913. 194. sz. (augusztus 16.) 9.

PIAZZONI 2009

Ambrogio M. PIAZZONI: Un collezionista e i suoi libri. Il fondo *Rossiano* della Biblioteca Apostolica Vaticana. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 111. 2009. 157-166.

PIAZZONI 2014

Ambrogio M. PIAZZONI: Giovan Francesco De Rossi (Roma, 1796 – Venezia, 1854). In: *La fortuna dei primitivi. Tesori d'arte dalle collezioni italiane fra Sette e Ottocento*. Catalogo della mostra, Firenze, Galleria dell'Accademia. A cura di Angelo TARTUFERI–Gianluca TORMEN. Firenze, Giunti, 2014. 493-497.

Pico, Poliziano 1994

Pico, Poliziano e l'Umanesimo di fine Quattrocento. Catalogo della mostra, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 1994. A cura di Paolo VITI. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1994.

Pietro Bembo 2013

Pietro Bembo e l'invenzione del Rinascimento. Catalogo della mostra, Padova, Palazzo del Monte di Pietà. A cura di Guido BELTRAMINI–Davide GASPAROTTO–Adolfo TURA. Venezia, Marsilio, 2013.

PINTOR 1907

Fortunato PINTOR: *Da lettere inedite di due fratelli umanisti (Alessandro e Paolo Cortesi). Estratti ed appunti*. Perugia, Unione Tipografica Cooperativa, 1907.

PIRANESI 1778

Giovanni Battista Piranesi: *Vasi, candelabri, cippi, sarcofagi, tripodi, lucerne ed ornamenti antichi disegnati ed incisi dal cavaliere Giovanni Battista Piranesi, pubblicati l'anno MDCCLXXIIX*. 1778

PISANI 2013

Linda Pisani: Nell'orbita di Andrea del Verrocchio: appunti per la scultura a Pistoia fra 1470 e 1520. In: *Il museo e la città. Vicende artistiche pistoiesi del Quattrocento*. A cura di Elena TESTAFERRATA–Giacomo GUAZZINI. Pistoia, Gli Ori, 2013. 97-118.

PÓCS 1999/2000

Dániel PÓCS: Holy Spirit in the Library: The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus. *Acta Historiae Artium*, 41. 1999/2000. 63-212.

PÓCS 2005

Dániel PÓCS: Recent Researches on Donatello and Early Medicean Art Patronage. Francesco Caglioti: Donatello e i Medici. Storia del David e della Giuditta. Leo S. Olschki Editore, Firenze, 2000. *Acta Historiae Artium*, 46. 2005. 269-277.

PÓCS 2008

PÓCS Dániel: Urbino, Firenze, Buda. Minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében. In: *Hunyadi Mátyás* 2008. 147-163.

PÓCS 2011

Dániel PÓCS: White Marble Sculptures from the Buda Castle. Reconsidering Some Facts about an Antique Statue and a Fountain by Verrocchio. In: *Italy & Hungary* 2011. 553-608.

PÓCS 2012

PÓCS Dániel: *A Didymus-corvina. Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában*. Budapest, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2012.

PÓCS 2013a

Dániel PÓCS: Il mito di Ercole: arte fiorentina al servizio della rappresentazione del potere di Mattia Corvino. In: *Mattia Corvino* 2013. 222–229.

PÓCS 2013b

Dániel PÓCS: Frammenti della vasca di una fontana dal Palazzo Reale di Buda. In: *Mattia Corvino* 2013. 144–146. kat. 35a–b.

PÓCS 2016

PÓCS Dániel: Handó György könyvtára. *Ars Hungarica*, 42. 2016. 4. sz. 309–338.

PÓCS 2017a

Dániel PÓCS: The History of a Corvina Codex. Battista Spagnoli Mantovano: *Parthenice Mariana*. (With some notes on the provenance of Ms. M496 and M497 of The Pierpont Morgan Library). In: *A Home of Arts and Muses. The Library of King Matthias Corvinus*. (De Bibliotheca Corviniana; Supplementum Corvinianum, 4.) Ed. by Edina ZSUPÁN. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2017. 141–202.

PÓCS 2017b

PÓCS Dániel: Egy corvina története. Battista Spagnoli Mantovano: *Parthenice Mariana*. (Pontosításokkal a Pierpont Morgan Library M496 és M497 jelzetű corvináinak provenienciájához.) *Ars Hungarica*, 43. 2017. 3. sz. 301–354.

POGGI 1988

Giovanni POGGI: *Il Duomo di Firenze. Documenti sulla decorazione della chiesa e del campanile tratti dall'Archivio dell'Opera*, I. Berlin, 1909. (Reprint kiadás: Ed. by Margaret HAINES, Firenze, 1988.)

POLIZIANO 1498

Omnia opera Angeli POLITIANI, et alia quaedam lectu digna. Venetiis, in aedibus Aldi Romani [Aldo Manuzio], mense Julio 1498.

POLIZIANO 1499

Opera Angeli POLITIANI & alia quaedam lectu digna. Brescia, Bernardinus de Misintis, 1499. VIII. 10. [A kolofonban hamis impresszum: „Impressum Florentiae; & accuratissime castigatum op(er)a & impensa Leonardi de Arigis de Gesoriaco. Die decimo augusti. M.ID.”]

POLIZIANO 1867

Angelo AMBROGINI POLIZIANO: *Prose volgari inedite e poesie latine e greche edite e inedite*. Raccolte e illustrate da Isidoro DEL LUNGO. Firenze, G. Barbèra Editore, 1867.

POLIZIANO 1996

Angelo POLIZIANO: *Silvae*. A cura di Francesco BAUSI. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1996.

POLIZIANO 2006

Angelo POLIZIANO: *Letters, I. Books I–IV*. (The I Tatti Renaissance Library, 21.) Ed. and transl. by Shane BUTLER. Cambridge (Mass.)–London, Harvard University Press, 2006.

POPE-HENNESSY 2002

John W. POPE-HENNESSY: *An Introduction to Italian Sculpture*, II. *Italian Renaissance Sculpture*. London, Phaidon, 2002⁴. (London, 1958¹)

Prágai codexek 1879

n. n.: Prágai codexek fényképei. *Magyar Könyvszemle*, 4. 1879. 4-5. sz. 267-268.

Protestáns 1912

n. n.: Két új Korvin-kodex. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 55. 1912. 27. (július 7.) 427-428.

PULSZKY 1873

PULSZKY Ferencz: Bisticci Vespasiano Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről. *Budapesti Szemle*, 3. 1873. 6. sz. 277-290.

RADOCSAY 1958

RADOCSAY Dénes: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. *Acta Historiae Artium*, 5. 1958. 1-2. sz. 317-358.

RADOCSAY 1964

RADOCSAY Dénes: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen II. *Acta Historiae Artium*, 10. 1964. 1-2. sz. 57-68.

RAIDELIUS 1737

Georgius Martinus RAIDELIUS: *Commentatio critico-literaria de Claudii Ptolemaei Geographia, eiusque codicibus tam manu-scriptis quam typis expressis conscripta*. Norimbergae, Typis et sumptibus Haeredium Felseckerianorum, 1737.

RANDOLPH 2001

Adrian W. B. RANDOLPH: Il Marzocco: Lionizing the Florentine State. In: *Coming About . . . A Festschrift for John Shearman*. Ed. by Lars R. JONES-Louisa C. MATTHEW. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2001. 11-18.

REES 2005

Valery REES: Transformation and Self-fashioning: Matthias Corvinus and the Myth of Hercules. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11. 2005. 167-186.

REES 2011

Valery REES: Marsilio Ficino and the Rise of Philosophic Interests in Buda. In: *Italy & Hungary*. 2011. 127-148.

REES 2016

Valery REES: Buda as a Center of Renaissance and Humanism. In: *Medieval Buda in Context*. Ed. by Balázs NAGY-Martyn RADY-Katalin SZENDE-András VADAS. (Brill's Companions to European History, 10.) Leiden-Boston, Brill, 2016. 472-493.

Renaissance Florence 1999

Renaissance Florence. The Art of the 1470s. Exhib. Cat. Ed. by Patricia Lee RUBIN-Alison WRIGHT. London, National Gallery Publications Limited, 1999.

RENZI 1993

Paolo RENZI: *I libri del mestiere: la biblioteca Mureti del Collegio Romano*. (Bibliotheca Studii Senensis, 8.) Firenze–Siena, La Nuova Italia–Università degli Studi di Siena, 1993.

REUMONT 1874

Alfredo REUMONT: Dei tre prelati ungheresi menzionati da Vespasiano da Bisticci. *Archivio Storico Italiano*, ser. 3. 20. 1874. 295–314.

RICETTI 2010

Lucio RICETTI: J. Pierpont Morgan e Alexandre Imbert. La scoperta e la fortuna della ceramica medievale orvietana intorno al 1909. In: 1909. *Tra collezionismo e tutela. Connoisseur, antiquari e la ceramica medievale orvietana*. Catalogo della mostra, Perugia, Galleria Nazionale dell'Umbria, Palazzo Baldeschi–Orvieto, Museo Archeologico Nazionale. A cura di Lucio RICETTI. Firenze, Giunti, 2010. 23–136.

RITOÓK-SZALAY 2002

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Az öreg Leó. In: EADEM: „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. 135–136.

RITOÓK-SZALAY 2009

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Andrea Mantegna és Janus Pannonius. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 1. sz. 1–16.

ROBINSON 1921

Rodney P. ROBINSON: The Inventory of Niccolò Niccoli. *Classical Philology*, 16. 1921. 3. sz. 251–255.

RÓKA 2013

RÓKA Enikő: *Nacionalizmus és modernizmus. Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum*. (Határesetek, 1.) Budapest, L'Harmattan Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria, 2013.

Roma 2008

Il '400 a Roma. La rinascita delle arti da Donatello a Perugino, I–II. Catalogo della mostra, Roma, Museo del Corso. A cura di M. G. BERNARDINI–M. BUSSAGLI, Milano, Skira, 2008.

RÓMER 1869

RÓMER Flóris: Jelentés olaszországi utazásomról Corvin-féle codexek érdekében. [Harmincznegyedik (philosophiai, törvény- és történettudományi osztály-) ülés. 1869. november 15-kén.] *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 3. 1869. 18. sz. 203–204.

RÓMER 1870a

n. n. [RÓMER Flóris]: A Corvin-codexek ügye a m. tud. akademia előtt. *Archaeologiai Értesítő*, 3. 1870. 6. sz. 135–136.

RÓMER 1870b

RÓMER Flóris: Középkori miniature-ök és a Corvinának egy eddig ismeretlen maradványa (2). *Archaeologiai Értesítő*, 2. 1870. 297–305.

RÓMER 1870c

RÓMER Flóris: Egyveleg. *Archaeologiai Értesítő*, 2. 1870. 13. sz. 271–272.

RUBINSTEIN 1958

Nicolai RUBINSTEIN: An Unknown Letter by Jacopo di Poggio Bracciolini on Discoveries of Classical Texts. *Italia Medioevale e Umanistica*, 1. 1958. 383-400.

RUBINSTEIN 1993

Nicolai RUBINSTEIN: Lorenzo de' Medici: The Formation of his Statecraft. In: *Art and Politics in Renaissance Italy*. (British Academy Lectures). Selected and introduced by George HOLMES. London-Oxford, The British Academy-Oxford University Press, 1993. 113-136. (*Proceedings of the British Academy*, 63. 1977. 71-94.)

RUYSSCHAERT 1959

José RUYSSCHAERT: *Codices Vaticanani Latini 11414-11709*. (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti.) Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1959.

RUYSSCHAERT 1984

José RUYSSCHAERT: De la bibliothèque du roi Matthias Corvin à celle du brugeois Olivier de Wree. In: *Liber amicorum Herman Liebaers*. Ediderunt Frans VANWIJNGAERDEN-Jean-Marie DUVOSQUEL-Josette MÉLARD-Lieve VIAENE-AWOUTERS. Bruxelles, Amis de la Bibliothèque royale Albert Ier, 1984. 121-129.

SABBADINI 1914

Remigio SABBADINI: *Storia e critica di testi latini*. Catania, Francesco Battiato Editore, 1914.

SALVETTI 1879

SALVETTI: Fonte battesimale nel Duomo di Colle Val d'Elsa (Toscana). Attribuito a Benedetto da Maiano. *Ricordi di Architettura*, 2. 1879. 11. sz. Tav. I.

SAMPAOLO 1883

Ettore SAMPAOLO: Tazza di marmo attribuita a Donatello. Ricomposta e disegnata dal vero. *Ricordi di architettura – raccolti autografati e pubblicati da una società di architetti fiorentini*, ser. 1, 6. 1883. 8. sz. Tav. I.

SAXL 1940

Fritz SAXL: The Classical Inscriptions in Renaissance Art and Politics. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 4. 1940. 1-2. sz. 19-46.

SCALA 1997

Bartolomeo SCALA: *Humanistic and Political Writings*. Ed. by Alison BROWN. (Medieval & Renaissance Texts & Studies, 159. The Renaissance Society of America Renaissance Texts series, 16.) Tempe (AZ), Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1997.

SCHAFFRAN 1933

Emerich SCHAFFRAN: Mattia Corvino re dell'Ungheria ed i suoi rapporti col Rinascimento italiano. *Rivista d'Arte*, 15. 1933. 191-201.

SCHIER 1766

Xystus SCHIER: *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, et reliquiis*. Vindobonae, Georg Ludovicus Schulz, [1766].

SCHIER 1799

Xystus SCHIER: *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini, ortu, lapsu, interitu, et reliquiis*. Viennae, sumptu Francisci Josephi Rötzel, 1799.

SCHMITZ 1997

Barbara SCHMITZ: *Islamic and Indian Manuscripts and Paintings in the Pierpont Morgan Library*. New York, The Pierpont Morgan Library, 1997.

SCHÖNHERR 1898

SCHÖNHERR Gyula: Nagylucsei Orbán czimereslevele 1480-ból. *Turul*, 16. 1898. 66–68.

SCHRAUF 1892

SCHRAUF Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. (Magyarországi tanulók külföldön, 2.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1892.

SCHÜTZ 1934

Géza SCHÜTZ: Bibliotheca Corvina. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, 4. 1934. 4. sz. 552–563.

SERRAI 2009

Alfredo SERRAI: La Bibliotheca Secreta del Collegio Romano. *Il Bibliotecario*, ser. 3. 2009. 2–3. sz. 17–50.

SETTIS 2006

Salvatore SETTIS-con un apparato documentario a cura di Sonia MAFFEI: *Laocoonte. Fama e stile*. (Virgolette, 24.) Roma, Donzelli Editore, 2006.

SEVERI 2010

Battista Spagnoli MANTOVANO: *Adolescentia*. Studio, edizione e traduzione a cura di Andrea SEVERI. Bologna, Bononia University Press, 2010.

SEVERI 2014

Andrea SEVERI: La maturità del 'carmelita': il periodo romano di Battista Mantovano (1486–89). In: *Roma pagana e Roma cristiana del Rinascimento*. Atti del XXIV Convegno internazionale, Chianciano Terme, Pienza, 19–21 luglio 2012. A cura di Luisa Rotondi SECCHI TARUGI. (Quaderni della Rassegna, 90.) Firenze, Franco Cesati Editore, 2014, 149–159.

SEYMOUR 1966

Charles SEYMOUR Jr: *Sculpture in Italy 1400–1500*. (The Pelican History of Art) Harmondsworth, Penguin Books, 1966.

SEYMOUR 1971

Charles SEYMOUR Jr: *The Sculpture of Verrocchio*. London, Studio Vista, 1971.

SHAILOR 1987

Barbara A. SHAILOR: *Catalogue of Medieval and Renaissance Manuscripts in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University*, II. MSS 251–500. (Medieval & Renaissance Texts & Studies, 48.) New York, Binghamton, 1987.

SHAILOR 1992

Barbara A. SHAILOR: *Catalogue of Medieval and Renaissance Manuscripts in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University*, III. *Marston Manuscripts*. Binghamton (NY), State University of New York, 1992.

SKEMER 2013

Don C. SKEMER–(incorporating contributions by) Adelaide BENNETT–Jean F. PRESTON–William P. STONEMAN: *Medieval and Renaissance Manuscripts in the Princeton University Library*, I. Princeton (N. J.), Princeton University, 2013.

SOLTÉSZ 1958

Soltész Zoltánné: Garázda Péter, Nagylucsei orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei. *Művészettörténeti Értesítő*, 7. 1958. 2–3. sz. 120–124.

SPAGNOLO 1996

Antonio SPAGNOLO: *I manoscritti della Biblioteca Capitolare di Verona*. A cura di Silvia MARCHI. Verona, Casa Editrice Mazziana, 1996.

STADTER 1994

Philip A. STADTER: Niccolò Niccoli: Winning Back the Knowledge of the Ancients. In: *Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich*, II. (Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi, 163.) A cura di Rino AVESANI–Mirella FERRARI–Tino FOFFANO–Giuseppe FRASSO–Agostino SOTTILI. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1984. 747–764.

STEINMANN 1998

Martin STEINMANN: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Basel. Register zu den Abteilungen C I–C VI, D–F sowie zu weiteren mittelalterlichen Handschriften und Fragmenten*. Basel, Universitätsbibliothek, 1998.

STEMMER 1985

STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Szerk. TAKÁCS Márta, bev. BENEDEK Marcell. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

Szépművészeti Múzeum 1915

N. n.: Az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. III. rész, 3. füzet. Budapest, 1915.

Szépművészeti Múzeum 1921

A közép- és újkori szobrászati gyűjtemény. Előszó: PETROVICS Elek–bevezető: MELLER Simon. Kiállítási katalógus. Budapest, Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, 1921.

SZÖRÉNYI 1987

László SZÖRÉNYI: Callimaco Esperiente e la corte di re Mattia. In: *Callimaco Esperiente poeta e politico del '400*. A cura di Gian Carlo GARFAGNINI. (Atti del Convegno Internazionale di Studi, San Gimignano, 18–20 ottobre 1985.) Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1987. 105–118.

SZÖRÉNYI 1988

SZÖRÉNYI László: Panegyricus és eposz. Zrínyi és Cortesius. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. 1987/1988. 141–149.

TAKÁCS 2009

László TAKÁCS: Bartholomaeus Fontius and His Works in the Bibliotheca Corviniana of King Matthias. In: *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Ed. by Péter E. KOVÁCS–Kornél SZOVÁK. Budapest, Corvina, 2009. 294–308.

The History of Bookbinding 1957

The History of Bookbinding 525-1950 A. D. Exhibition Catalog. Baltimore (Md), Trustees of the Walters Art Museum, 1957.

The Pierpont Morgan Library 1933

The Pierpont Morgan Library. Exhibition of Illuminated Manuscripts Held at the New York Public Library. Introduction by Charles Rufus MOREY–catalogue of the manuscripts by Belle DA COSTA GREENE–Meta P. HARRSEN. Exhibition catalogue, New York, Public Library, 1933.

The Voynich Collection 1915

n. n.: The Voynich Collection. *Bulletin of the Art Institute of Chicago*, 9. 1915. 7. sz. 97–100.

TIETZE 1911

Hans TIETZE: *Die illuminierte Handschriften der Rossiana in Wien-Lainz.* (Beschreibendes Verzeichnis der Illuminierten Handschriften in Österreich, 5.) Leipzig, Verlag von Karl W. Hiersemann, 1911.

TOSCANO 2000

Gennaro TOSCANO: La miniatura „all’antica” tra Roma e Napoli all’epoca di Sisto IV. In: *Sisto IV. Le Arti a Roma nel Primo Rinascimento.* Atti del Convegno Internazionale di Studi: Roma, 23–25. novembre 1997. A cura di Fabio BENZI–con la collaborazione di Claudio CRESCENTINI. Roma, Associazione Culturale Shakespeare and Company 2, 2000. 249–287.

TOSCANO 2006

Gennaro TOSCANO: Bartolomeo Sanvito e Gaspare da Padova, *familiares et continui commensales* di Francesco Gonzaga. In: *Andrea Mantegna e i Gonzaga. Rinascimento nel Castello di San Giorgio.* Catalogo della mostra, Mantova, Museo di Palazzo Ducale. A cura di Filippo TREVISANI. Milano, Electa, 2006. 103–111.

TOSCANO 2010

Gennaro TOSCANO: Gaspare da Padova e la diffusione del linguaggio mantegnesco tra Roma e Napoli. In: *Andrea Mantegna. Impronta del genio*, I. (Convegno internazionale di studi, Padova–Verona–Mantova, 08–10. novembre 2016.) A cura di Rodolfo SIGNORINI–Viviana REBONATO–Sara TAMACCARO–con la collaborazione di Elga DISPERDI–Ines MAZZOLA. Firenze, Leo S. Olschki, 2010. 363–396.

TÖRÖK–OSGYÁNI 1981

TÖRÖK Gyöngyi–OSGYÁNI Vilmos: Reneszánsz kőfaragványokról. I. A pesti Belvárosi plébániatemplom egykori főoltára. II. Reneszánsz faragványok a Magyar Nemzeti Galéria és a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményéből. *Művészettörténeti Értesítő*, 30. 1981. 95–113.

Történelem – kép 2000

Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000.

TÜSKÉS 2008

TÜSKÉS Anna: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között.* (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken, 1.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2008.

UNTERKIRCHER 1974

Franz UNTERKIRCHER: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1451 bis 1500*, I. (Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich, 3.) Wien, 1974.

VARGA 1999

Livia VARGA: The reconsideration of the portrait reliefs of King Matthias Corvinus (1458-1490) and Queen Beatrix of Aragon (1476-1490). *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 1999. 90–91. sz. 53–72.

VARJÚ–HÖLLRIGL 1932

Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. Jegyzetbe vették és leírták VARJÚ Elemér–HÖLLRIGL József. (A Magyar Nemzeti Múzeum Kiállításai, 7.) Budapest, Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete, 1932.

VASARI 1878

Giorgio VASARI: *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori*, III. A cura di Gaetano MILANESI. Firenze, G. C. Sansoni Editore, 1878.

Vasárnapi Ujság 1862

n. n.: Ferenczy István elhagyott lakában. *Vasárnapi Ujság*, 9. 1862. 3. (január 19.) 3.

Vasárnapi Ujság 1913

n. n.: Egy új Corvin-kódex Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, 60. 1913. 39. sz. (szeptember 28.) 771.

VAYER 1975

VAYER Lajos: Alexandros és Corvinus. (Adalék a Verrocchio-oeuvre és az olasz–magyar humanizmus ikonológiájához.) *Művészettörténeti Értesítő*, 24. 1975. 1. sz. 25–36.

Vedere i Classici 1996

Vedere i Classici. L'illustrazione libraria dei testi antichi dall'età romana al tardo medioevo. A cura di Marco BUONOCORE. (Catalogo della mostra: Città del Vaticano, Musei Vaticani, Salone Sistino, 1996–1997.) Roma, Fratelli Palombi Editore, 1996.

VÉGH 2006

VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza*, I. (Monumenta Historica Budapestinensia, 15.) Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2006.

VÉGH 2008

VÉGH András: A budai királyi palota reneszánsz vörösmárvány faragványai. In: *Hunyadi Mátyás* 2008. 317–319.

VENEZIANI 1995

Paolo VENEZIANI: La Biblioteca Vittorio Emanuele al Collegio Romano. *Roma moderna e contemporanea*, 3. 1995. 3. sz. 693–725.

VENTURI 1885

Adolfo VENTURI: Über einige Bücher mit Miniaturen von Attavante. *Der Kunstfreund* (Beilage zu: *Jahrbuch der Königlich Preußischen Kunstsammlungen*), 1. 1885. 19. sz. 310–313.

VERCELLONE 1991

Guido Fagioli VERCELLONE: „De Rossi, Giovan Francesco”. *DBI XXXIX*. 1991. 195–198.

VERDE 1977

Armando F. VERDE, O. P.: *Lo Studio Fiorentino 1473–1503. Ricerche e Documenti*, III/1. *Studenti „Fanciulli a scuola” nel 1480*. Firenze, Leo S. Olschki, 1977.

VERESS 1941

VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. [Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium.]* (Monumenta Hungariae Italica, 3.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941

VERINO 1998

UGOLINO VERINO: *Epigrammi*. A cura di Francesco BAUSI. Messina, 1998.

VITI 1987

Paolo VITI: La Valdelsa e l'Umanesimo: i Cortesi. In: *Callimaco Esperiente poeta e politico del '400*. Convegno Internazionale di Studi, San Gimignano, 18–20 ottobre 1985. A cura di Gian Carlo GARFAGNINI. Firenze, Leo S. Olschki, 1987. 247–299.

VITI 1996

Paolo VITI: Su alcune poesie encomiastiche del Poliziano per Lorenzo il Magnifico. In: *Il Poliziano latino*. Atti del seminario di Lecce–28 aprile 1994. (Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura dell'Università di Lecce.) A cura di Paolo VITI. Galatina, Congedo Editore, 1996. 37–58.

VOYNICH 1921

Wilfrid Michael VOYNICH: A Preliminary Sketch of the History of the Roger Bacon Cipher Manuscript. *Transactions of the College of Physicians of Philadelphia*, ser. 3. 43. 1921. 415–430.

WALDMAN 2004

Louis A. WALDMAN: Documenti inediti su Filippino Lippi e le sue opere. In: *Filippino Lippi e Pietro Perugino. La deposizione della Santissima Annunziata e il suo restauro*. A cura di Franca FALETTI–Jonathan K. NELSON. Livorno, Sillabe, 2004. 172–181.

WALDMAN 2011

Louis A. WALDMAN: Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and His Sons, Jacopo and Raffaello del Tedesco. In: *Italy & Hungary 2011*. 427–501.

WALDMAN 2013

Louis A. WALDMAN: Alexander Formoser: Un pittore straniero, mediatore di cultura fiorentina. In: *Mattia Corvino 2013*. 300–303.

WEINBERGER 1908

Wilhelm WEINBERGER: Beiträge zur Handschriftenkunde, I. (Die Bibliotheca Corvina). *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse*, 159. 1908. 6. sz. 1–89.

WRIGHT 1994

Alison WRIGHT: The Myth of Hercules. In: *Lorenzo il Magnifico e il suo mondo*. Convegno internazionale

di studi, Firenze, 9–13 giugno 1992. (Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento – Atti di Convegno, 19.)
A cura di Gian Carlo GARFAGNINI. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1994. 323–339.

ZACCARIA 1988

Raffaella ZACCARIA: „Della Fonte, Bartolomeo”. In: *DBI*, XXXVI. 1988. 808–814.

ZAMBRANO–NELSON 2004

Patrizia ZAMBRANO–Jonathan K. NELSON: *Filippino Lippi*. Milano, Electa, 2004.

ZENTAI 1974

ZENTAI Loránd: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. *Építés–Építészettudomány*, 5. 1974. 3–4. sz. 365–371.

ZSIHOVICS 1861

Zs. [ZSIHOVICS Ferencz]: Apponyi-könyvtár. In: *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*, III. Szerk. TÖRÖK János. Pest, Szent István Társulat, 1861. col. 580–582.

ZSUPÁN 2015a

Edina ZSUPÁN: Bessarion immer noch in Buda? Zur Geburt der *Bibliotheca Corvina*. In: *Augustinus Moravus Olomucensis*. Proceedings of the International Symposium to Mark the 500th Anniversary of the death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513). Ed. by Péter EKLER–Farkas Gábor KISS. Budapest, National Széchényi Library, 2015. 113–138.

ZSUPÁN 2015b

ZSUPÁN Edina: Egy archeológus a művészettörténetben: Rómer Flóris és a Corvina Könyvtár II. In: *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk. †KERNY Terézia–MIKÓ Árpád. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 193–221.

Illusztrációk

A felmérési rajzokat – **63, 69-72, 110. kép** – Takács Ágoston (BTM) készítette.